

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Hamdullah GÜNDOĞDU

İSÂMÜDDÎN EL-İSFERÂYÎNÎ'NİN *MÎZÂNÜ'L-EDEB* ADLI ESERİNİN SARF
BÖLÜMÜNÜN İNCELENMESİ

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2025

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Hamdullah GÜNDOĞDU

İSÂMÜDDİN EL-İSFERÂYİNÎ'NİN *MÎZÂNÜ'L-EDEB* ADLI ESERİNİN SARF
BÖLÜMÜNÜN İNCELENMESİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Kıyasettin ARSLAN

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2025

T.C.

Akdeniz Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Hamdullah GÜNDÖĞDU'nun bu çalışması, jürimiz tarafından Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Sevim ÖZDEMİR (İmza)

Üye (Danışman) : Dr. Öğr. Üyesi Kıyasettin ARSLAN (İmza)

Üye : Doç. Dr. Nazife Nihal İNCE (İmza)

Tez Başlığı: İSÂMÜDDÎN EL-İSFERÂİYÎNÎ'NİN *MÎZÂNÜ'L-EDEB* ADLI ESERİNİN
SARF BÖLÜMÜNÜN İNCELENMESİ

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 13/01/2025

Mezuniyet Tarihi :20/02/2025

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “İsâmüddîn El-İsferâyînî’nin *Mîzânü’l-Edeb* Adlı Eserinin Sarf Bölümünün İncelenmesi” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Hamdullah GÜNDOĞDU

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

07 / 02 / 2025

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Hamdullah GÜNDOĞDU
Öğrenci Numarası	
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Dr. Öğr. Üyesi Kıyasettin ARSLAN
Doktora Tez/Yüksek Lisans Tez/Dönem Projesi Başlığı	Tezli Yüksek Lisans
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	2581203828
Rapor Tarihi	06/02/ 2025
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %7 Alıntılar dahil: %27
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 111 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdeler sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim. Danışman Öğretim Üyesi Dr. Öğr. Üyesi Kıyasettin ARSLAN İmza	

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	ix
ÖZET.....	x
ABSTRACT.....	xi
ÖNSÖZ.....	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSÂMÜDDİN EL-İSFERÂYÎNÎ'İN HAYATI, İLMÎ YÖNÜ VE MÎZÂNÜ'L-EDEB ADLI ESERİ

1.1. Hayatı	4
1.2. İlmi Kişiliği	6
1.2.1. Eserleri	7
1.2.1.1. Dil ve Belâgat Alanındaki Eserleri	8
1.2.1.2. Diğer Alanlardaki Eserleri	11
1.3. Eserin İsmi, Yazılış Sebebi, Şerh ve Nüshaları	12
1.4. Muhtevası.....	14
1.5. Eserin Konu Sıralaması.....	15
1.6. Metodu	16

İKİNCİ BÖLÜM

MÎZÂNÜ'L-EDEB ADLI ESERİN SARF BÖLÜMÜNÜN İHTİVA ETTİĞİ KONULAR BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

2.1. KELİME VEZİNLERİ.....	18
2.1.1. İsim Vezinleri.....	18
2.1.2. Fiil Vezinleri	21
2.1.3. Sülâsî Mücerred Vezinleri	23
2.1.4. Rubâî Mücerred Vezinleri.....	25
2.1.5. Sülâsî Mezîdlerin Vezinleri	25
2.1.6. Rubâî Mezîdlerin Vezinleri.....	26
2.2. Fiil Vezinlerinin Manaları.....	26

2.2.1. Sülâsî Mücerred Vezinlerinin Manaları	27
2.2.2. Rubâî Mücerred Vezinlerinin Manaları	28
2.2.3. Sülâsî Mezîd Vezinlerinin Manaları	28
2.2.4. Rubâî Mezîd Vezinlerinin Manaları	33
2.3. Masdar.....	34
2.3.1. Sülâsî Masdar Vezinleri	35
2.3.2. Hümâsî Masdar Vezinleri	36
2.3.3. Mîmli Masdar Vezinleri.....	37
2.3.4. Masdar-ı Merrâ ve Nev'î Vezinleri.....	37
2.4. İştikâk.....	38
2.5. Müştâklar	39
2.5.1. İsm-i Fâil	40
2.5.2. İsm-i Mef`ul	40
2.5.3. Sıfat-ı Müşebbehe	41
2.5.4. İsmi-Tafdîl	41
2.6. HEM MANAYI HEM DE LAFZİ ETKİLEYEN SARF KONULARI.....	42
2.6.1. Müteaddî ve Lâzım Fiil.....	42
2.6.2. İsm-i Tasğîr	44
2.6.3. İsm-i Mensûp	48
2.6.4. Müsenna	51
2.6.5. Cemi	52
2.7. SADECE LAFZİ ETKİLEYEN SARF KONULARI.....	56
2.7.1. İdgam	56
2.7.1.1. Harflerin Mahreçleri	58
2.7.1.2. Harflerin Sıfatları	60
2.7.2. İ'lâl	62
2.7.3. İbdal	65
2.7.4. Hazf.....	67
2.7.5. Hemzenin Tahfîfi	68
2.8. SARF İLMİYLE BAĞLANTILI OLMASI AÇISINDAN ESERDE ELE ALINAN KONULAR	70

2.8.1. İbtida	71
2.8.2. Vakf.....	72
2.8.3. İmlâ Kuralları	74
2.9. ESERDE KULLANILAN ÖRNEKLER	76
2.9.1. Örneklerin Türü.....	76
2.9.2. Örnek Verme Kalıpları.....	76
2.9.3. Mana ve Kalıp Bakımından Anlaşılması Kapalı Olan Örnekler	77
2.9.3.1. Sülâsî İsim Örnekleri	77
2.9.3.2. Rubâî İsim Örnekleri.....	78
2.9.3.3. Humâsî İsim Örnekleri.....	79
2.9.4. Kullandığı Şâz Örnekler.....	79
2.9.5. İstişhâdî	83
2.9.5.1. Nahiv ve Sarf İlminde İstişhâd.....	84
2.9.5.2. Kur'ânî Kerîm ile İstişhâdî	85
SONUÇ.....	90
KAYNAKÇA	94

KISALTMALAR

a.s.:	: Aleyhi's-selam
b.:	: Bin / ibn
bk.:	: Bakınız
by.:	: Basım yeri yok
c.c.:	: Celle celaluhu
çev.:	: Çeviren
h.:	: Hicrî
H.z.:	: Hazreti
m.:	: Milâdî
nşr.:	: Neşreden
ö.:	: Ölümü
s.a.v:	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
Tdv.:	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.:	: Tahkik yapıp yayınlayan
vd.:	: ve diğerleri
vs.:	: Vesaire
yy.:	: Yayınevi

ÖZET

Bu çalışma, giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde, çalışmanın konusu, önemi, amacı, kapsamı, yöntemi ve kaynakları hakkında bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde, Arap Dili ve Belâgatında önemli bir isim olan İsmâüddin el-İsferâyînî'nin hayatı, eserleri ve ilmî şahsiyeti kısaca değerlendirilmiştir. İkinci bölümde ise *Mîzânü'l-Edeb* adlı eserin sarf bölümü içerik ve konuları işleyiş biçimi bakımından incelenmiştir. Bu bölümde, eserde ele alınan sarf kuralları ve tanımlar irdelenmiş, Bu eser de zikredilen bir kuralın ispatı için Kur'ân-ı Kerîm âyetleri şahid olarak getirilmiş ve bunların istişhâd olarak getirilme konuları açıklanmıştır. Aynı şekilde, sözlük kullanılmadan, anlamı ve kalıbı zor anlaşılabilen örneklerin anlamları verilmiştir. İsmâüddin el-İsferâyînî'nin *Mîzânü'l-Edeb* adlı eserin sarf bölümünde de ele aldığı sarf konuları, istişhâd yöntemi ve tartışmalı meseleler incelenmiş; müellifin konudaki görüşü belirtilmiş ve karşılaştırmalar yapılmıştır. *Mîzânü'l-Edeb* adlı eserin, sarf ilmini neredeyse tüm konularını veciz bir üslûp ile ele alması, sarf kısmında ele aldığı konu ve hükümleri basit örneklerle izah etmesi ve ihtilaflara az yer vermesi özelliklerinden bu eserin sarf alanında kaynak olarak kullanılabilecek ve faydalanılabilecek önemli bir eser olduğu anlaşılmıştır. Sonuç kısmında ise İsmâüddin'nin *Mîzânü'l-Edeb* adlı eserinde sarf ilmine ait görüşleri temel alınarak hazırlanan bu çalışmada ulaşılan sonuçlar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili; Consumable Science; *Mîzânü'l-Edeb*; İsmâüddin.

ABSTRACT

İSÂMÜDDİN EL-İSFERÂYÎNÎ'S MÎZÂNÜ'L-EDEB EXAMINATION OF THE CONSUMABLES SECTION OF THE WORK TITLED

This study consists of an introduction, two main sections, and a conclusion. In the introduction, information is provided about the subject, importance, purpose, scope, methodology, and sources of the study. The first section briefly evaluates the life, works, and scholarly personality of İsamuddin al-Isfarayini, a prominent figure in the Islamic world. The second section examines the syntax chapter of his work *Mîzân al-Adab*, focusing on the content and the way the topics are handled. In this section, the grammatical rules and definitions presented in the work are analyzed, with Qur'anic verses used as references, and the manner in which these verses are cited is explained. Additionally, the meanings of examples that are difficult to understand in terms of both meaning and structure, without the use of a dictionary, are provided. Within the scope of this study, the syntax topics addressed by İsamuddin al-Isfarayini in *Mîzân al-Adab*, his method of citing references, and the controversial issues are examined; the author's views on the subject are stated, and comparisons are made. Compared to other syntax books, *Mîzân al-Adab*, with its simplicity of language and clear style, is concluded to be an important work that can be used as a source in the field of syntax. The section discusses the conclusion reached in this study, which was based on İsamuddin al-Isfarayini's views on syntax as presented in *Mîzân al-Adab*.

Keywords: Arabic Language; Grammar; *Mîzânü'l-Edeb*; İsamüddin.

ÖNSÖZ

Yaratılış gereği sosyal bir varlık olan insanın hayatını kolayca sürdürebilmesi için hemcinsleriyle iletişim kurması zorunlu bir ihtiyaçtır. İletişimin ise çeşitli araçları vardır. Bu araçlar arasında en etkili ve en kolay olanı dildir. İnsan, aynı zamanda mütedeyyin bir varlıktır. Dolayısıyla dine ihtiyaç duymaktadır. İslam filozoflarının, “Allah’ın insanlığın üzerinde yarattığı ilahi fitrattır.” Âyet-i Kerîmesine dayanarak ortaya koydukları fitrat delili de kişinin bir inanca ihtiyaç duyduğunu ortaya koymaktadır. Tarih boyunca Allah (c.c.), insanın dini ihtiyacını karşılamak için insanlarla çeşitli şekillerde iletişime geçmiştir. Bu olgu, ilk insan ve aynı zamanda ilk peygamber olan Hz. Âdem (a.s.) ile başlamış, Hz. Muhammed (s.a.v.) ile sona ermiştir. Allah (c.c.), bu iletişimi dil vasıtasıyla ortaya çıkarmıştır. Allah (c.c.), bu iletişimin doğru bir şekilde sağlanabilmesi için her kavme kendi diliyle vahiy göndermiştir. Peygamberler de Allah’tan aldıkları mesajı yine dil aracılığıyla insanlara tebliğ etmişlerdir. Dolayısıyla, insanın maddi ve manevi saadetini temin etmesi için en önemli araçların başında dil gelmektedir.

Cahiliye ve Asr-ı Saâdet döneminde Araplar akıcı ve fesahatli bir şekilde konuşurlardı. İslâmî fetihlerle birlikte Arap olmayanlar İslam dinine girmiş ve Müslüman Arapların arasına karışmışlardır. Bu sebeple, Arap dilinde zamanla bozulmalar meydana gelmiş, Kur’ân ve Sünnet doğru okunmamaya ve doğru anlaşılammaya başlamıştır. Neticede, Müslümanların Arapça dil kuralları hakkında çalışma yapması zaruri bir ihtiyaç haline gelmiştir. Bu doğrultuda, Hz. Ali’nin talimatıyla Ebû’l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688), Arap dili ile ilgili ilk çalışmayı başlatmıştır. Ondan sonra, bu çalışmayı Sîbeveyhi (ö. 180/796) sistematik bir hale getirmiştir. Arap dilinin kurallarını inceleyen sarf ve nahiv ilimleridir. Sîbeveyhi başta olmak üzere ilk dönem dilbilimciler, sarf ilmini nahiv ilminin bir parçası olarak saymış ve aynı kitapta her iki ilmin konularını işlemişlerdir. Daha sonra, Mâzinî sarf ilmini nahiv ilminden ayırarak sarf ilminde ilk müstakil eseri telif etmiştir.

Sarf ilminde yazılan eserler, zamanla önemli bir sayıya ulaşmıştır. Bu alanda telif edilen kitaplardan birisi de İsmâüddin el-İsferâyînî’nin *Mîzânü’l-Edeb* adlı eseridir. Bu eser, sarf, nahiv ve belâgat olmak üzere üç ilim dalını kapsamaktadır. Eserin sarf kısmı, sarf ilminin neredeyse tüm konularını veciz bir üslûp ile ele almıştır. İsmâüddin’in bu eserin sarf kısmında ele aldığı konu ve hükümleri, basit örneklerle izah etmesi, öğrencilerin daha kolay anlamalarını sağlamıştır. İhtilaflara az yer vermesi, Hadis ve şiirlerle istişhâd getirmekten uzak durması, konu karmaşıklığının önlendiğini göstermektedir. Buna rağmen, ilim çevreleri ve akademik alanda hak ettiği ilgiyi görmemiştir. Zikredilen bu özellikler göz önüne alındığında, *Mîzânü’l-Edeb* adlı kitabın önemli bir eser olduğu ve üzerinde akademik bir

Çalışma yapılmayı hak ettiği söylenebilir. Yukarıda zikredilen özellikler, bizi *Mizânü'l-Edeb* adlı eseri hakkında bu çalışmayı yapmaya sevk etmiştir.

Bu alışma, giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın amacı, kapsamı, önemi ve kaynağı ele alınmıştır. Birinci bölümde, araştırmanın konusu olan eserin müellifi İsmüddin'in hayatı, ilmî kişiliği, eserleri ve *Mizânü'l-Edeb* adlı eserinin yazılış amacı, muhtevası ve işleyiş biçimi hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde eserin metodu, eserde yer alan sarf konuları, ıstılahlar, tanımlar ve istişhâdlar bakımından değerlendirilme yapılmıştır. Sonuç bölümünde eserle ilgili yapılan bu çalışmada ulaşılan kanaat, analiz ve önerilere yer verilmiştir. Bu çalışmanın ortaya çıkmasında bana yol göstererek bilgi ve tecrübelerini benden esirgemeyen danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Kıyasettin ARSLAN'a, tezimi okuyarak hataların giderilmesinde yardımcı olan değerli arkadaşım Dr. Basri ALAN'a, Emekli öğretmen Ramazan KARABURÇAK'a ve yetişmemde katkısı bulunan bütün hocalarıma, aileme ve arkadaşlarıma içtenlikle teşekkürlerimi sunarım.

Hamdullah GÜNDÖĞDU

Antalya

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı

İsâmüddin el-İsferâyînî (ö. 945/1538), İslam dünyasında pek çok ilim dalında bilgiye sahip olan önemli bir âlimdir. Özellikle dil bilimleri alanındaki çalışmalarıyla tanınan İsâmüddin, bu alanda önemli eserler kaleme almıştır. Bunlardan biri de, sarf, nahiv ve belâgat ilimlerine dair bilgiler sunduğu *Mîzânü'l-Edeb* adlı eseridir. Bu çalışmada, müellifin hayatı ve ilmî kişiliği irdelenmekle birlikte *Mîzânü'l-Edeb* adlı eserin sarf kısmının içeriği, konuları işleyiş biçimi ele alınmıştır. Aynı şekilde eserde yer alan sarf konuları üzerinde durulmuş ve istişhâd (delil getirme) yönteminin nasıl kullanıldığı açıklanmıştır. Bununla birlikte dönemi itibarıyla kendisinden önceki âlimlerden Abdulkâhir el-Curcânî (ö. 471/1078-79), Sekkâkî (ö. 626/1229), Zencânî (ö. 660/1262) ve diğer bazı isimler ile Basra ve Kûfe ekollerinin görüşlerine katılıp katılmadığı ortaya konulması amaçlanmıştır. Ayrıca, müellifin ismi geçen âlimlerin etkisinde kalıp kalmadığının da tespit edilmesi hedeflenmiştir.

Çalışmanın konusu olan sarf ilmi, Arapça dil bilgisinin önemli alanlarından biridir. Bu alanda birçok metin, şerh ve haşiye telif edilmiştir. İsâmüddin el-İsferâyînî, Arap dili ve belâgatında önemli bir konuma sahiptir. Sarf, nahiv, mantık, belâgat ilimleri (meânî, beyân, bedî'), kelâm ve tefsir gibi İslâmî ilimlerde birçok eserler vermiştir. Özellikle beyân ilmi alanında yazmış olduğu *Şerhu'l-İsâm li'l-Ferîde* adlı eseri, belâgat alanında *Telhîs* üzerine telif ettiği *el-Atvel* adlı eseri ve nahiv ilminde yazdığı *Hâşiyetü'l-İsâm 'ale'l-Câmi'si* ile meşhur olmuştur. Bununla birlikte, sarf alanında çalışmanın konusu olan *Mîzânü'l-Edeb* adlı eseri de en az bunlar kadar önemli bir yere sahiptir. Müellifin eserlerine bakıldığında, genel olarak kendine has bir üslûbu olduğu, özgüveninin tam olduğu, birçok konuda özgün fikirler ortaya koyan, taklitçilikten uzak bir yaklaşımı benimsediği düşünülmektedir. Gerektiğinde birçok konuda eleştirilerde bulunan ve bazı durumlarda eleştirilerin dozunu oldukça yükselten bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Böyle etkin bir şahsiyetin hayatının, ilmî kişiliğinin ve çok yönlülüğünün ortaya çıkarılması, Sarf alanında yapılacak araştırmalara kaynak teşkil edecek bir çalışmanın yapılması büyük önem arz etmektedir.

Sarf, nahiv ve belâgat olmak üzere üç ilim dalını kapsayan *Mîzânü'l-Edeb* adlı eser, değerli bir kaynaktır. Sarf, kelimenin şekil yapısını ele alırken, nahiv kelimelerin oluşturdukları cümleyi incelemektedir. Bu sebeple müellif, esere sarf ilmiyle başlamakta, nahiv ilmiyle devam etmekte ve son kısımda belâgat ilmini işlemektedir. Bu ilimlerin tümünün Arap dili açısından büyük bir öneme sahip olduğu aşikârdır. Ancak eserin sarf, nahiv ve belâgat bölümlerini kapsayacak şekilde incelenmesi, geniş bir çalışma alanı

gerektirdiğinden, bu çalışmada sadece 22 sayfalık kısa bir metin olan eserin sarf bölümünü ele alacağız.

Eserin önemli yönlerinden birisi, geçmişten günümüze kadar sarf ilmi açısından temel kaynak olma özelliğini taşıyan Zencânî'nin *İzzî* adlı eserin eksik bıraktığı İştikâk, Sıfat-ı müşebbehe, İsmi-tafdîl, Mîmli masdar vezinleri, İsm-i tasğîr, İsm-i mensûp gibi konuları bu eserin sarf bölümünde anlaşılır bir üslûp ile işlenmesidir. Bununla birlikte, eserin akademik çevrelerde yeterince bilinmemesi ve eser üzerinde bilimsel anlamda yapılacak bir çalışmanın akademik alana katkı sağlayacağı ümidi, bizi bu eser üzerinde yoğunlaşmaya teşvik etmiştir. Nitekim böyle bir çalışmanın yapılması, aradaki boşluğu bir nebze doldurup bilimsel çalışmalara katkıda bulunmasına ve eserin devamı niteliğinde belâgat bölümü üzerinde de çalışmalar yapılmasına vesile olacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmanın temel kaynağı, İsmâüddin el-İsferâyînî'nin *Mizânü'l-Edeb* adlı eserinin sarf bölümüdür. Bu çalışmada, tarihsel verileri kullanma, kaynak tarama ve örneklendirme yöntemleri benimsenmiş olup, klasik kaynaklardan ve çağdaş çalışmalardan faydalanılmıştır. Çalışmanın amacı doğrultusunda, İsmâüddin el-İsferâyînî'nin hayatı hakkında bilgiler sunulmuştur. Aynı zamanda *Mizânü'l-Edeb* adlı eserinin metodu ve muhtevası incelenmiştir. Eserin içeriği, sarf konularında Zencânî'nin *İzzî'si*, el-Cürcânî'nin *el-Miftah fi's-Sarfı* ve Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm'un* Sarf bölümü ile karşılaştırılarak, aralarındaki benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca, eserin üzerinde yapılmış şerhler ve tercümeler hakkında da kısa bir değerlendirme yapılmıştır.

Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Bu çalışma, giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşmuştur. Giriş bölümünde, çalışmanın amacı, kapsamı ve önemi ele alınmıştır. Birinci bölümde, *Mizânü'l-Edeb* adlı eserin müellifi İsmâüddin el-İsferâyînî'nin hayatı ve eserleri hakkında kısa bir bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise, İsmâüddin el-İsferâyînî'nin *Mizânü'l-Edeb* eseri ve diğer kaynaklardan yararlanılarak eserin içeriği hakkında genel bir değerlendirme yapılmış ve müellifin temel konulara nasıl yaklaştığı tespit edilmiştir. Eser, Zencânî'nin *İzzî'si*, el-Cürcânî'nin *el-Miftah fi's-Sarfı* ve Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm* adlı eserleriyle karşılaştırılarak, bu eserler arasındaki bazı konularda benzerlikler ve farklar analiz edilmiştir. Ayrıca, esere yapılan şerhler ve tercümeler hakkında kısa bir değerlendirme yapılmıştır. Sonuç bölümünde ise, bu çalışmada ulaşılan kanaatler, analizler ve öneriler sunulmuştur.

Araştırmanın Kaynakları

Bu çalışmanın birinci bölümünde, İsmâüddin'in hayatı ve Mîzânu'l-Edeb adlı eserine dair yapılan incelemelere yer verilmiştir. Söz konusu bölümde, temele alınan kaynaklar arasında biyografik eserler, ansiklopedik çalışmalar ve tarihsel içerikli kaynaklar öne çıkmaktadır. Bu kaynaklar hem İsmâüddin'in hayatını anlamak hem de eserin içeriği hakkında kapsamlı bilgi edinmek için kullanılmıştır. Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfu'z-Zunûn*, İbnü'l-İmâd'ın (ö. 1089/1679) *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb* eseri, İsmail Paşa el-Bağdâdî'nin (ö. 1920) *Hediyyetu'l-Ârifîn*'i, Hayruddîn ez-Ziriklî'nin (ö. 1976) *el-A'lâm* ve Mahmûd Hasan Tûnkî'nin (ö. 1946) *Mu'cemu'l-Musannifîn* eseri bu alandaki başlıca kaynaklar arasında yer almaktadır. Ayrıca müellifin ilmî ve ahlâkî kişiliğinin belirlenmesinde, kendi eserlerine de başvurulmuştur. Bununla birlikte, günümüzde müellifin eserleri üzerinde yapılan şerh ve haşiye çalışmalarından da yararlanılmıştır.

"*Mîzânu'l-Edeb*'in "Sarf konuları başlığı altında" ele alınan ikinci bölümün kaynakları, genellikle sarf ilmiyle ilgili eserlerden derlenmiştir. Bu kaynaklar arasında, klasik ve modern dönemde kaleme alınan pek çok eserden yararlanılmıştır. Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ı, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiyyesi*, Zencânî'nin *İzzîsi*, el-Cürcânî'nin *el-Miftah fî's-Sarf*'ı ve Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm'u* İbn Hâcib'in. *eş-Şâfiye fî İlmi't-Tasrifî*, Abduh er-Râcihî'nin. *et-Tatbîku's-Sarfî* gibi eserler sık başvuru alanları arasında sıralanabilir. Bu bölümdeki sarf terimlerinin anlaşılması noktasında da birçok klasik ve modern kitaplara başvurulmuştur. "Sözlüklerden bazıları şunlardır: el-Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsü'l-Muhîr*'i, İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin *es-Sihâh*'ı, İbn Manzûr'un *Lisânü'l-'Arab*'ı, İbrahim Mustafa ve diğerlerinin *el-Mu'cemü'l-Vasıtı* ile ansiklopedi maddeleri."

BİRİNCİ BÖLÜM

İSÂMÜDDİN EL-İSFERÂİYİNÎ'İN HAYATI, İLMÎ YÖNÜ VE MÎZÂNÜ'L-EDEB ADLI ESERİ

1.1. Hayatı

Bu çalışmada ele alınan yazarın tam adı İbrâhîm b. Muhammed b. 'Arabşâh olup, lakabı İsâmüddin ve künyesi Ebû İshaktır.¹ Müellif, bazı eserlerinde künyesini Ebû İshak olarak zikretmiş olsa da bu künyeyle tanınmamıştır. Daha çok “İsâmüddin”, “Molla İsâm” ve “İsâm” gibi lakaplarla meşhur olmuştur.² Bu çalışmada ise, yazarın eserlerinde daha yaygın olarak kullandığı ve kendisinin de bu lakabıyla tanındığı “İsâmüddin” lakabı tercih edilmiştir.³ İsâmüddin, pek çok farklı ilim alanında, özellikle de nahiv, sarf, belagat, kelim, felsefe, fıkıh, hadis gibi bilim dallarında eserler telif etmiştir. Dolayısıyla, onun bu ilmi birikimi ve katkıları, ona çok sayıda unvan kazandırmıştır. Kaynaklar, onu aynı zamanda “allâme”, “muhakkik”, “müdekkik” ve “evhadü'l-muhakkikin” gibi unvanlarla da anmışlardır.⁴ Bu unvanlar, onun ilmi yetkinliğini ve bu alandaki bilgisini vurgulamaktadır.

İsâmüddin, doğduğu ve büyüdüğü bölge olan Horasan'a bağlı İsferyân şehri, Semerkand ve Nişâbur gibi önemli bilim merkezlerine nisbet edilmiştir. Ancak en meşhur ve en yaygın olarak kullanılan nisbesi, doğup büyüdüğü İsferyân şehrine dayandığı için el-İsferyânî'dir.⁵ İsâmüddin, Nişâbur civarında yer alan ve ilimle yoğrulmuş bir yerleşim yeri olan İsferyân beldesinde doğmuştur.⁶ Klasik tarih yazımında ise kişilerin doğum tarihleri genelde kesin olarak belirlenememektedir, çünkü çoğu zaman yalnızca vefat tarihlerine dayanarak tarihlendirme yapılır. Bu yüzden, doğum tarihleri vefat tarihlerine bakılarak tahmin edilmeye çalışılır. Kehhâle (ö. 1905-1987), İbnü'l-Gazzî (ö. 918/1512) ve Serkîs (ö. 1856-1932) gibi bazı müellifler, İsâmüddin'in Hicri 951 yılında vefat ettiğini ifade etmiş ve bu

¹ Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kamûsu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ min'el-'Arab ve'l-Musta'rebîn ve'l-Musteşrikîn*, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 1/66-67.

² Muhammed Halil b. 'Alî el-Murâdî, *Silku'd-Durar fî A'yâni'l-karni's-Sânî 'Aşer*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm 1988), 1/272.

³ Ebû İshâk İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferyânî, *Hâşiyetü'l-İsâm 'Ale'l-Câmî el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*, (Diyarbakır: Mektebetu Seyda, 2014), 2.

⁴ Şihâbüddîn Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ehbâri men Zeheb*, (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986), 1/288; Mahmûd Hasan et-Tünekî, *Mu'cemu'l-Musannifin*, (Beyrut: Daru Tabbâre, 1925), 4/375.

⁵ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/157.

⁶ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/157.

tarihe dayanarak doğum tarihini Hicri 879 olarak kabul etmişlerdir.⁷ Ziriklî ise vefat tarihini Hicri 945 olarak kaydetmiş ve bu tarihe dayanarak doğum tarihini Hicri 873 olarak kabul etmiştir.⁸ Bu tür tarihsel tartışmalar, özellikle eski dönemdeki tarihsel verilerin kısıtlılığı ve belirsizliği nedeniyle yaygındır.

İsâmüddin, sadece kendi şahsî bilgisiyle değil, aynı zamanda kökeni ve ailesinin de ilmî birikimiyle dikkat çekmektedir. O, ilim ve kültür açısından büyük bir şöhrete sahip olan bir aileye mensuptur. Büyük dedelerinden biri, Timur döneminde yaşamış ve kelam ve fıkıh ilimlerinde önemli katkılar sunmuş, çeşitli eserler telif etmiş Eş'ari kelamcısı ve usul âlimi Ebû İshak İbrâhîm b. Muhammed el-İsferâyînî (ö. 418/1027)'dir. Dedesi, yalnızca bilimsel alanda değil, aynı zamanda Timur döneminde Horasan'da kadılık yaparak devlet yönetiminde de önemli bir görev üstlenmiştir.⁹ İsâmüddin'in annesinin soyu da yine ilim ehli bir silsileye dayanır. Anne tarafından dedesi olan Dâvûd el-Havâfî, Timurlular döneminde yaşamış, yüksek ilmî birikimiyle tanınmış ve ilim meclislerinde büyük bir saygınlık kazanmıştır. Bunun yanı sıra, Dâvûd el-Havâfî, devlet yönetiminde üst düzey görevlerde bulunmuş ve önemli bir devlet adamı olarak da tanınmıştır.¹⁰ Bu ilmî ve kültürel miras, İsâmüddin'e ilimle yoğrulmuş bir aile geçmişi sunmuş, onun ilmi kişiliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

İsâmüddin'in vefatına ilişkin farklı tarihsel kayıtlar bulunmaktadır. Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1839-1920), vefat tarihini 944/1537 olarak belirtmiştir.¹¹ Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) ise vefat tarihini 943/1536 olarak kaydetmiştir.¹² Hayrüddîn Ziriklî (ö. 1893-1976) ise vefat tarihini 945/1538 olarak vermiştir.¹³ Diğer yandan, İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1679) ise vefat tarihini 951/1544 olarak kaydetmiştir.¹⁴ İbnü'l-İmâd'ın, İsâmüddin'in dönemiyle daha yakın bir zaman diliminde yaşamış olması nedeniyle verdiği bilgi daha doğru kabul edilebilir. İsâmüddin, ömrünün sonlarına doğru Şah Ubeydullah Ahrâr'ı ziyaret etmek amacıyla Buhara'dan Semerkand'a gitmiş ve burada hastalanarak 72 yaşında vefat etmiştir.¹⁵

⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu 'z-Zeheb*, 10/417.

⁸ ez-Ziriklî, *el-A 'lâm*, 1/66.

⁹ ez-Ziriklî, *el-A 'lâm*, 1/66.

¹⁰ et-Tûnekî, *Mu 'cemu 'l-Musannifîn*, 1/378.

¹¹ İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetu 'l- 'Ârifîn Esmâu 'l-Müellifîn ve Âsâru 'l-Musannifîn*, (Beyrut: Dâru u İhyâi 't-Turâsi 'l- 'arabî, 1951), 1/14.

¹² Mustafa b. Abdullah, Kâtib Çelebi, *Keşfu 'z-Zunûn 'an Esâmî 'l-Kutub ve 'l-Funûn*, (Bağdat: Mektebetu 'l-Müsenna, 1941), 1/39.

¹³ ez-Ziriklî, *el-A 'lâm*, 1/66.

¹⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu 'z-Zeheb*, 10/417.

¹⁵ et-Tûnekî, *Mu 'cemu 'l-Musannifîn*, 1/378-379.

İsâmüddin'in vefat ettiği yer, onun ilmi serüveninin son bulduğu yer olarak Semerkand'tır ve burada defnedilmiştir.

1.2. İlmî Kişiliği

İsâmüddin, ilim tahsilinin ilk aşamasını, babası Muhammed b. Arabşâh'tan aldığı eğitimle İsferâyin'de tamamlamıştır. İlim ehli bir aileye mensup olan İsâmüddin, henüz çocukluk döneminde ilimle meşgul olmaya başlamış ve kısa sürede büyük bir ilmi birikim kazanmıştır. Küçük yaşta, yaşlıları arasında öne çıkarak, parmakla gösterilecek bir seviyeye ulaşmıştır.¹⁶ Genç yaşta keskin zekâsıyla tanınan bir âlim olan İsâmüddin, Horasan bölgesinde bütün zamanını ilme adayıp birçok öğrenci yetiştirmiştir. Dili, doğru ve akıcı bir üslûpla kullanması sayesinde, Mâverâünnehir bölgesinde parmakla gösterilen bir şahsiyet olmuştur. Yukarıda belirtildiği üzere, ilköğrenimini İsferâyin'de tamamladıktan sonra, ilim öğrenimine devam edebilmek amacıyla Herât'a giden İsâmüddin, muhtemelen üstün zekâsı ve kadı olan babasının desteği sayesinde, Molla Abdurrahman el-Câmî'den (ö. 898/1492) dil, belâgat ve edebiyat dersleri almıştır. Abdurrahman Câmî vasıtasıyla, Nakşibendî şeyhlerinden Ubeydullah Ahrâr'a intisap etmiş ve ardından, Mirza Şâhruh tarafından inşa edilen Sultâniyye Medresesi'nde müderrislik görevine getirilmiştir. Daha sonra Herat şehrinde, Sultan'ül-Âdiliye Medresesi'nde dersler vererek öğrenci yetiştirmiştir.¹⁷ Herat'ta, fıkıhçı Kadı Ebû'l-Meâlî el-Herevî'nin mantık ve felsefe ilimlerinin meşguliyetinin caiz olmadığına dair verdiği fetvayla, dönemin hükümdarı, medreselerde mantık ve felsefe dersi veren İsâmüddin'i, cemaatini ve tüm öğrencilerini sürgün etmiştir.¹⁸

İsâmüddin'in hem anne hem de baba tarafından ilimle uğraşan bir aileye mensup olması, onun ilimle tanışmasında aile bireylerinin büyük bir rol oynadığını göstermektedir. Bu bağlamda, onun ilk hocasının ailesi olduğunu söylemek doğru bir tespittir.¹⁹ Ailesinin sağladığı ilmi ortamda yetişen İsâmüddin, küçük yaşlardan itibaren ilimle meşgul olmuş ve kısa sürede ilmi birikim elde etmiştir. Ailesinden aldığı eğitimin ardından, ilmî hayatında önemli bir rol oynayan hocası Abdurrahman Câmî'nin öğrencisi olmuştur.²⁰ Abdurrahman Câmî ile olan bu ilim ilişkisi, İsâmüddin'in eğitim hayatının temel taşlarını oluşturmuş ve vefatına kadar Câmî'nin ilim meclisinden ayrılmamıştır. Kayıtlarda, İsâmüddin'in,

¹⁶ et-Tûnekî, *Mu'cemu'l-Musannifin*, 1/376.

¹⁷ et-Tûnekî, *Mu'cemu'l-Musannifin*, 1/377.

¹⁸ et-Tûnekî, *Mu'cemu'l-Musannifin*, 1/ 377-378.

¹⁹ Mevzet bint Hamed b. Salim *el-Ka'bî, İstidrâkâtü'l-İsâm fî'l-Atvel 'ale'l-Belâğiyin*, (Suudi Arabistan: el-'Amu'l-Câmiyye, 2010), 21.

²⁰ "Nûrüddin Abdurrahmân b. Nizâmiddin Ahmed b. Muhammed el-Câmî (ö. 898/1492)," Horasan bölgesindeki Câm şehrinin Harcird beldesinde doğmuştur. Molla Câmî lakabıyla tanınmıştır. İlmî meseleleri anlatma gücü konusunda herkesin hayranlığını kazan, Keskin zekâlı ve yetenekli ünlü bir âlimdir. Bkn. Ömer Okumuş, "Câmî Abdurrahman", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/ 94.

Abdurrahman Câmî dışında başka bir âlime öğrencilik yaptığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. İsmüddin'in zekâsı ve çalışkanlığı, onun yalnızca bir hocadan ders almasını gerektiren bir durum yaratmış olsa da yaşadığı bölge ilim açısından oldukça bereketli bir yerdi. Bu nedenle, sadece Abdurrahman Câmî'den ders almak, mümkün olmayan bir durumdu. O dönemde, farklı hocaların varlığı ve her biri kendi alanında derinleşmiş olmaları, İsmüddin'in başka ilim erbaplarıyla da bir araya gelmesini gerektiriyordu. Ancak, ders aldığı diğer hocalarının ünü, Abdurrahman Câmî'nin ününe nispetle daha sönük kaldığından, kaynaklarda diğer hocalarına dair ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır.²¹

İsmüddin, sadece hocalarından aldığı derslerle değil, aynı zamanda telif ettiği şerh ve haşiyeler, yaptığı ilmî münazara ve tartışmalarla da dönemin önemli âlimleri arasında kendine sağlam bir yer edinmiştir. Yaptığı ilmî çalışmalar ve eserleri, onu tanıyanlar tarafından büyük bir takdirle karşılanmıştır. Örneğin, tarihçi İbnü'l-İmâd, İsmüddin'in ilmî yetkinliğini şu şekilde dile getirmiştir: *"İsmüddin İbrahim b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyîni, Ebû İshâk el-İsferâyîni'nin soyundandır. Babası İsferâyîn kentinde kadılık yapmıştır. Dedesi ise Timûr'un oğulları döneminde burada kadılık yapmıştır. O, ilim ehli bir ailede yetiştiğinden küçük yaşta ilim tahsiline başlamış ve ilimde uzmanlaşmıştır. Âdeti bir ilim deryası olup akranlarını aşmış ve parmakla gösterilen bir âlim olmuştur. Onun, her ilim dalında çok güzel ve yararlı eserleri bulunmaktadır."*²²

İsmüddin, sahip olduğu ilmi ve hocası Abdurrahman Câmî'nin ilmî mirasını yaşatma gayretiyle birçok ilim dalında yüksek başarılar elde etmiştir. Ancak, bu büyük ilmî başarıya rağmen, onun kişiliği son derece mütevazıydı. Herhangi bir ilmî sorunu çözüme kavuşturduğunda, bunun kendi bilgisiyle değil, Allah'ın kendisine lütfettiği bir nimetle mümkün olduğunu ifade ederdi. İsmüddin, eserlerinin başında Allah'a hamd ederek, bu ilmi başarıyı bir ilahi lütuf olarak görmüş ve sahip olduğu bilgiyi tevazu içinde paylaşmıştır. Bu mütevazı yaklaşım, onun yalnızca ilmî alandaki başarısını değil, aynı zamanda manevi olgunluğunu da gösteren önemli bir özelliktir.

1.2.1. Eserleri

Müellifin, belâgat, nahiv, sarf, mantık, kelam, tefsir ve hadis gibi farklı ilim dallarında eserler telif etmesi, onun hem aklî hem de naklî ilimlerde bilgiye sahip olduğunu ve eser üretme noktasında oldukça verimli olduğunu göstermektedir. Eserlerinin geneline

²¹ el-Ka'bî, *İstidrâkâtü'l-İsmâ*, 21.

²² İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/ 417.

bakıldığında, eleştirel ve tartışmacı bir yaklaşıma sahip olduğu, karşısındaki kişinin büyüklüğüne bakmaksızın meseleleri tartışmaktan ve kendi görüşlerini ifade etmekten geri durmadığı görülmektedir.²³ Ayrıca, Arapçaya olan vukufiyetini ortaya koymak amacıyla eserlerinde zaman zaman anlaşılması zor bir üslûp benimsemiştir. Bu üslûp, çalışmamıza konu olan *Mîzânü'l-Edeb*'in diline genel olarak yansımamış olsa da, ilerleyen bölümlerde açıklayacağımız gibi, müellifin konulara verdiği bazı örnekler, diğer emsallerinin aksine anlamları kolayca bilinen örnekler olmamaktadır. Bu durum, müellifin örnek verme amacını ve örneklerin anlamlarını açıklama gerekliliğini doğurmuştur.

Bir müellifin en ayırıcı niteliklerinden biri, kuşkusuz yazdığı eserleridir. İsmüddin de ilim talebelerine miras olarak birçok değerli eser bırakmıştır. İsmüddin, İslami ilimlere dair eserler yazmış olmakla birlikte, özellikle dil ve belâgat alanında önemli eserler telif etmiştir. Bu çalışmanın kapsamı sınırlı olduğundan, dil ve belâgat alanındaki eserleri ile diğer ilim dallarındaki eserleri iki ana başlık altında tasnif edilerek ele alınacaktır.

1.2.1.1. Dil ve Belâgat Alanındaki Eserleri

İsmüddin, ilim bakımından çok yönlü bir âlim olması nedeniyle döneminde pek çok ilim dalında eserler telif etmiştir. İslam ilim hazinesine önemli katkılarda bulunan İsmüddin, aynı zamanda birçok eserine hâşiyeler ve şerhler yazarak ilim çevrelerinde geniş bir kabul görmüştür. Bu eserlerin, sadece kendi döneminde değil, sonrasındaki zaman dilimlerinde de ilmi alanda önemli bir yer edinmesine katkı sağlamıştır. İsmüddin'in günümüze ulaşmış eserleri ise şunlardır:

***Mîzânü'l-Edeb*:** İsmüddin'in eseri, sarf, nahiv ve belâgat ilimlerini ele alır ve bu konularda bir inceleme sunar.²⁴ Bu eser, İsmüddin'in dil ilimlerin bilgisini yansıtarak, hem o dönemin ilmi birikimine katkı sağlamış hem de sonraki nesillere önemli bir referans kaynağı olmuştur. Eser, Fazıl Muhammed Mîrek et-Taşkendî tarafından şerhedilmiş ve '*Ucâletü'l-Beyân*' adıyla yayımlanmıştır.²⁵ Taşkendî'nin şerhi, eserin daha geniş bir kitleye ulaşmasını sağlamış ve içeriğin daha kolay anlaşılmasına yardımcı olmuştur. *Şerhu Mîzânü'l-Edeb* adıyla basılan bu şerh, eserin asıl metnine yapılan bir açıklama sunmakta olup, İsmüddin'in dil ve edebiyat bilgisiyle ilgili bir bakış açısı kazandırmaktadır. Eserin sarf bölümüne gelince, bu kısım da Taşkendî tarafından ayrı bir şekilde ele alınmış ve *Şerhu Bâbi's-Sarf min Mîzânü'l-*

²³ el-İsferâyînî, *Hâşiyetü'l-'İsâm 'ale'l-Câmî*, 25-28.

²⁴ Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, 2/1516.

²⁵ Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, 1/191.

Edeb adıyla şerhedilmiştir.²⁶ Bu şerh, sarf ilminin temellerini açık bir şekilde ortaya koymakta olup, dilin yapısal inceliklerini anlamada önemli bir kaynak olmuştur. Taşkendî'nin bu şerhi, özellikle sarf ilmini öğrenmek isteyenler için bir rehber olarak kabul edilmiştir.

Haşiyetü'l-İsâm 'ale'l-Câmi: İsmüddin, eserin mukaddimesinde, telif ettiği bu haşiyeyi şu şekilde nitelendirmiştir: “Bu haşiyedeki manalar, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâiyye*'yi rengârenk süsler. Bu eserde hata ve eksiklik düşünülemez.” İsmüddin, eserin kusursuz olduğunu belirterek, telif ettiği eserin içeriğinin, dilinin ve anlamının son derece titiz bir şekilde işlendiğini ifade etmiştir. Eserin içeriği, özellikle önemli ilmî figürlere yönelik eleştirilerle dikkat çekmektedir. Müellif, bu eserde sıkça Abdurrahman Câmi'yi eleştirmiş ve birçok noktada Abdülgafûr-i Lârî'ye (ö. 912/1506) karşı da muhalefet etmiştir. Bu eleştiriler, İsmüddin'in bağımsız düşünme ve ilmî fikirlerini savunma eğiliminde olduğunu göstermektedir. İsmüddin'in hem kendi dönemindeki büyük âlimlerle hem de önceki dönemlerin önemli şahsiyetleriyle ilgili farklı görüşler sunduğu bu haşiyeye, eleştirel bir bakış açısının ve ilmî özgürlüğün bir yansımasıdır.²⁷ Medreselerde geniş bir ilgi gören bu haşiyenin, zamanla birçok baskısı yapılmıştır. Bu durum, eserin ilmî çevrelerde ne denli rağbet gördüğünü ve etkili bir kaynak olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Şerhu'l-Kâfiye fi'n-Nahv: İsmüddin, bu eserinde özellikle *Kâfiye* adlı eserin diğer bir şârihi olan Radî el-Esterâbâdî'ye karşı farklı görüşlerini açıkça dile getirmiştir. Bu eleştiri ve farklı bakış açıları, müellifin ilmî özgürlüğünü ve bağımsız düşünme yeteneğini ortaya koymaktadır. *Şerhu'l-İsâm* veya *İsâm 'ale'l-Kâfiye* olarak da bilinen bu eser, medreselerde büyük ilgi görmüş ve geniş bir okuyucu kitlesi tarafından benimsenmiştir.²⁸

Hâsiye 'ale'l-Çârperdî: Ahmed el-Çârperdî'nin, İbnü'l-Hâcib'in *Şafiye* adlı eserine yazdığı şerh, bir haşiyeye olarak kabul edilmektedir. Bu haşiyeye, müellifin *Şafiye* üzerinde yaptığı ilmî incelemeleri ve açıklamaları içermektedir. Eser, özellikle dil ve gramerle ilgili bilgileri ele alırken, aynı zamanda Ahmed el-Çârperdî'nin kendi özgün yorumlarını da barındırmaktadır.²⁹ Eserin yazma nüshaları, önemli kütüphanelerde muhafaza edilmektedir. Bunlardan biri, Süleymaniye Kütüphanesi Giresun Yazmalar Bölümünde 99 arak olarak

²⁶ Kemâleddin Mehmed Efendi Taşkendî, *Şerhu Bâbi's-Sarf min Mizânî'l-Edeb*, (Kahire: Vadi'n-Nîl, 1289), 1; İsmail Durmuş, “İsmüddîn el-İsferâyînî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/516-517.

²⁷ Bkz. Ebû İshâk İsmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. 'Arabşâh el-İsferâyînî, *Hâşiyetü'l-İsâm 'ale'l-Câmi*, (Diyarbakır: Mektebetu Seyda, 2014), 16-21-25-28-33-35-36-46-50; Tûnkî, Mu'cem'l-Musannifin, 4/ 377; Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, 2/1372.

²⁸ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, 2/ 1370.

²⁹ Mahammed Fehmi Hicazî, *Tarihu'l-Edebi'l-'Arabî*, (Mısır: yy. 1993), 5/329.

numaralanmış ve 00059 numaralı yazma nüshasıdır. Diğer bir nüsha ise, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Bölümünde 001979 numaralı yazma olarak bulunmaktadır.

el-Atvel: Bu eserin mukaddimesinde İsmüddin, kendi ilmî yetkinliğine olan güvenini açık bir şekilde ifade etmektedir. Eserin mukaddimesinde şöyle demiştir: “İsmüddin’in güçlü î‘rabı, bu eseri eksik ve noksanlıklardan koruyacaktır.” Bu söz, müellifin eserine duyduğu güveni ve ilmî becerisinin eserine olan katkısını vurgulamaktadır. Bir başka yerde ise, “Akıl sahibi yetkinlerden büyük bir topluluktan olan büyük âlim Sa‘duddin et-Teftâzânî ve muhakkık olan es-Seyid Şerif Cürcanî’nin (ö. 816/1413) bütün gayretlerini içindeki bütün konuları açıklamaya sarfetmiş oldukları bir kitabı şerh etmekten korkmam” diyerek, sadece kendisine değil, aynı zamanda diğer büyük âlimlere karşı duyduğu saygıyı ve onlardan öğrendiklerinin ışığında eserini oluştururken gösterdiği cesareti dile getirmiştir. Bu ifadeler, İsmüddin’in ilmî kapasitesine ve kendine olan güveninin bir göstergesi olarak önemli bir yer tutmaktadır.³⁰

İsmüddin’in bu şerhinin ismi ile ilgili olarak ise farklı görüşler bulunmaktadır. Bilindiği kadarıyla, bu eserin ismiyle ilgili İsmüddin’in doğrudan bir açıklama yaptığına dair herhangi bir nakil bulunmamaktadır. Bundan dolayı, bazı kaynaklar eseri *el-Atvel*, bazıları *Atvel*, bazıları ise *Hâşiyetün ‘ala’l Mutavvel*, hatta bazıları *Şerhü’t-Telhîs ‘ala’l Mutavvel fi ‘lmi’l-Belâga* gibi farklı isimlerle anmışlardır. Muhammed Abdurrahman ve Nuri Hüseyin, bu eseri "şerhlerin en itibar edileni ve Belâgat ilminde zirveye çıkan bir eser" olarak nitelendirmişlerdir. Bu övgüler, eserin hem ilmî çevrelerdeki prestijini hem de Belâgat ilmi alanındaki önemini vurgulamaktadır. Eser, birçok defa basılmıştır ve günümüzdeki baskısı iki cilt olarak yayımlanmıştır. İsmüddin, bu eserde Hatib el-Kazvî’nin (ö. 739/1338) tertibini takip etmiştir. Kazvî’nin sistematik yaklaşımını benimseyen İsmüddin, bu yapıyı kendi ilmî perspektifiyle zenginleştirerek, eserin hem öğretici hem de akademik değerini artırmıştır.³¹

Şerhu Risâleti’l-İsti‘âre: Ebu’l-Kasım el-Leysî es-Semerkandî (ö. 888/1483)’nin *Risâletu’l-İsti‘âre* adlı eserine yazılan şerh, İsmüddin’in en önemli ve en meşhur eserlerinden biridir. Bu eserde, beyan ilminin temel kavramlarından biri olan isti‘âre (mecaz kullanımı) üzerine bir inceleme yapılmıştır. *Risâletu’l-İsti‘âre* üzerine yazılan bu şerh, yalnızca İsmüddin’in değil, aynı zamanda torunu Ali b. İsmail Sâdrettin’in de katkılarıyla

³⁰ el-Ka’bî, *İstidrâkâtü’l-İsm*, 26.

³¹ el-Ka’bî, *İstidrâkâtü’l-İsm*, 26.

zenginleşmiştir. Sâdrettin, İsmâüddin'in şerhine bir haşiye yazmış ve bu eklemeler, eserin daha da anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Eser, beyan ilminin önemli bir kaynağı olarak kabul edilmiş ve gerek şerhler gerekse haşiyelerle ilmî çevrelerde büyük ilgi görmüştür.³²

Hâşiye 'alâ Muhtasari'l-Meânî: Hatib el-Kazvî'nin *Telhîsü'l-Miftâh* adlı eserine yazılan şerh, Teftâzânî tarafından *el-Mutavvel* adıyla kaleme alınmıştır. Teftâzânî, daha sonra bu şerhini kısaltarak *Muhtasarü'l-Me'ânî* olarak yeniden düzenlemiş ve eserini daha sıkı ve yoğun bir hale getirmiştir. İsmâüddin ise bu kısaltılmış şerh üzerine bir haşiye yazmış ve eseri incelemiştir. Bu haşiye, İsmâüddin'in Belâgat ilmi konusundaki bilgisini ve eleştirel yaklaşımını yansıtan önemli bir kaynaktır.³³ İsmâüddin'in yazdığı bu haşiyenin nüshası, önemli kütüphanelerden biri olan Süleymaniye Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Nüsha, Gelibolulu Bölümü'nde, No. 000064 numaralı katalog kaydıyla yer almaktadır.

Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Semerkindî 'alâ Şerhi'l-Mutavvel: Kazvî'nin *Telhîsü'l-Miftâh* adlı eserine Teftâzânî tarafından yazılan şerh, beyan ilmi ve Belâgat üzerine önemli bir kaynaktır. Ancak, bu eserin üzerine yapılan haşiyeler de büyük bir ilmî değer taşımaktadır. Ebü'l-Kasım es-Semerkindî, Teftâzânî'nin şerhinin üzerine yazdığı haşiye ile eserin anlamını incelemiş ve önemli açıklamalar getirmiştir. es-Semerkindî'nin haşiyesi, özellikle dil ve belâgat konularına dair bir inceleme sunarak, Kazvî'nin eserinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Bu haşiye üzerine, Muhammed Sâdır b. Feyzullah da *Ta'likat* adlı bir eser yazmıştır. *Ta'likat* eserinde, Semerkandî'nin haşiyesindeki noktaları ele alarak daha ayrıntılı açıklamalarda bulunmuş ve mevcut görüşlere kendi bakış açısını katmıştır. Her iki eserin de yazma nüshaları günümüze ulaşmış olup, bu nüshalar önemli kütüphanelerde saklanmaktadır.³⁴

1.2.1.2. Diğer Alanlardaki Eserleri

Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî: Kur'ânı Kerimin başından A 'râf sûresinin sonuna kadar yazdığı, ilmi araştırmalara dayalı bir eserdir. Bu esere "Kur'ân'ın rehberliğini bütün dillere hediye eden Allah'a hamd olsun" diye başlamıştır.³⁵ **Hâşiye 'alâ Cüz'i 'Amme min Tefsîri'l-Beyzâvî:** Nebe sûresinin başından Kur'ân'ın sonuna kadar yazdığı bu eseri İsmâüddin, Sultan Süleyman Han'a hediye etmiştir.³⁶ **Ta'likat 'ale't-Telvîh:** Teftâzânî'nin Sadrüş-Şerîa'nın

³² et-Tûnekî, *Mu'ce mu'l-Musannifîn*, 4/ 376.

³³ Mahammed Fehmi, *Tarihu'l-Edebi'l-'Arabî*, 5/260.

³⁴ Mahammed Fehmi, *Tarihu'l-Edebi'l-'Arabî*, 5/256.

³⁵ Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, 1/190.

³⁶ Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, 1/190.

Tenkîhu'l-usûl'u üzerine yazdığı şerhin haşiyesidir.³⁷ **Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Vikâye:** Tâcu's-Şerîa'ya ait *Vikâyetü'r-Rivâye* adlı eserin Sadru's-Şeria Ubeydullah el-Mahbubî tarafından yapılmış şerhinin haşiyesidir. İsmâüddin bu eseri Ubeydullah Han'ın talep etmesiyle kitabı'l bey'e kadar yazdığı, birinci bölümünü h. 934 senesinde rebîü'l-âhir ayında bitirmiştir.³⁸ **Şerhu's-Şemâ'il:** Hz. Peygamber'in fiziki ve ahlâki özelliklerini anlatan bir eserdir. İsmâüddin bu esere "Hz. Muhammed (s.a.v.) Mustafa'yı en güzel özelliklerle üstün kılan Allah'a hamd olsun" diye başlamıştır.³⁹

Hâşiyetü'l-İsâm 'alâ Şerhi'l-Kutb 'ale's-Şemsiyye fî'l-Mantık: Necmeddin Ali b. Ömer el-Kâtibî'nin risâlesine Kutbüddin er-Râzi'nin yazdığı *Tahrîrû'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye fî Şerhi's-Şemsiyye* adlı şerhin hâşiyesidir.⁴⁰ **Şerhu'l-Gurre fî'l-Mantık (li's-Seyyid el-Cürcânî):** *Şerhu'r-Risâleti (l-kübrâ) fî'l-Mantık (li's-Seyyid el-Cürcânî)* da denilen eser Farsça olup üzerine öğrencisi Ebü'l-Feth eş-Şerîf hâşiye yazmıştır.⁴¹ **Hâşiyetü'l-İsâm 'alâ Şerhi's-Sa'd 'ale'l-'Aka'idi'n-Nesefiyye:** Necmeddin Ömer en-Nesefî'nin Muhtasar akaid kitabına Sa'deddin et-Teftâzânî'nin *Şerhu'l-'Aka'id* adıyla yazdığı şerhin üzerine yazılan bir haşiyedir. İsmâüddin bu esere "Bizi barış ve huzura çağıran Allah'a hamd ve senalar olsun" diye başlamıştır. Bu eserin manası mükemmel, ibaresi nükteli, işaretleri dakik olan faydalı bir haşiyedir.⁴² **Hâşiyetü'l-İsâm 'alâ Şerhi's-Seyyid 'ale'l-Mevâkıf:** Adudüddin el-Îcî'nin kelâma dair eserinin Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin şerhine haşiyesidir.⁴³ **Şerhu Tavâli'u'l-Envâr min Metâli'il-enzâr:** Kâdî el-Beyzâvî'nin kelama dair eserinin şerhidir.⁴⁴

1.3. Eserin İsmi, Yazılış Sebebi, Şerh ve Nüshaları

İsmâüddin bu eserin tam ismini mukaddimesinde *Mîzânü'l-Edeb fî Lisan'il-Arab* olarak adlandırmıştır.⁴⁵ Kapak kısmında sadece *Mîzânü'l-Edeb* olarak geçmesi tahfif için yapılan bir ihtisardan ibarettir. Mahmud Hasan et-Tûnekî'nin *Mu'cemu'l-Musannifîn*⁴⁶ ve Kâtip Çelebi'nin *Keşfu'z-Zunûn*⁴⁷ eserlerinde bu eserin İsmâüddin'e nisbet etmeleri, bu eserin ona ait olduğu konusunda bir şüphenin olmadığını kanıtlar. Genelde müellifler telif ettikleri

³⁷ Beyazıt Devlet Ktp. Veliyuddîn Efendi Böl. No. 000900, 47 vr.

³⁸ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, 2/1059.

³⁹ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, 2/1059.

⁴⁰ Bağdâdî, *Hediyetu'l-'Arifîn*, 1/26.

⁴¹ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, 2/1198.

⁴² Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, 2/1145.

⁴³ Bağdâdî, *Hediyetu'l-'Arifîn*, 1/26.

⁴⁴ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, 2/1116.

⁴⁵ el-İsferâyînî, Ebû İshâk İsmâüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. 'Arabşâh, *Mîzânü'l-Edeb*, (İstanbul: Tasvir Efkâr, 1286), 2.

⁴⁶ et-Tûnekî, *Mu'cemu'l-Musannifîn*, 4/377.

⁴⁷ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, 2/1916.

eserlerde yazma gerekçelerini dile getirmişlerdir. Bu gerekçelerine de genelde eserlerinin mukaddimelerinde değinmişlerdir. İsmâüddin de bu geleneği bozmayarak bu eserin telif amacını, kendisine önem verdiği akıllı ve çalışkan birinin talep etmesi olarak açıklamıştır.⁴⁸ Ayrıca bu eser kısa bir metin olması itibarıyla ezberlenmesi de kolay olduğundan öğrencilere ders kitabı olarak yazıldığı da tahmin edilmektedir. O bu eseri sırasıyla sarf, nahiv ve belâğât ilimlerini kapsayan bir mecmua şeklinde telif etmiştir.

İsmâüddin'in *Mizânü'l-Edeb fî Lisâni'l-Arab* adlı eseri öğrencisi Fâzıl Muhammed Mîrek et-Taşkendî tarafından '*Ucâletü'l-Beyân fî Şerhi'l-Mizân*: ismiyle şerhedilmiş ve *Şerhu Mizâni'l-Edeb* adıyla basılmıştır (İstanbul 1286, 1289).⁴⁹ Daha sonra *Tercüme-i Mizâni'l-Edeb* ismiyle Mehmed Tâhir Selâm tarafından Arapça'dan tercüme edilerek İstanbul'da 1257 yılında basılmıştır.⁵⁰ Ayrıca bu çalışmamızın konusu olan eserin sarf kısmını da *Şerhu Bâbi's-Sarf min Mizâni'l-Edeb* adıyla Taşkendî Kemâleddin Mehmed Efendi şerhetmiştir.⁵¹

Bu eserin yazma ve basılı nüshaları, ülkemizdeki çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır. Ankara Milli Kütüphanesi ile Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda, Arşiv No: 06 Hk 2587 numarasıyla kayıtlı olan yazma nüsha, H. 1165 yılında çoğaltılmıştır. Bu yazma, *Mizânü'l-Edeb fî Lisâni'l-Arab* adlı eserin en eski tarihli nüshalarından biridir. Arap harfleriyle yazılmış olan bu nüshanın DVD numarası 1349'dur. İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki Süleymaniye Amcazade Hüseyinpaşa Koleksiyonu'nda yer alan başka bir nüsha ise Arşiv No: 34 Sü-Hü 458/1 olarak kayıtlıdır ve istinsahını Muhammed Feyzîzâde gerçekleştirmiştir. Bu yazma da Arapçayla yazılmıştır. Manisa İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda, Manisa Akhisar Zeynelzade Koleksiyonu'nda yer alan bir diğer nüsha ise Arşiv No: 45 Ak Ze 643/1 ile kayıtlıdır. Bu yazma, Ahmed Rüşdi b. Mehmed Karabagi tarafından istinsah edilmiştir; ancak istinsah tarihi belirli değildir. Bu nüsha da Arapçayla yazılmıştır.

Mizânü'l-Edeb fî Lisâni'l-Arab'ın en eski basılı nüshası, Fâzıl Muhammed Mîrek et-Taşkendî'nin '*Ucaletü'l-beyân fî şerhi'l-Mizân* adlı şerhiyle 10 Zilkade 1286 (M. 1870) tarihinde Tasvir-i Efkâr Matbaasında basılmıştır. Eserin yalnızca sarf kısmını içeren bir diğer basılı nüsha ise *Bâbü's-sarf min metni Mizânü'l-edeb* adıyla, hicri 1290 yılında Mısır'ın Vadi'n-Nîl Matbaası'nda yayımlanmıştır. Bu çalışmada esas alınan nüsha da bu basımdır. Ayrıca, *Mizânü'l-Edeb fî Lisâni'l-Arab*'ın bir diğer nüshası, Abdullah Hulûsi Güzelyazıcı tarafından düzenlenmiş olup 1964 yılında İstanbul Çelik-cilt Matbaasında basılmıştır. Bu

⁴⁸ İsmâüddin, *Mizânu'l-Edeb*, 1.

⁴⁹ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, 1/1916.

⁵⁰ Kazım Yetiş, "Belâğat, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/385.

⁵¹ Taşkendî, Kemâleddin Mehmed Efendi, *Şerhu Bâbi's-Sarf*, (Kahire: Vadi'n-Nîl, 1289).

nüshanın orijinali, T.C. Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi'nde nr. 01326099 numarasıyla kayıtlıdır.⁵²

1.4. Muhtevası

Mîzânü'l-Edeb sarf, nahiv ve belagât ilimlerini kapsayan bir mecmua şeklinde olup çalışmamız ise sadece sarf bölümünü kapsamaktadır. Bu eser sarf ilminin konuları olan isim ve fiil vezinleri, idgam, i'lâl, tad'if, ibdâl, hazf ve vakıf meselelerine örnekleriyle veciz bir şekilde değinmektedir. *Mîzânü'l-Edeb*'in sarf bölümü mukaddime, hâtime ve yirmi beş meseleden oluşmaktadır.

Mukaddime: İsmüddin, kendinden önceki müelliflerin izlediği yolu takip ederek eserlerinin başlarında besmele, hamdele ve salvele ile başlamıştır. Sonra sarf, tasrîf, tahvîl ve tagyîr kelimelerinin arasında fark olup olmadığını belirtmeden sarfı tanımlamış, müelliflerin yaptığı gibi kelimenin isim, fiil ve harf olarak üç kısma ayrıldığını ve bu kısımların tanımlarını ve onlara özgü olan özelliklerini açıklamıştır. Zencânî'nin *İzzîsinde*, el-Cürcânî'nin *el-Miftah fi's-Sarfında* ve Sekkâkî'nin yazdığı *'Miftâhu'l-Ulûm* isimli eserlerinde açıkladıkları gibi müellif de sarf ilminin konusu olan ismin sülâsî, rubâî, humâsî; fiilin ise sülâsî ve rubâî binâlarının olduğunu ve fiilin sahîh, mehmûz, muzaaf, misal, ecvef, nâkıs, lefif kısımlara ayrıldığını açıklamıştır. Daha sonra sülâsî ismin on binâsı olduğunu, sülâsî ve rubâî fiillerin bablarını, ismin câmid ve müştâk olarak ayrıldığını, fiilin müteaddî, lâzım, mâlum ve meçhul olarak ayrıldığını; ayrıca iştikâkın tanımını, sağır, kebîr ve ekber olarak üç kısma ayrıldığını açıklamıştır.⁵³

Hâtime: İsmüddin, bu eserin sonunda imlâyı tanımladıktan sonra, bazı harflerin bitişik olarak yazıldığını, bazı kelimelerin (ﻯ) harfî ile yazıldığını, bazılarının da (ﻻ) harfî ile yazıldığını söylemiştir. Ayrıca ta'rif harfinin mutlaka bitişik olduğunu, cemi (ﻭ) harfinden sonra (ﻻ) harfin zâit geldiğini, şeddeli harflerden birisinin hazfedildiğini ifade etmiştir. Bazı kelimelerde (ﻻ) harfin hazfedildiğini, (ﻻ) harfin dördüncü harf olduğunda (ﻯ) harfî ile yazıldığını, (ﻻ) harfin aslı tesniyye veya cemi yapıldığında bilindiğini ve hemzenin özel bir şekli olmadığını söylemiştir.⁵⁴ Bu konunun açıklaması hat kuralları başlığı altında ele alınacaktır.

⁵² www.yazmalar.gov.tr.

⁵³ el-İsferâyîni, *Mîzânü'l-Edeb*, 2-3.

⁵⁴ el-İsferâyîni, *Mîzânü'l-Edeb*, 20-21-22.

1.5. Eserin Konu Sıralaması

Müellifler, eserlerini daha anlaşılır ve kolay hatırlanabilir kılmak amacıyla belirli bölümlere ayırmışlardır. Her bölüm için bir başlık belirleyip, bölümleri düzenli bir şekilde sıralamışlardır. Bu başlıkların sıralanmasında en eski ve en yaygın kullanılan yöntem, bâb sistemidir. İsmüddin, *Mizânü'l-Edeb* adlı eseri sarf, nahiv, belagât ilimlerini kapsayan bir mecmua şeklinde ele almıştır. Eserinde birinci babı sarf, ikinci babı nahiv, üçüncü babı me'ânî, dördüncü babı beyân ve beşinci babı bedî' olmak üzere toplamda beş babda (kısımda) derleme yaptığını belirtmiştir.⁵⁵

Müellif, çalışmanın konusu olan sarf babı başlığında yaklaşık 25 sarf konusunu ele almış ve her bir konuyu örneklerle açıklamıştır. Bölümün başında, sarfın tanımı yapmış, ardından konu başlıklarına geçmeden önce kelimenin tanımı, kısımları, bu kısımların açıklamaları ve özellikleri incelemiştir. Bu bölümde, istişhad edilen Kur'an ayetleri az olup, şiirle ise hiç istişhad edilmemiştir. Son olarak, "hatime" başlığı altında yazım kuralları üzerinde durulmuştur.⁵⁶

Müellif, nahiv babı başlığında geçmeden önce nahvin tanımı yapmıştır. Ardından, yaklaşık 113 nahiv konusunu ele almış ve her bir konuyu örneklerle açıklamıştır. İlk olarak, kelâmın tanımı ele alınmış, ardından ismin kısımlarından olan mu'rabın tanımı ve i'râbın kısımları açıklanmıştır. Sonrasında, merfû', mansûb ve mecrûr isimlerine yer verilmiştir. Fiil ve harf kısımlarına da değindikten sonra, hatime başlığı altında cümlelerin ve zarfın kısımları incelemiştir.⁵⁷

Müellif, me'ânî babı başlığında, me'ânî ilminin tanımı yapmıştır. Bu başlık altında yaklaşık 74 me'ânî konusu ele almış ve her bir konu örneklerle açıklamıştır. İstişhad edilen Kur'an ayetleri ise oldukça fazladır. İlk olarak, me'ânî ilminin tanımına değinmiş, ardından haberî isnâdın durumları; isim, fiil, zarf ve şart cümlelerinin halleri incelemiştir. Sonraki bölümde, musnedun ileyh ve musnedin zikri, hazf, takdim, te'hîr, ta'rîf, tenkîr, takyîd ve itlâk gibi çeşitli durumları ele almıştır. Bölümün sonunda ise fasl, vasl, îcâz, itnâb ve müsâvât konuları açıklamıştır. Müellif, beyân babı başlığında, konu başlıklarına geçmeden önce beyân ilminin tanımı yapmıştır. Bu başlık altında yaklaşık 35 beyân konusu ele almış ve her bir konu örneklerle açıklamıştır. İlk olarak, delâletin kısımları olan mutâbakat, tazammun ve iltizâm incelemiş, ardından hakikat, mecâz, isti'âre ve kinaye gibi konuları ele almıştır. Müellif, bedî'

⁵⁵ et-Taşkendî, Fâzıl Muhammed Mîrek 'Ucâletü'l-Beyân Fi Şerhi'l-Mizân, (İstanbul: Tasvîru Efkâr, 1286), 7-8.

⁵⁶ et-Taşkendî, 'Ucâletü'l-Beyân, 7-106.

⁵⁷ et-Taşkendî, 'Ucâletü'l-Beyân, 107-237.

konu başlıklarına geçmeden önce bedî' ilminin tanımını yapmıştır. Bu başlık altında yaklaşık 48 bedî' konusu ele almış ve her bir konu örneklerle açıklamıştır. Bedî'in lafzî ve manevî kısımları incelemiştir.⁵⁸

1.6. Metodu

Sözlükte metot kavramı, “Belli bir gayeye ulaşmak için tutulan yol, usûl ve yöntem anlamına gelir”.⁵⁹ Sarf ilminde eser veren âlimler, eserlerinde farklı metotlar izlemiştir. Örneğin nahiv ve sarf alanında sonraki çalışmalara model olan Sîbeveyhi, *el-Kitap'taki* sarf konularını ele alma metodunda sarf ilmini nahiv ilmiyle birlikte işlemiştir. Böylece onun sarf ve nahvi birbirinden ayrı iki ilim dalı saymadığı anlaşılmaktadır. Sîbeveyhi, sarf konularını sistemli bir şekilde şöyle ele almıştır: İsim ve fiillerin heyetleri, asıl masdarlar, mîmli masdarlar, merra ve nevi masdarlar, sekte ha'sı, vakıf, imâle, isim ve fiilleri oluşturan zâit harfler, cemi, muzaaf ve harflerin mahreç ve sıfatlarıdır.⁶⁰

Basra ekolünün âlimlerinden olan el-Müberred (ö. 286/900) sarf konularını Sîbeveyhi'nin düzeniyle bir şekilde ele almamıştır. Dört ciltlik *el-Müktedab* adlı eserinde bazı sarf konularına birinci ciltte (s. 53-195), diğer bazı konularına da ikinci ciltte (s. 188-236) yer vermiştir. Sîbeveyhi'nin aksine sarf konularının kitabın ilk bölümüne almasına rağmen o da Sîbeveyhi gibi sarf ilmini nahiv ilminden ayrı bir ilim olmadığını savunmuştur.⁶¹

el-Mâzinî, (ö. 249/863) sarf ilmini nahiv ilminden ayıran ilk kişidir. Bu ayrım sarf meselelerin çoğunu ele alan *et-Tasrîf* adlı eserinde açıkça görülmektedir. el-Mâzinî'nin bir sarf mukaddimesi olan *et-Tasrîf* adlı eserinde ki metodu sarfla ilgili dağınık meseleleri bir araya getirmesidir. Sarf konularını çokca örneklendirme yaparak ele almıştır. el-Mâzinî'nin ele aldığı konular şunlardır: Zâit harfler, fiilde zâit sîgaları, kalb-i mekânî, ilhâk ve sebepleri, mücerred vezinleri, idgam kısımları, mu'tel kısımları ve ibdâl harfleridir.⁶²

İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249)'in *eş-Şâfiye* adlı eserindeki metodu genelde Sîbeveyhi'nin metoduna çok benzemektedir. Ancak konuları daha tertipli, örnekleri de daha azdır. *eş-Şâfiye'deki* metodu şu şekildedir: öncelikle kelimenin şekliyle ilgili meseleleri ele almıştır. Kelime yapıları, kelimenin vezni, sahîh ve mu'tel, mücerret ismin kalıpları, fiil çekimleri, masdar, müştaklar, cemi, iki sâkinin buluşması, ibtidâ ile vakıf, zâit harfler ve yerleri, imâle,

⁵⁸ et-Taşkendî, *Ucâletü'l-Beyân*, 238-345.

⁵⁹ Nevin Kardaş vd. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996), 3/1961.

⁶⁰ Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, 1/153.

⁶¹ Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, 1/157.

⁶² Ebu Bekr Abdülkâhir b. Abdurrahman el-Cürcânî, *el-Umûd Kitab fî't-Tasrîf*, (Kahire: Darü'l-Maarif, 1995), 16.

i'lâl, ibdâl ve idgâm meseleleridir.⁶³ İbnü'l-Hâcib'den sonra gelen âlimlerin birçoğu bu metodu takip etmektedir. Müellifimiz de *Mîzânü'l-Edeb*'te onun bu metodundan etkilenmiş âlimler arasında yer almaktadır. Fakat İbnü'l-Hâcib'in aksine çok sayıda örnekler getirmektedir. İsmâüddin, *Mîzânü'l-Edeb* adlı eserde hem sarf hem nahiv hem belâgat ilimlerini bir mecmua şeklinde ele almakla birlikte sarf ilmini nahiv ilminden ayrı bir ilim olarak kabul etmekte ve her bir ilmi müstakil bölümlerde işlemektedir.

İsmâüddin'nin bu eserin sarf bölümünde ele aldığı konular şu şekilde tanzim edilmiştir: İsim ve fiillerin vezinleri, sülâsî, rubâî, humâsî isim ve fiillerin mücerred ve mezîdleri, ıstikâkın türleri, mâzî, muzâri fiiller, emir, nehy sîğaları, ism-i fâ'il, ism-i mef'ûl, sıfât-ı müşebbehe ve ism-i tafdîldir. Ayrıca asıl masdar, mîmli masdar, ism-i âlet, ism-i tasğîr, ism-i mensûb, tesniyye, cemi, vakf, ictimâu's-sâkineyn, hemzenin tahfîfi, idgam, i'lâl, hazf ve ibdâl konularını da ele almıştır.⁶⁴ İsmâüddin'in bu eseri ilmi bir üslûbla yazdığı görülmektedir. Nitekim konuları ele alırken önce kavramların tanımlarını yapar, kısımlarını belirtir ve konuları birbirine bağlar. Örneğin: İstikak ilminin; tanımını yapmış, çeşitlerini saymış ve onu kelime vezni konusuna bağlamıştır. İsmâüddin'nin ilmî üslûbunun başka bir delili de az da olsa görüşleri ve düşünceleri sahiplerine isnat etmesidir. 'İsmâüddin, âlimlerden sadece Sîbeveyhi'nin ismini vererek zikretmiştir. Kaynak olarak kullandığı kitap isimlerini ise hiç zikretmemiştir.⁶⁵

⁶³ Ebu Amr Cemaleddin Osman b. Ömer b. Ebi Bekr İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye*, (Beyrut: Mektebetül-Asriyye, 2008), 6-137.

⁶⁴ el-İsferâyîni, *Mîzânü'l-Edeb*, 2-22.

⁶⁵ el-İsferâyîni, *Mîzânü'l-Edeb*, 2-22.

İKİNCİ BÖLÜM

MÎZÂNÜ'L-EDEB ADLI ESERİN SARF BÖLÜMÜNÜN İHTİVA ETTİĞİ KONULAR BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

2.1. KELİME VEZİNLERİ

Arapça, kendine özgü bir dil yapısına sahip olup, özellikle kelime türetme (iştikâk) konusunda oldukça zengin ve sistematik bir yapıya sahiptir. Bu dildeki kelimeler, belirli kalıplar ve vezinler aracılığıyla türetilir. Vezinler, kelimelerin anlamlarını oluştururken aynı zamanda dildeki fonksiyonel görevlerini de belirler. İsimler ve fiiller, bu vezinler sayesinde belirli anlamları ifade eden yapılara dönüşür. Vezinler, kelimelerdeki harf ve harekelerin belirli bir düzeniyle oluşturulan, birbirine benzer yapıları ifade eder. Bu kalıplar, her bir kelimenin anlamını netleştirir ve dilin zenginliğini artırır. Arapça'daki kelime türetme sisteminin temeli, bu vezinlerin doğru bir şekilde kullanılmasıyla ortaya çıkar ve dilin anlam çeşitliliğini mümkün kılar.

2.1.1. İsim Vezinleri

Müellif, kelimeyi, tek başına bir anlam ifade eden ve geçmiş, şimdi ya da gelecek zaman dilimlerinden herhangi biriyle hiçbir şekilde bağlantısı bulunmayan bir dil birimi olarak tanımlamaktadır.⁶⁶ Bu tanım, kelimenin anlam bakımından bağımsız bir varlık olduğunu ve dilsel bağlamda zamanla ilişkilendirilemeyeceğini vurgulamaktadır. Arap dili, fonetik ve morfolojik yapısı açısından oldukça zengin bir dildir ve bu dil, kendine özgü bir takım kelime vezinlerine sahip olmasıyla dikkat çeker. Vezinler, dilin içinde yer alan ve her biri belirli bir kalıbı ifade eden dilbilgisel binalar olup, cümle içerisinde kullanılan isim ve fiillere anlam yükleyerek dilin işlevsel açıdan doğru kullanılmasını sağlar. Bu vezinler, dilin anlam derinliğini artırırken, aynı zamanda sözcüklerin doğru bir biçimde yapılandırılmasına olanak tanır. Arap dilinde, bu vezinlerin doğru bir biçimde kullanılması, özellikle sarf ilminin bir parçası olarak büyük önem taşır. Sarf ilminde, dilin fonksiyonel yapısının tam anlamıyla anlaşılabilmesi için, hem isimlerin hem de fiillerin vezinlerini kavrayabilmek gereklidir. Zira her bir vezin, kelimenin anlamını, kullanımını ve dilbilgisel işlevini belirleyen bir yapı taşı işlevi görmektedir. Bu bağlamda, Arap dilinin doğru bir şekilde kullanılabilmesi, yalnızca

⁶⁶ el-İsferâyîni, *Mîzânü'l-Edeb*, 2.

kelimelerin doğru telaffuz edilmesiyle değil, aynı zamanda bu kelimelerin vezinlerine uygun bir biçimde ve dilin kurallarına sadık olarak yapılandırılmasıyla mümkün olacaktır.

İsâmüddin, Cürçânî gibi dilbilgisel sınıflandırmalarda Sülâsiyi asıl, rubâiyi ve humâsiyi ise fer'î olarak kabul ederek, bu görüşünü, özellikle Ferrâ (ö. 207/822) ve Kisâî (ö. 189/805) gibi önemli dil bilginlerinin görüşlerini destekleyerek açıklamıştır. Bu bağlamda, rubâî ve humâsiyi ayrı birer sınıf olarak kabul eden Sîbeveyhi ve Cumhura karşı çıkararak, onların bu iki sınıfı başlı başına bağımsız kategoriler olarak değerlendiren anlayışlarına muhalefet etmiştir.⁶⁷

Çalışmamızın konusu olan Mîzânü'l-Edeb adlı eserden de anlaşılacağı üzere, isim vezinleri genel olarak iki ana başlık altında incelenir: Sülâsî ve rubâî. Bu iki başlık, kendi içerisinde mücerred ve mezîd olarak iki kısma ayrılmaktadır. Mücerred isimler, temel anlam taşıyan ve herhangi bir ek veya değişiklik içermeyen vezinler olarak tanımlanırken, mezîd isimler, anlamı güçlendiren veya değiştiren zâit harfler eklenmiş vezinlerdir. Mezîd isimler, eklenen zâit harf sayısına göre dört ana grupta sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırma, isim vezinlerinin yapısını ve işlevini anlamada önemli bir temel sunmaktadır.⁶⁸ İsâmüddin, isim vezinleri konusunda Sekkâkî ve Cürçânî gibi önemli dilbilimcilerin taksimatlarını benimsemiş ve her vezin için örnekler sunmuştur. Bu yaklaşımı, isim vezinlerinin yapısını ve kullanımını daha anlaşılır kılmayı amaçlamaktadır. Öte yandan, Zencânî, *Tasrîfü'l-İzzî* adlı eserinde, isim vezinlerinin sınıflandırmasına yer vermemiştir.

İsâmüddin, Cürçânî gibi Cumhur'un görüşüne katılarak sülâsî mücerredin on tane vezni olduğunu ifade etmiştir.⁶⁹ Bu vezinler, yukarıda belirtildiği üzere, şu şekildedir: (فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ). Sekkâkî ise bu on vezni kabul ederek, bunlara (فُعْلٌ) ve (فُعْلٌ) vezinlerini de ekleyerek, sülâsî mücerredin toplamda on iki vezni olduğunu ileri sürmüştür. Bu on iki vezin arasında, (فَعْلٌ) gibi vezinlerin kullanımı dilde yaygınken, (فُعْلٌ) vezninin kullanımı oldukça sınırlıdır ve (فُعْلٌ) vezni ise dil açısından daha az yaygın olup, dile ağır geldiği kabul edilmektedir.⁷⁰ Sülâsî mezîd isimlerin ise çok sayıda vezni bulunduğundan, örneğin Sîbeveyhi bu vezinleri üçyüzün üzerinde kabul etmiştir. Süyûtî (ö. 911/1505) ise

⁶⁷ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Radî Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiye İbni'l-Hâcib*, (Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 1356), 1/47; Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdîrahmân b. Muhammed el-Cürçânî, *el-Miftâh* fi's-Sarf, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1987), 29; el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 2.

⁶⁸ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî San'ati'l-İ'râb*, (Beyrut: Mektebetü'l-Hi'lal, 1993), 309; el-Cürçânî, *el-Miftâh* fi's-Sarf, 39-40-41; Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2011), es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 76-77; el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 3.

⁶⁹ el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 3; el-Cürçânî, *el-Miftâh*, 39.

⁷⁰ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 77.

sülâsî mezîd isimlerin sayısını bin iki yüzü aşkın olarak belirtmiştir.⁷¹ Bu kadar geniş bir vezin yelpazesi nedeniyle müellif, bu vezinleri tek tek zikretmeyi tercih etmemiştir.

İsâmüddin, Sekkâkî gibi kelimenin zâit hallerini açıklarken, mezîd isimlerin vezinlerini ve örneklerini kısaca ifade etmiştir.⁷² Kelimedeki harflerin aynısı ile yapılan harf ziyadesi, birkaç şekilde olmaktadır. Birincisi: Kelimenin `aynel fiili veya lamel fiili tekrarlanarak gerçekleşmektedir. Deve kuşu manasına gelen<sup>73</sup> (حَفِيفٌ) örneğinde `aynel fiil olan (ف) harfi tekrarlanmıştır, ikinci (ف) zâittir. (حَفِيفٌ) kelimesinde ise lamel fiili olan (د) harfi tekrarlanmış ve ikinci (د) harfi zâittir. İkincisi: Kelimenin fâel fiili ve `aynel fiili birlikte tekrarlanarak kelimeye iki harfin tekrar edilmesiyle gerçekleşmektedir. Uzun boyun anlamına gelen<sup>74</sup> (مُرْسِيٌّ) örneğinde olduğu gibi, hem fâel fiil olan (م) harfi hem `aynel fiil olan (ر) harfi tekrarlanmıştır. Üçüncüsü: Kelimenin `aynel fiili ve lâmel fiili birlikte tekrarlanarak gerçekleşir. Uzun bir süre anlamına gelen<sup>75</sup> (بَرَهْرَهٌ) örneğinde olduğu gibi, `aynel fiil olan (ر) harfi ve lâmel fiil olan (و) harfi tekrarlanmıştır.⁷⁶

İsâmüddin, yukarıda belirtildiği gibi, Sekkâkî ile uyumlu olarak⁷⁷ rubâî mücerred isimlerin altı vezninin olduğunu ifade etmiştir. Bu vezinler (فَعْلَلْ فَعْلَلْ فَعْلَلْ فَعْلَلْ) olarak sıralanmıştır. Müellif, bu vezinleri altı olarak sayarak Ahfeş'in görüşünü desteklemiş,⁷⁸ aynı zamanda cumhurun rubâî mücerred isimlerin beş vezni olduğu görüşüne de muhalefet etmiştir.⁷⁹ İsâmüddin, Sîbeveyhi,⁸⁰ Zemahşerî (ö. 538/1144),⁸¹ Süyûtî⁸² Cürcânî⁸³ ve Sekkâkî⁸⁴ Humâsî mücerredin dört vezni olduğunu ifade etmektedir. Bu vezinler (فَعْلَلْ فَعْلَلْ فَعْلَلْ فَعْلَلْ) olarak sıralanmıştır. Bazı âlimler (هَنْدَلِجْ), bazıları ise (سَنْبَرْ) vezinlerini Humâsî mücerred vezinlerinden saymışlardır.⁸⁵ Ancak müellif, Sîbeveyhi ve Zemahşerî'nin

⁷¹ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Müzhir fi 'Ulûmi'l-Luğati ve Envâ'ihâ*, (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1998), 2/3.

⁷² es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 70-71-72.

⁷³ Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (Beyrut: Daru sadır, 1414), 5/110.

⁷⁴ İbrahim Mustafa vd, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996), *el-Mu'cem*, 2/865.

⁷⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 13/476.

⁷⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 310. *el-İsferâyîni*, *Mizânü'l-Edeb*, 4.

⁷⁷ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 79.

⁷⁸ el-Cürcânî, *el-Miftâh*, 33.

⁷⁹ Ebû Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî, *Îcâzü't-Ta'rîf fi 'İlmi't-Tasrîf*, (Medine: İmadetü'l-Bahsi'l-'Arabiyye, 2002), 24.

⁸⁰ Ebû Bîşr Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, (Kahire: Mektebetu Hancî, 1988), 5/286-290-303.

⁸¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 309.

⁸² es-Süyûtî, *el-Müzhir*, 2/3.

⁸³ el-Cürcânî, *el-Miftâh*, 33.

⁸⁴ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 79.

⁸⁵ Ali b. Mu'min b. Muhammed el-İşbîlî İbn 'Usfûr, *el-Mumti'u'l-Kebîr fi't-Tasrîf*, (Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1996), 57.

görüşlerini kabul ederek bu vezinleri saymamıştır.⁸⁶ Humâsî mezîdin ise beş vezni vardır; bunlar (حَنْدَرِيسٌ عَضْرَفُوْتُ قَرْطَبُوسُ خَرْعَيْلٌ قَبْعَتْرِي) vezinleridir.⁸⁷ Ayrıca, Humâsî mücerred isme yalnızca bir harf zâit gelir. Asıl harf ve zâit harf kuralı yalnızca mu'reb kelimelerde geçerlidir. Mebnî isimler ve Arapça olmayan isimlerde zâit harf bulunması söz konusu değildir.⁸⁸ İçinde zâit harf bulunmayan sülâsî, rubâî ve humâsî isimlerin zikredilen vezinlerin dışında kalanlar ya şâzdır ya şibhi-l harftir, ya da mürekkeptir; ayrıca bunlar Arapça olmayan isimler de olabilir.⁸⁹

2.1.2. Fiil Vezinleri

İsâmüddin, Cürcânî⁹⁰ ve İbnü'l-Hâcib gibi, fiili "Zamana bağlı olarak bir mana bildiren kelime" şeklinde tanımlamışlardır.⁹¹ Bu tanımda, fiilin belirli bir zaman diliminde gerçekleşen bir eylemi veya durumu ifade eden bir sözcük olduğu vurgulanmıştır. İsâmüddin, Cürcânî⁹² ve Zencânî⁹³ gibi, fiilin sülâsî ve rubâî olmak üzere iki ana kısma ayrıldığını açıklamışlardır. Bu iki bölüm, fiilin yapısal özelliklerine göre farklı şekillerde sınıflandırılmaktadır. Ayrıca, fiil, içinde hemze, tad'îf ve illet harfleri bulunup bulunmamasına göre farklı kategorilere ayrılmaktadır. Eğer fiilde bu harfler bulunmazsa, fiil "sahîh" olarak adlandırılır. Fiilde hemze bulunması durumunda ise fiil "mehmûz" olarak kabul edilir. İlet harfi içerdiğinde fiil "mu'tel", tad'îf bulunması halinde ise "muzaaf" olarak nitelendirilir.⁹⁴ Müellif, bu taksimatında cumhura uymakla birlikte,⁹⁵ İbn Yaîş'in görüşünü kabul etmemiştir. Çünkü İbn Yaîş, mehmûz fiilini sahîh fiil olarak kabul etmiştir ve bu, fiilin doğru kabul edilen yapısal özellikleriyle uyumsuzdur. Müellif, cumhurun görüşüne sadık kalarak, bu taksimin doğru bir sınıflandırma olduğunu ifade etmiştir.

⁸⁶ Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî, el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Munsif*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Kadîm, 1954), 1/31.

⁸⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 315; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 4.

⁸⁸ Mustafa b. Muhammed Selim el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûsi'l-'Arabiyye*, (Beyrut: *Câmi'u'd-Durûsi'l-'Arabiyye*, 1993), 2/811.

⁸⁹ Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî, *Teshîlü'l-Fevâ'id ve tekmilü'l-Makâsîd*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1967), 290-291.

⁹⁰ el-Cürcânî, *el-Miftâh*, 53.

⁹¹ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 2.

⁹² el-Cürcânî, *el-Miftâh*, 36-43.

⁹³ Ebû'l-Meâlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdilvehhâb ez-Zencânî, *Tasrîfü'l-İzzî*, (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2008), 124.

⁹⁴ Muvaffakuddîn Ebû'l-Bekâ Yaîş b. Ali el-Mevsilî, *Şerhu't-Taşrîfi'l-Mülûkî*, (Halep: Mektebetü'l-'Arabiyye, 1973), 38.

⁹⁵ Ahmed b. Muhammed el-Hamlâvî, *Şeze'l-Arf fi Fe'nni's-Sarf*, (Riyâd: el-Babî'l-'Arabiyye, 1965), 1/11.

Fiil, her zaman kendisine ait olan bir kalıbı takip eder ve bu kalıp, fiilin doğru bir şekilde kullanılabilmesi için belirli harflerin sırasını gerektirir. Bu kalıplar, fiilin doğru anlamda kullanılabilmesi için belirli bir yapıya sahip olmalıdır. Müellif, cumhura uyararak, fiil kalıbının üç harften oluştuğunu belirtmiştir. Bu harflerin, genellikle (ف ع ل) şeklinde sıralandığı ifade edilmiştir. Bu üç harf, fiilin temel yapısını oluşturur ve fiilin anlamını doğru bir şekilde aktarmasına yardımcı olur.⁹⁶ Buna göre örneği (كَتَبَ فَعَلَ) vezninde (يَكْتُبُ يَفْعُلُ) vezninde (أَكْتُبُ أَفْعُلُ) de (أَكْتُبُ أَفْعُلُ) vezninde olmaktadır. (فَعَلَ) harflerine vezin, (كَتَبَ)'ye ise mevzûn denilmektedir. Veznin (ف) harfine denk gelen harfe fâel fiil, (ع) harfine denk gelene `aynel fiil ve (ل) harfine denk gelen harfe de lâmel fiil denilmektedir. Mesela (كَتَبَ) örneğindeki (ك) fâel fiil, (ت) `aynel fiil (ب) da lâmel fiil olmaktadır.⁹⁷

İsâmüddin'in ifade ettiği gibi, hareke ve sükûnlarda veznin mevzûnuna uyması vaciptir. Bu kural, fiil kalıplarının doğru bir şekilde kullanılabilmesi için oldukça önemlidir. Örneğin, (كُرِمَ) kelimesi verildiğinde veznin (فَعَلَ) olması gerekirken, (أَكْرَمَ) kelimesi verildiğinde veznin (أَفْعَلَ) olması gerekir. Aynı şekilde, (كَسَرَ) denildiğinde veznin (فَعَلَ) olması ve (اِنْكَسَرَ) denildiğinde veznin (اِنْفَعَلَ) olması gerektiği belirtilmiştir. Bu örnekler, fiil kalıplarının doğru bir şekilde kullanıldığını ve mevzûna sadık kalınarak veznin uyumlu hale getirildiğini gösterir. Bununla birlikte, yine İsâmüddin, mevzûnda zâit olan harflerin vezinde de zâit olması gerektiğini vurgulamaktadır.⁹⁸ Ancak, zâit olan harfler, mevzûndaki harflerin aynısı ise vezinde bu harfler aynen tekrar edilir. Örneğin, `aynel fiilin şeddeli hâli olan (عَظَّمَ) kelimesinin vezni, şeddeli (فَعَلَ) olarak gelir. Aynı şekilde, (اَغْرَزَقَ) kelimesinin vezni (اَفْعَوْ عَلَ) şeklinde olur. Ayrıca, (اِحْمَارَ) kelimesinin vezni de (اَفْعَالًا) olarak gelir çünkü (ر) harfi şeddeldir ve bu nedenle (ل) harfi de şeddeli olarak tekrar edilir. Bu örnekler, zâit harflerin vezinde de aynı şekilde tekrar ettiğini ve fiil kalıplarının yapısına uygun olarak kullanıldığını göstermektedir.

Sülâsî vezinlerde geçerli olan bu durum, rubâî vezinlerde de aynıdır. Rubâî bir kalıp örneği olarak, mevzûnun bütün harfleri asli olan (فَعَلَّالَ) vezninde (دَحْرَجَ) kelimesi verilebilir; burada lâmel fiil tekrar edilerek gelir. Ayrıca, rubâî mezîdlerde de lâmel fiil yine tekrar edilir. Örneğin, (اِحْرَنْجَمَ) kelimesinin vezni (اَفْعَلَّالَ)dir ve (اَفْشَعَرَ) kelimesinin vezni de (اَفْعَلَّالَ) şeklinde

⁹⁶ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 2.

⁹⁷ el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 1/213.

⁹⁸ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 2.

gelir. Bu durum, rubâî ve sülâsî vezinlerin yapısının birbirine paralel olduğunu ve her iki türde de aynı kuralların geçerli olduğunu ortaya koymaktadır.⁹⁹

2.1.3. Sülâsî Mücerred Vezinleri

İsâmüddin, Cürçânî¹⁰⁰ ve Sekkâkî,¹⁰¹ sülâsî mücerredin üç vezni olduğunu belirtmişlerdir. Bu vezinler (فَعْلَ), (فَعْلَ), ve (فَعْلَ) olarak sıralanmıştır ve (حَسَنَ), (عَلِمَ), (نَصَرَ) gibi örneklerde görüldüğü gibi bu vezinler fiillerin yapısını belirler. İsâmüddin, fiillerden (فَعْلَ) `aynel fiilin sukûnuyla vezin gelmediğini belirtmemiş olsa da, sülâsî mücerredin üç vezni olduğuna dair ifadesinden, böyle bir veznin gelmediğini kabul ettiği anlaşılmaktadır. Yani, sülâsî mücerred fiillerde (فَعْلَ) gibi bir veznin bulunmadığı kabul edilmiştir.¹⁰² Ancak, Arapların keliminde bu vezinde gelen bazı örnekler vardır. Örneğin (شَهَدَ) ve (نَعِمَ) gibi kelimeler bu vezinde gelmiş fiillere örnek teşkil etmektedir.¹⁰³ Bu örneklerden bazıları şâz kabul edilirken, bazıları ise aslı itibarıyla harekeli olduğu kabul edilmiştir. Örneğin, (لَيْسَ) kelimesi, zahiren (فَعْلَ) vezninde sâkin gibi gözüксе de, aslında (فَعْلَ) kalıbında olup kesra ile yazılır. Bu, fiilin asıl yapısının zamanla değişmiş olduğunu ve bu tür örneklerin dilde farklı şekillerde kullanıldığını gösterir.¹⁰⁴

İsâmüddin, sülâsî mücerred fiillerin sadece müteaddî ve gayri müteaddî değil, aynı zamanda başka anlamlarda da kullanılabileceğini belirtmiştir. Müellif, bu fiillerin farklı bağlamlarda farklı anlamlar taşıyabileceğine vurgu yaparak, özellikle muzâri fiillerinin yapısal özelliklerine de dikkat çekmiştir. İsâmüddin'e göre, aynel fiilinin fethalı olan fiilinin muzârisi, zammeli (يَفْعُلُ) ve kesralı (يَفْعُلُ) olarak gelir. Bu, aynı fiilin farklı şekillerde kullanılabileceği ve farklı zamanlarda farklı yapıların ortaya çıkabileceği anlamına gelir. Benzer şekilde, aynel fiilinin kesralı olan (فَعْلَ) fiilinin muzârisi, kesralı (يَفْعُلُ) ve fethalı (يَفْعُلُ) olarak gelir. Her iki durum da, fiilin hem müteaddî hem de gayri müteaddî olabileceğini gösterir. Yani, bu fiiller hem müteaddî hem de gayri müteaddî anlamlarda kullanılabilir. Aynel fiilinin zammeli olan (فَعْلَ) fiilinin vezni ise, muzârisi olarak sadece zammeli (يَفْعُلُ) gelir

⁹⁹ el-Ğalâyînî, *Câmi' u 'd-Durûs*, 1/213-214.

¹⁰⁰ el-Curcânî, *el-Miftâh*, 36-43.

¹⁰¹ es-Sekkâkî, *Miftâhu 'l-'Ulûm*, 87.

¹⁰² el-İsferâyînî, *Mizânü 'l-Edeb*, 3.

¹⁰³ Muhammed bin Mustafa bin Hasan el-Hüdari, *Haşiyetu'l Hüdari 'alâ İbni Akil*, Mısır: el-Babî'l-Helebi 1940. 2/286.

¹⁰⁴ Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu 's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ Tasrîfi 'z-Zencânî*, (Diyarbakır: Seyda Yayınları 2018), 78-82; Abduh er-Râcihi, *et-Tatbîku 's-sarfî*, (Beyrut: Dâru'n-nehdatu'l-İlmiyye, 2014), 28-29.

ve anlam itibariyle daima lâzım olur. Bu fiil, öznenin tek başına fiili gerçekleştirdiği bir durumu ifade eder ve geçişli bir anlam taşımaz.¹⁰⁵

Müellif hem mâzîde hem de muzâride aynel fiili zammeli olan veznin yalnızca lâzım olarak geldiğini ifade etmiş ve bu görüşte cumhurun görüşünü kabul etmiştir. Bu, ilgili fiillerin, özneye ait olan bir durumu ya da hâli ifade ettiğini ve geçişli olmadığını belirtmektedir. Ancak, Cürçânî¹⁰⁶ ve İbn Kasım el-Gazzî bu konuda farklı bir görüş ortaya koyarak, aynel fiili zammeli olan bu kalıbın bazen müteaddî olarak da kullanılabileceğini ifade etmiştir. Örneğin, (رَحْبَتُكَ الدَّارُ) cümlesinde, (رَحْبُ) fiili hem mâzîde hem de muzâride aynel fiili zammeli olarak kullanıldığı hâlde, burada fiil müteaddî olarak kullanılmıştır. Bu örnek, zammeli aynel fiili vezninin her zaman lâzım olarak kullanılmadığını, bazen müteaddî bir anlamda da kullanılabileceğini gösteren önemli bir istisnadır. Bu tür örnekler, dildeki esneklik ve anlam zenginliğini yansıtan önemli bir özelliktir.¹⁰⁷

(يَفْعُلُ فَعْلٌ) vezninde ise hem mâzinin hem muzârinin `aynel fiili fetha olması asla uygun olmadığından,<sup>108</sup> İsmâüddin, Teftâzânî<sup>109</sup> ve Zencânî de belirttiği gibi<sup>110</sup> bu fiillerde `aynel fiilin fethalı olması için `aynel fiil veya lâmel fiili, boğaz harflerinden bir harf olması gerektiğini belirtmiştir. Boğaz harfleri ise şunlardır: (ا ح خ غ ع ٥).¹¹¹ İsmâüddin, Sekkâkî,¹¹² Cürçânî¹¹³ ve Müellifi belli olmayan Maksûd adlı eserde¹¹⁴ olduğu gibi sülâsî mücerred bâblarını altı olarak belirtirken Zencânî ise beş olarak kabul etmiştir. Nitekim Zencânî hem mâzide hem muzâride `aynel fiili kesralı olan altıncı bâbı şâzz olarak kabul etmiştir.<sup>115</sup> Bu vezinler dışında Arap kelimasında mâzi'de `aynel fiil kesralı muzâri'de ise zammeli gelen (فَضِلٌ يَفْضُلُ) gibi kullanılan örnekler ayrı bir bab olarak kabul edilmemiştir. Nitekim bu örnekteki Mâzinin (عِلْمٌ) babından muzâriin ise (نَصَرَ) babından alınmış olduğu kabul edilmiştir. Literatürde bu durum, tedâhülü'l-lügateyn terimi ile ifade edilmiştir.¹¹⁶

¹⁰⁵ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 3-5.

¹⁰⁶ el-Cürçânî, *el-Miftâh*, 38.

¹⁰⁷ Abdulhak bin Abdulhannan el-Cavi, *Haşiyetü Tedricül Edanî*, (Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2018), 22.

¹⁰⁸ Ali b. Cafer b. Ali, İbn Katta' es-Sıkkilî, *Ebniyetü'l-Esma ve'l-Ef'al ve'l-Mesadır*, (Kahire: Darü'l-Küttüb, 1999), 325.

¹⁰⁹ et-Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd*, 19.

¹¹⁰ ez-Zencânî, *Taşrifü'l-İzzî*, 125.

¹¹¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 370; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 5.

¹¹² es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, 82.

¹¹³ el-Cürçânî, *el-Miftâh*, 36-43.

¹¹⁴ Maksud, *Mecmuat'üs-Sarf*, (İstanbul: Şifa Yayınevi ve matbaacılık, 2010), 104.

¹¹⁵ ez-Zencânî, *Taşrifü'l-İzzî*, 126.

¹¹⁶ Bkz. et-Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd*, 18-19.

otuz beş bab olarak kabul etmişlerdir. Bu görüşe göre, fiil babları şu şekilde dağılmaktadır: altı bab sülâsî mücerred, on iki bab sülâsî mezîd, bir bab rubâî mücerred, altı bab rubâî mücerredin mülhakları, üç bab rubâî mezîd ve yedi bab rubâî mezîdin mülhak vezinleri.¹²⁸ Bu görüş doğrultusunda, toplamda otuz beş bab kabul edilmektedir.

Sülâsî mezîd fiillerin üç çeşidi bulunmaktadır: İlhak yoluyla rubâî vezninde olan, ilhak olmadan rubâî vezninde olan ve rubâî vezninde olmayan fiiller.¹²⁹ İlhak yoluyla rubâî vezninde olan mezîd fiiller ise üç gruba ayrılır. İlk grup, (دَحْرَج) fiiline mülhak olan fiillerdir; bunlar örneğin (شَمَلَل) ve (حَوَقَل) gibi fiillerdir. İkinci grup, (تَدَحْرَج) fiiline mülhak olan fiillerdir; bu gruba örnek olarak (تَجَلَبَب) ve (تَجَوَرَب) verilebilir. Üçüncü grup ise (إِحْرَنْجَم) fiiline mülhak olan fiillerdir; bu gruptaki fiiller arasında (أَفْعُنَسَس) ve (اسْلُنْتَقِي) gibi örnekler yer alır. Burada "ilhak"tan kastedilen şey, her iki fiilin –yani mülhak ve mülhakün bih– masdarlarının aynı olmasıdır. Bu durum, fiillerin yapısal benzerlikleri ve türemeleri açısından önemli bir dilbilimsel özellik taşımaktadır.¹³⁰

2.1.6. Rubâî Mezîdlerin Vezinleri

Sülâsî mücerred fiiller bazen bir, bazen iki, bazen de üç harf alırken, rubâî mücerred fiiller bazen bir, bazen iki ilave harf almaktadır.¹³¹ İsmâüddin, bu bölümde Teftâzânî¹³² ve İbn Mâlik gibi müelliflere muhalefet ederek, (دَحْرَج) mülhaklarını sülâsî mezîd fiiller olarak kabul etmiştir. Oysa Teftâzânî ve İbn Mâlik, bu fiilleri rubâî mücerredin mülhakları olarak değerlendirmişlerdir. İsmâüddin, (دَحْرَج) mülhaklarına (فَلْنَس) babını da ekleyerek bu grubu yedi fiile çıkarmıştır. Bu fiillerin vezinleri şunlardır: (فَوَعَل, فَيَعَل, فَعُول, فَعِيل, فَعَلَل, فَعْلَى). Bu vezinlere sahip fiillerin örnekleri ise şunlardır: (جَلَبَب, حَوَقَل, بَيَطَر, جَهْوَر, عَثِير, فَلْنَس, قَلْسَى). Ayrıca, rubâî mezîd olan (إِحْرَنْجَم) babının mülhakları da (أَفْعُنَل ve أَفْعُنَلَى) şeklinde iki bab olarak belirtilmiştir.¹³³

2.2. Fiil Vezinlerinin Manaları

Sarf ilminin önemli konularından biri olan fiil, sülâsî, rubâî, hümasî, südasî gibi türler açısından, aynı zamanda mücerred-mezîd ya da müteaddî-lâzım gibi sınıflandırmalarla da ele

¹²⁷ İbn Mâlik, *İcâzü't-Ta'rîf*, 13.

¹²⁸ et-Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd*, 17-34; ez-Zencânî, *Taşrîfü'l-İzzî*, 125-128.

¹²⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 375.

¹³⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 375.

¹³¹ et-Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd*, 24; ez-Zencânî, *Taşrîfü'l-İzzî*, 127-128.

¹³² et-Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd*, 23.

¹³³ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 8.

alınarak vezinlerinin bilinmesi önemlidir. Aynı şekilde bu vezinlerin hangi anlamlar için kullanıldıkları da dilin doğru bir şekilde anlaşılması ve kullanılabilmesi açısından bir o kadar önemlidir. Çünkü fiil vezinleri, yalnızca dilin yapısal unsurlarını oluşturan değil, aynı zamanda anlamı belirleyen temel unsurlardır. Fiilin anlamını doğru bir şekilde kavrayabilmek, kullanılan veznin hangi anlamları taşıdığına dair bir bilgiye sahip olmayı gerektirir. Arap dilinde, fiil vezinleri sadece fiilin biçimsel yapısını belirlemekle kalmaz, aynı zamanda fiilin taşıdığı anlamı da şekillendirir. Sülâsî mücerred fiiller genellikle temel bir anlamı ifade ederken, mezîd fiiller bu anlamı genişleterek, fiilin daha farklı boyutlarını ortaya koyar.

2.2.1. Sülâsî Mücerred Vezinlerinin Manaları

Sülâsî mücerred fiiller, harflerin tamamının aslî olduğu, yani zaid harf içermeyen üç harfli fiillerdir. Bu fiillerin vezinleri, mâzi ve müzârî halleri göz önünde bulundurularak, ayne'l-fiillerine göre altı bab şeklinde sınıflandırılmaktadır. İsmüddin, İbnü'l-Hâcib ve Cürçânî'nin belirttiği üzere, sülâsî mücerred fiillerin ilk üç babı olan (فَعْلُ يَفْعُلُ), (فَعْلُ يَفْعُلُ) ve (فَعْلُ يَفْعُلُ) vezinlerinin anlamları çok çeşitlidir.¹³⁴ Sülâsî mücerredin tüm babları, hem lâzım hem de müteaddî anlamlar taşıyabilmektedir. Bu vezinlerden olan (فَعْلُ يَفْعُلُ), (فَعْلُ يَفْعُلُ) ve (فَعْلُ يَفْعُلُ) bablarındaki fiillerin çoğu müteaddî, bazıları ise lâzım olarak kullanılır. Dördüncü bab olan (فَعْلُ يَفْعُلُ - فَعْلُ) vezni ise, İsmüddin, Cürçânî ve Sekkâkî'ye göre genellikle sağlık, sevinç, hastalık ve hüzn gibi durumları ifade etmektedir.¹³⁵ Örneğin, (فَرَحَ - يَفْرَحُ) örneği sevinci, (مَرَضَ - يَمْرَضُ) örneği ise hastalığı ifade etmektedir.

Müellif, Cürçânî ve Sekkâkî ifade ettiği üzere, sülâsî mücerredin beşinci babı olan (فَعْلُ يَفْعُلُ) vezninin, karakter ve mizaç anlamlarını ifade etmek için kullanıldığını belirtmiştir. Bu nedenle, bu bab daima lâzım olarak kullanılmaktadır.¹³⁶ Müellifin, beşinci babdan olan (رَحِبْتُكَ) gibi örneklerin müteaddî olarak kullanılmasını zikretmemesi, onun, İbnü'l-Hâcib'in görüşünü benimseyerek bu babın yalnızca belirtilen anlamlarla kullanıldığını kabul ettiğini gösterir. Örneğin (كَرُمَ يَكْرُمُ) ve (شَرَفَ يَشْرَفُ) fiilleri sadece lâzım olarak kullanılmaktadır.¹³⁷ Altıncı bab olan (فَعْلُ يَفْعُلُ) vezninde yer alan fiillerin çoğu ise lâzımî olarak kullanılır.¹³⁸

¹³⁴ el-Esterâbâdî, Şerhu Şâfiye, 1/70; el-Cürçânî, *el-Miftâh*, 48; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 5.

¹³⁵ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 92; ; el-Cürçânî, *el-Miftâh*, 48; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 5.

¹³⁶ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 92; ; el-Cürçânî, *el-Miftâh*, 48; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 5.

¹³⁷ el-Esterâbâdî, Şerhu Şâfiye, 1/74.

¹³⁸ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 5.

2.2.2. Rubâî Mücerred Vezinlerinin Manaları

Rubâî mücerred fiilin vezni, kelimedede bulunan dört harfin tamamının aslî olduğu, ikinci harfin sâkin ve diğer harflerin fetha ile harekelenmiş olduğu bir fiildir. Rubâî mücerred fiiller, sülâsî fiillere kıyasla Arapçanın kullanıldığı dilde daha az yer bulur; zira rubâî mücerred fiiller dile daha ağır gelir.¹³⁹ Rubâî mücerredin tek vezni (فَعْلَل) olup, bu vezin hem müteaddî hem de lâzım anlamlarında kullanılabilir.¹⁴⁰ Bu veznin taşıdığı anlamlardan bazıları şu şekildedir: Benzerlik anlamında kullanılan fiil, mef'ûlün fiilin müştak olduğu isme benzediğini ifade etmektedir. Örneğin, (عَلَّقَ الطَّعَامَ) “Yemek, Ebû Cehil karpuzu gibi acı oldu” cümlesindeki (عَلَّقَ) fiili, mef'ûl olan yemeği, Ebû Cehil karpuzuna benzetmiştir. Sayrûret anlamında, bir durumdan başka bir duruma geçişi ifade eder. Örneğin, (لَبَّثْنَ الْوَلَدَ) “Çocuğu lüblanlılaştırdı” cümlesindeki (لَبَّثْنَ) fiili, fâil olan çocuğun, fiilin türediği lüblanlılaştırma vasfına sahip olduğunu belirtir. Bu vezin, cümlelerin fiilleştirilmesinde kısaltma (naht) anlamında da kullanılabilir. Örneğin, (حَوَّلَ) “Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâhi'l-'aliyyi'l-'azîm” cümlesindeki (حَوَّلَ) fiili, cümleyi kısaltarak fiil haline dönüşmüştür.¹⁴¹

2.2.3. Sülâsî Mezîd Vezinlerinin Manaları

فَاعِل vezni, sülâsî mücerred fiilin fâel-fiilinden sonra (l) harfi ilave edilerek oluşturulan fiil veznidir. Bu veznin taşıdığı anlamlar şunlardır: Çok yaygın kullanılan bu veznin öne çıkan anlamı, bir fiilin karşılıklı olarak hem fâil'den hem de mef'ûl'den ortaklaşa olarak yapılmasıdır. Örneğin, (ضَارَبَ زَيْدٌ عَمْرًا) “Zeyd ve Amr dövüştüler” cümlesinde, î'rab itibariyle fâil olan (زَيْدٌ) ve mef'ûl olan (عَمْرًا) her ikisi de mana bakımından hem fâil hem de mef'ûl olup, dövme fiilini birlikte gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca, (فَعَلَ) manasında da kullanılabilir. Örneğin, (سَافَرَ زَيْدٌ) “Zeyd sefere çıktı” cümlesinde (سَافَرَ) fiili, sülâsî kökü olan (سَفَرَ) manasına gelmektedir. Çokluk ve abartı anlamındaki teksîr için de kullanılır. Örneğin, (ضَاعَفْتُ) “Onu iki katına çıkardım” cümlesindeki (ضَاعَفْتُ) fiili, teksîr ve abartı anlamına gelen (ضَعَفْتُ) manasında kullanılmıştır.¹⁴² Fiilin devamlılığına delâlet eden mütâbaat manasında da kullanılır. Örneğin, (تَابَعْتُ الدَّرْسَ) “Dersi izledim, takip ettim” cümlesinde bu vezin, fiile süreklilik ve devamlılık anlamı katmıştır. Ayrıca, fiilin ifade ettiği vasfı kazanan şeyi ifade eder anlamında da kullanılır. Örneğin, (جَعَلْتُهَا عِقَابًا) cümlesi, (عَقَبْتُ عَمْرًا) “Ona ceza verdim”

¹³⁹ Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Dürûs fi't-Tasrîf, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1995), 65.

¹⁴⁰ el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiye*, 113.

¹⁴¹ er-Râcihi, *et-Tatbîku's-sarfî*, 62.

¹⁴² el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiye*, 1/96; el-İsferâyîni, *Mizânü'l-Edeb*, 5.

anlamına gelir. ¹⁴³ Sekkâkî¹⁴⁴ ve Cürcânî¹⁴⁵, İsmâüddin'in belirttiği gibi, bu kalıbın müşâreket, teksîr ve (فَعَلَ) manasında kullanıldığını ifade etmişlerdir. Zencânî ise bu kalıpların anlamlarına değinmemiştir. ¹⁴⁶

فَعَلَ vezni, bu bab, sülâsî fiilin aynel-fiilinden bir harf eklenerek oluşturulan fiil veznidir. İsmâüddin'in bu kalıp için belirttiği manalar şunlardır: Çokluk ve abartı anlamındaki teksîr için kullanılır. Bu teksîr, bazen fiilde, bazen fâilde, bazen de mef'ûlde görülebilir. Örneğin, (طَوَّفَ زَيْدُ الْكَعْبَةَ) “Zeyd kabeyi çokça tavaf etti” cümlesinde fiilde, (مَوَّتَ الْإِبِلُ) “Çok deve öldü” cümlesinde fâilde ve (غَلَّقْتُ الْأَبْوَابَ) “Çok kapıları kapattım” cümlesinde mef'ûlde kesret anlamı sırasıyla fiil, fâil ve mef'ûllerde görülmektedir. Bu vezin ayrıca, tadiyye anlamında da kullanılır. Örneğin, (فَرَّخْتُهُ) “Onu sevindirdim” cümlesinde, gerekli olan (فَرَّخَ) kalıbı, (فَرَّخَ) kalıbına dönüşerek (وَ) zahirini mef'ûl yapmıştır. Ayrıca, bu vezin, mücerred olan (فَعَلَ) manasında da kullanılabilir. Örneğin, (زَيَّلْتُهُ) “Onu ayırdım” cümlesinde, (زَيَّلَ) fiili, sülâsî kökü olan (زَيَّلَ) manasına gelmektedir. Bir başka anlamda, fiil, sülâsî mücerredinde anlaşılan sıfatın hakikatte olup olmamasına bakılmaksızın mef'ûlde olduğunu belirtir. Örneğin, (فَسَّقْتُهُ) “Onu fiska nisbet ettim” cümlesinde, (فَسَقَ) fiilinde anlaşılan fisk vasfı, mef'ûlde mevcut olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, fiil, sülâsî mücerredinde bulunan bir şeyin mef'ûldan izale edilmesi, yani selb anlamında da kullanılabilir. Örneğin, (فَسَّرْتُهُ) “Ondan kabuğunu soydum” cümlesinde, (فَسَّرَ) fiilinde bulunan kabuk, mef'ûldan izale edilmiştir. ¹⁴⁷ İbn Uşfûr ve el-Esterâbâdî, bu kalıbın yukarıda zikredilen bütün manalar için kullanıldığını ifade etmişlerdir. ¹⁴⁸ Sekkâkî, Cürcânî ve Teftâzânî ise, İsmâüddin'in belirttiği gibi, bu kalıbın teksîr, tadiyye ve selb manalarına geldiğini belirtmişlerdir. ¹⁴⁹

أَفْعَلَ vezni: İf'âl babı, sülâsî mücerred fiillerin başına katı' hemzesi eklenerek oluşturulur ve genellikle ta'diyye anlamı taşır. Bu bab, sülâsî fiilleri bir derece müteaddî hale getirmek için kullanılır. İf'âl babı, sülâsî mücerred lâzım bir fiili, mef'ûl alan müteaddî bir fiile dönüştürür. Örneğin, (أَذْهَبْتُ) “onu gönderdim” cümlesinde, (ذَهَبَ) fiili lâzım bir fiil olup, (أَذْهَبَ) kalıbına geçirilerek müteaddî hale gelmiştir. Sülâsî mücerred fiiller, bir mef'ûl isteyen fiillerin, İf'âl babına aktarılmasıyla iki mef'ûl talep edebilir. Örneğin, (لَبَسَ) fiilinden türetilen (أَلْبَسَ) fiili, iki mef'ûl ister. Aynı şekilde, sülâsî mücerred iki mef'ûl isteyen (عَلِمَ) fiilinden

¹⁴³ er-Râcihî, *et-Tatbîku's-sarfî*, 36.

¹⁴⁴ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 93.

¹⁴⁵ el-Cürcânî, *el-Miftâh*, 49.

¹⁴⁶ ez-Zencânî, *Taşrifü'l-İzzî*, 127.

¹⁴⁷ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 5.

¹⁴⁸ İbn 'Uşfûr, *el-Mumti'u'l-Kebîr*, 129; el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiye*, 1/96.

¹⁴⁹ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 93; et-Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd*, 26; el-Cürcânî, *el-Miftâh*, 49.

türetilen (أَغْلَمَ) fiili, üç mef'ûl talep eder.¹⁵⁰ İf'âl babı, aynı zamanda bir durumdan başka bir duruma geçiş anlamını ifade eden sayrûret anlamında da kullanılır. Örneğin, (أَوْرَقَ الشَّجَرُ) “Ağaç yapraklandı” cümlesinde, fiil olan (أَوْرَقَ) ağaç ile yaprak arasında bir dönüşümü, bir geçişi ifade etmektedir. Burada, fiil, fâil (yapan) olan ağaçla türediği isim olan yaprağa sahip olmuştur. Bunun dışında, İf'âl babı, fiilin aslını mef'ûlden izale etmek, yani selb anlamında da kullanılır. Örneğin, (أَشْكَيْتُ زَيْدًا) “Zeyd’ten şikâyeti kaldırdım” cümlesinde, (شكى) fiilinin şikâyet etme anlamı, mef'ûlden selp edilmiştir.¹⁵¹ Aynı zamanda İf'âl babı, çokluk ve abartı anlamında teksîr için de kullanılır. Örneğin, (أَشَجَرَ الْمَكَانَ) “Mekânın çok ağacı var” cümlesinde, (أَشَجَرَ) fiili, türediği (شَجَرَ) kelimesinin çokluğunu ve faile ait ağacın fazlalığını ifade eder. Fiil, sunma ve takdim etme anlamında da kullanılır. Örneğin, (أَبَيْتُ الْمَنْزِلَ) “evi satışa çıkardım” cümlesinde, fiil, sülâsî mücerred veznindeki eylemi ifade eder ve bu eylem için mef'ûl (ev) takdim edilmiştir.¹⁵² İf'âl babı, bir zamana veya mekâna girmeyi ifade eden duhûl anlamını da taşır. Örneğin, (أَصْبَحَ أَحْمَدُ) “Ahmet sabahladı” cümlesinde, (أَصْبَحَ) fiili, günün belirli bir vakti anlamını taşıyan bir isimden türetilmiş ve türediği isme ulaşma anlamını kazandırmıştır.¹⁵³ İsmâüddin, Cürcânî ve Sekkâkî gibi bazı dilbilimciler, İf'âl kalıbının ta'diyye, takdim etme, selb ve sayrûret anlamları için kullanıldığını belirtirken;¹⁵⁴ Teftâzânî, bu kalıbın ta'diyye, sayrûret, selb, takdim etme ve duhûl anlamlarında kullanıldığını ifade etmektedir.¹⁵⁵

تَفَعَّلَ vezni: Bu fiil vezni, sülâsî mücerred fiilin başına (ت) harfi ve fiilin kökünden bir harfin eklenmesiyle oluşturulur. İsmâüddin’in bu kalıp için belirttiği anlamlar şunlardır: Mütâvaat: Müteaddî bir fiilin mef'ûl üzerinde meydana getirdiği tesiri kabul etmesi anlamında kullanılır. Örneğin, (كَسَرْتُه - فَتَكَسَّرَ) “camı kırdım, o da kırıldı” cümlesinde, (تَكَسَّرَ) fiili, (كَسَرَ) fiilinin mef'ûle tesirini kabul etmiştir. Tekellûf: Fâilin, kendisinde bulunmayan bir vasfı (özelligi) kazanmak için kendisini zorlayarak çaba sarf etmesi anlamında kullanılır. Örneğin, (تَشَجَّعْتُ) “cesaret kazandım” cümlesinde, fâil, kendisinde olmayan cesaret vasfını kendisinde varmış gibi zorlamaktadır. İttihâz: Bazı isimleri fiilleştirerek edinme anlamına gelir. Örneğin, (تَوَسَّدْتُ الْحَجَرَ) “taşı yastık edindim” cümlesinde, (تَوَسَّدْتُ) fiili ittihâz anlamında kullanılmıştır. Tedrîc: Fiilin yavaş yavaş ve aşamalı bir şekilde meydana gelmesi anlamına gelir. Örneğin, (تَجَرَّعْتُ الْمَاءَ) “suyu yudum yudum içtim” cümlesinde, su içme fiili, suyun yudum yudum içildiğini ifade etmektedir. Talep Etme: **تَفَعَّلَ** vezni, İstif'âl veznindeki bir şeyin talep edilmesi

¹⁵⁰ el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiye*, 1/86-87.

¹⁵¹ el-Cürcânî, *el-Miftâh*, 49; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 5.

¹⁵² İbn 'Usfûr, *el-Mumti 'u'l-Kebîr*, 128

¹⁵³ el-Hamlâvî, *Şeze'l-'Arf*, 23; er-Râcihî, *et-Tatbîku's-sarfî*, 197-198.

¹⁵⁴ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 93; el-Cürcânî, *el-Miftâh*, 48;

¹⁵⁵ et-Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd*, 24-25.

anlamına gelir. Örneğin, (تَعَطَّمَ) “büyümeyi istedi” cümlesinde, fiil, fâilin büyümeyi talep ettiğini ifade etmektedir. Tecennüb: Fâilin, fiilin kökünde bulunan eylemden sakınması anlamında kullanılır. Örneğin, (تَهَجَّدْتُ) “gece uykusunu terk ettim” cümlesinde, fâil, fiil kökünün anlamından uzaklaşmıştır.¹⁵⁶ Mücerred Fiil Anlamı: تَفَعَّلَ vezni, sülâsî mücerred fiil anlamını da taşır. Örneğin, (تَنَزَّهَ) “gereksiz şeylerden uzaklaştı” cümlesinde, (تَنَزَّهَ) fiili, kök fiil olan (نَزَّهَ) anlamına gelmektedir.¹⁵⁷ Sekkâkî, bu kalıbın mütâvaat, tedric, talep etme, ittihâz, sakınmak ve tekellûf anlamları için kullanıldığını belirtmiştir.¹⁵⁸ İbn Uşfûr, تَفَعَّلَ kalıbının mütâvaat ve tekellûf anlamları için kullanıldığını,¹⁵⁹ Cürçânî ise bu kalıbın ittihâz anlamında geldiğini ifade etmiştir.¹⁶⁰ el-Hamlavî, bu kalıbın ittihâz, tedric, talep etme ve tecennüb anlamlarında kullanıldığını söylemiştir.¹⁶¹

تَفَاعَلَ vezni: Bu fiil vezni, sülâsî mücerred fiilin başına (ت) harfi eklenip, fâil-fiil ve aynel fiil arasına (ل) harfi ilave edilerek oluşturulur. İsmüddin’in bu kalıp için belirttiği anlamlar şunlardır: Müşâreket: İki veya daha fazla kişi arasında karşılıklı olarak yapılan eylemleri ifade eden bu anlam, karşılıklı bir etkileşimi anlatır. Örneğin, (تَجَادَبُوا التُّوبَ) “birbirlerinin elbiselerini çekiştirdiler” cümlesinde, birden fazla kişi karşılıklı olarak çekiştirme eylemini gerçekleştirmiştir. Tezahür: Olmayan bir şeyin var olarak gösterilmesi anlamında kullanılır. Örneğin, (تَجَاهَلَ) “bilmezden geldi” cümlesinde, fâil, bilmemezlik durumunu ifade etmektedir. Mütâvaa (تَفَاعَلَ) kalıbı, (فَاعَلَ) kalıbına benzer şekilde, bir fiilin mef’ûle tesirini kabul etmesi anlamına gelir. Örneğin, (بَاعَدْتُهُ فَتَبَاعَدَ) “onu uzaklaştırdım, o da uzaklaştı” cümlesinde, (تَبَاعَدَ) fiili, (بَاعَدَ) fiilinin mef’ûle tesirini kabul etmiştir. Mücerred Fiil Anlamı: تَفَاعَلَ vezni, aynı zamanda sülâsî mücerred fiil anlamına gelir. Örneğin, (تَوَانَيْتُ) “zayıf düştüm” cümlesinde, (تَوَانَيْ) fiili, kök fiil olan (وَانَيْ) anlamına gelmektedir.¹⁶² Tedric: Fiilin yavaş yavaş ve aşamalı bir şekilde meydana gelmesi anlamına gelir. Örneğin, (تَزَايَدَ الْمَطَرُ) “yağmur yavaş yavaş arttı” cümlesinde, yağmurun yağma eylemi aşamalı olarak, ağır ağır gerçekleşmiştir.¹⁶³ Cürçânî, (تَفَاعَلَ) kalıbının müşâreket ve tezahür anlamları için kullanıldığını ifade etmiştir. Sekkâkî ise, bu kalıbın müşâreket, mütâvaa ve tezahür anlamları için kullanıldığını belirtmiştir.¹⁶⁴

¹⁵⁶ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 5-6; el-Hamlâvî, *Şeze'l-'Arf*, 26.

¹⁵⁷ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 5-6.

¹⁵⁸ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 93

¹⁵⁹ İbn 'Uşfûr, *el-Mumti'u'l-Kebîr*, 126.

¹⁶⁰ el-Cürçânî, *el-Miftâh*, 5; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 5; el-Hamlâvî, *Şeze'l-'Arf*, 26.

¹⁶¹ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 5-6; el-Hamlâvî, *Şeze'l-'Arf*, 26.

¹⁶² el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 6; er-Râcihî, *et-Tatbîku's-sarfî*, 39.

¹⁶³ er-Râcihî, *et-Tatbîku's-sarfî*, 39.

¹⁶⁴ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 93

اِنْفَعَلَ vezni: Bu vezin, başına (ل) ve (ن) harflerinin ilave edilerek oluşturulan fiil kalıbıdır. el-Cürcânî, Teftâzânî, Sekkâkî, İbnü'l-Hâcib ve Cürcânî'nin belirttiği gibi,¹⁶⁵ bu veznin yalnızca mütâvât anlamı için kullanıldığını ifade ederek, Müberred'in görüşüne muhalefet etmişlerdir. Zira Müberred, bu veznin mütâvât anlamı dışında başka anlamlarda da kullanılabileceğini savunmuştur.¹⁶⁶ Örneğin, (كَسَرْتُهُ فَأَنْكَسَرَ الرَّجُلُ) “Camı kırdım, o da kırıldı” cümlesinde (اِنْكَسَرَ) fiili, (كَسَرَ) fiilinin mef’ûle tesirini kabul etmektedir. Diğer taraftan, (اِسْلَخَ) “Ay geçti” örneğinde ise Müberred'in iddia ettiği gibi mütâvât anlamı için kullanılmamıştır.¹⁶⁷

اِفْتَعَلَ vezni: Sülâsî mücerred fiilin başına (ل) harfi ve fâel-fiilden sonra (ت) harfi ilave edilerek oluşturulan fiil kalıbıdır. el-Cürcânî ile aynı görüşü paylaşan İsmâüddin, bu veznin şu anlamlarda kullanıldığını belirtmiştir: İlk olarak, mütâvât (devamlılık) anlamı için kullanılır. (جَمَعْتُهُ فَأَجْتَمَعَ) “Onları topladım, onlar da toplandı” örneğinde, (اجْتَمَعَ) fiili, (جَمَعَ) fiilinin mef’ûle tesirini kabul etmektedir. Ayrıca, bazı isimleri fiilleştirerek edinme anlamına gelen ittihâz manasında kullanılır. (اعْتَبَدَهُ) “Onu abd edindi” örneğinde, fail, fiilin türediği ismi edinmiş ve o isme sahip olmuştur. Tefâ’ul kalıbı gibi, karşılıklı etkileşim anlamı için de kullanılır. (اجْتَوَرُوا) “Birbirlerine haksızlık yaptılar” örneğinde, çoğul kişiler karşılıklı olarak haksızlık eylemini gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca, çalışmak ve çabalamak anlamında da kullanılır. (اِكْتَسَبَ) “Çalışarak kazanç elde etti” örneğinde, fail, sülâsî fiildeki eylemi gerçekleştirmek için çok çaba sarf ettiğini ifade etmektedir. Bir şeyi kabul etme anlamında da kullanılır. (اِئْتَضَ) “Nasihatı aldı” örneğinde, fail, sülâsî fiildeki eylemi kabul ettiğini belirtmiştir.¹⁶⁸ Müellif, (اِفْتَعَلَ) vezninin bu anlamlar için kullanıldığını belirterek İbn Usfûr’a katıldığını ifade etmiştir.¹⁶⁹ Sekkâkî ve Cürcânî ise, bu kalıbın mütâvât, müşareket, edinme ve mübalâğa anlamlarında kullanıldığını söylemiştir.¹⁷⁰ Teftâzânî ise, bu veznin mütâvât, edinme, mübalâğa (فَاعِلٌ ve فَعْلٌ) anlamlarında kullanıldığını ifade etmiştir.¹⁷¹

اِفْعَلَ vezni: Fiilin başına (ل) harfi ve lâmel-fiil olan fiilin aynısından bir harf eklenerek oluşturulan vezindir. Bu kalıp, genellikle renkler ve kusurlar ifade eden fiiller için kullanılır.

¹⁶⁵ el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiye*, 1/108; el-Cürcânî, *el-Miftâh*, 49; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 93; et-Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd*, 29.

¹⁶⁶ Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, el-Muktedab, (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 2010), 1/76; İbn 'Usfûr, *el-Mumti'u'l-Kebîr*, 130.

¹⁶⁷ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 6.

¹⁶⁸ el-Cürcânî, *el-Miftâh*, 49; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 6.

¹⁶⁹ İbn 'Usfûr, *el-Mumti'u'l-Kebîr*, 131.

¹⁷⁰ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 93;

¹⁷¹ et-Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd*, 30.

el-Cürcânî, Sekkâkî¹⁷² ve Teftâzânî,¹⁷³ bu kalıbın her zaman lâzım olup, mücerred fiilin mübalağası için kullanıldığını kabul etmişlerdir. Dolayısıyla, bu vezin, rengin veya kusurun mübalağalı bir şekilde ifade edildiğini belirtir. Örneğin, (إِخْمَرٌ وَجْهَ الرَّجُلِ) “Adamın yüzü kızardı” cümlesinde, fail mübalağalı bir kırmızı renge bürünmüştür.

İسْتَفْعَلْ vezni: Sülâsî mücerred fiilin başına (ا س ت) harfleri ilave edilerek oluşturulan fiil kalıbıdır. Bu veznin manaları şunlardır: Bir şeyi istemek, talep etmek anlamında kullanılır. (إِسْتَفْهَمْتُهُ) “Onu anlamak istedim” örneğinde, fail, fiilin türediği eylemi mef’ûlden yapmasını istemiştir. Ayrıca, bir durumdan başka bir duruma dönüşmek anlamında olan tahavvül manasında da kullanılır. (إِسْتَحْجَرَ الطِّينَ) “Toprak taşlaştı” örneğinde, fail olan toprak, fiilin türediği isim olan taşla dönüşmüştür.¹⁷⁴ (أَفْعَلْ) vezninin mutâvât anlamı için de gelir. (أَحْكَمْتُه) “Onu sağladım, o da sağlandı” örneğinde, (اسْتَحْكَمْتُ) fiili, (أَحْكَمْتُ) fiilinin mef’ûle tesirini kabul etmiştir. Ayrıca, (أَفْعَلْ) vezninin anlamında da kullanılır. (أَجَابَ اسْتِجَابَ) “Cevapladı” örneğinde, (أَجَابَ) fiili, (اسْتِجَابَ) fiilinin anlamına gelmiştir.¹⁷⁵

2.2.4. Rubâî Mezîd Vezinlerinin Manaları

Rubâî mezîd kalıpları genellikle mutâvât ve mübâlağa anlamları için kullanılır. (تَفَعَّلَ) vezinleri mutâvât için; (إِفْعَوْلَ, إِفْعَالًا, إِفْعَلَّ) vezinleri ise mübâlağa manaları için kullanılır. تَفَعَّلَ vezni: Rubâî mücerred fiilin başına (ت) harfi ilave edilerek yapılır. İsmâüddin, Teftâzânî¹⁷⁶ ve Sekkâkî,¹⁷⁷ bu veznin sadece mutâvât için geldiğini ifade etmişlerdir. (تَدَحَّرَجَ) “Ona çorap giydirdim, o da giyindi” örneğinde, (تَدَحَّرَجَ) fiili, (دَحَّرَجَ) fiilinin mef’ûle tesirini kabul etmektedir. تَفَعَّلَ vezni: İsmâüddin ve Sekkâkî, bu veznin sadece mutâvât için geldiğini ifade etmişlerdir. (جَوْرَبْتُه فَتَجَوْرَبَ) “Ona çorap giydirdim, o da giyindi” örneğinde, (تَجَوْرَبَ) fiili, (جَوْرَبَ) fiilinin mef’ûle tesirini kabul etmektedir. إِفْعَلَّ vezni: İsmâüddin, Sekkâkî¹⁷⁸ ve Teftâzânî,¹⁷⁹ bu veznin sadece mutâvât için geldiğini ifade etmişlerdir. (حَرَجَمْتُ الْإِبِلَ فَاحْرَجَمَ) “Develeri topladım, onlar da toplandı” örneğinde, (احْرَجَمَ) fiili, (حَرَجَمَ) fiilinin mef’ûle tesirini kabul etmektedir. إِفْعَوْلَ vezni: İsmâüddin, Teftâzânî,¹⁸⁰

¹⁷² es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 94.

¹⁷³ et-Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd*, 30.

¹⁷⁴ el-Cürcânî, *el-Miftâh*, 51; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 93; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 6; er-Râcihi, *et-Tatbîku's-sarfî*, 41.

¹⁷⁵ el-Hamlâvî, *Şeze'l-'Arf*, 27; er-Râcihi, *et-Tatbîku's-sarfî*, 41-42.

¹⁷⁶ et-Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd*, 33.

¹⁷⁷ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 94.

¹⁷⁸ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 94.

¹⁷⁹ et-Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd*, 34.

¹⁸⁰ et-Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd*, 32.

Cürcânî¹⁸¹ ve Sekkâkî,¹⁸² bu veznin sadece abartılı anlatım olan mübâlağa için geldiğini ifade etmişlerdir. (إِعْشَوْشَبَتِ الْأَرْضُ) “Yer yemyeşil oldu” örneğinde, fail olan yer, abartılı bir şekilde fiilin türediği ismi almıştır. إِفْعَوْلُ vezni: İsmüddin ve Sekkâkî,¹⁸³ bu veznin sadece abartılı anlatım olan mübâlağa için geldiğini ifade etmişlerdir. (إِجْلَوْزُ الْإِبِلِ) “Develer hızlı yürüdüler” örneğinde, fail olan develer, abartılı bir şekilde fiilin türediği ismi almıştır. إِفْعَالُ vezni: İsmüddin, Sekkâkî, İbnü'l-Hâcib ve Cürcânî, bu veznin sadece renklerde ve huylarda abartılı anlatım olan mübâlağa için geldiğini ifade etmişlerdir. (إِحْمَرَّ وَجْهُ الرَّجُلِ) “Adamın yüzü kıpkırmızı oldu” örneğinde, fail olan adamın yüzü, abartılı bir şekilde fiilin türediği ismi almıştır.¹⁸⁴ إِفْعَالُ vezni: İsmüddin ve Sekkâkî, bu veznin sadece abartılı anlatım olan mübâlağa için geldiğini ifade etmişlerdir. (إِطْمَأَنَّ) “Sâkinleşip rahatladı” örneğinde, fail olan kişi, abartılı bir şekilde fiilin türediği ismi almıştır.¹⁸⁵

2.3. Masdar

Masdarın asıl olup olmaması konusunda Basra ve Kûfe âlimleri arasında bir ihtilâf bulunmaktadır. Basra âlimlerine göre masdar asıldır ve fiil ondan türemiştir; Kûfe âlimlerine göre ise fiil asıl, masdar ise ondan türemektedir.¹⁸⁶ İsmüddin, Cürcânî gibi masdarı “fiilin kendisinden alındığı hâdesin ismidir” şeklinde tanımlamış¹⁸⁷ ve bu görüşle Basra âlimlerinin görüşünü savunmuştur. Müellif, eserinde genellikle Basra ekolünün görüşlerine dayanmaktadır. Masdar, fiillerde olduğu gibi sülâsî ve rübâî olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır; her bir grup ise mücerred ve mezîd olarak iki alt gruba ayrılmaktadır. Bu durumda, toplamda sülâsî mücerred, rübâî mücerred, sülâsî mezîd ve rübâî mezîd olmak üzere dört farklı kategori ortaya çıkmaktadır. Masdarlar, başında (م) harfi bulunan masdarlar (mîmi masdarlar) ve (م) harfi bulunmayan masdarlar (gayrı mîmi masdarlar) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ayrıca, fiilin sayısını belirten masdarlar "binâ merra" ve türünü belirten masdarlar "binâ nev'i" olarak iki kategoriye ayrılmaktadır.¹⁸⁸

¹⁸¹ el-Cürcânî, *el-Miftâh*, 51.

¹⁸² es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 93.

¹⁸³ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 93.

¹⁸⁴ el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiye*, 1/112; el-Cürcânî, *el-Miftâh*, 51; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 6.

¹⁸⁵ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 6.

¹⁸⁶ Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Ebi Vefâ el-Enbârî, *el-İnşâf fî Mesâ'ili'l-Hilâf Beyne'n-Nahviyyîn e'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2003), 1/190-191.

¹⁸⁷ el-Cürcânî, *el-Miftâh*, 52; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 8.

¹⁸⁸ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 8-9.

2.3.1. Sülâsî Masdar Vezinleri

İsâmüddin, sülâsî masdarların sayı bakımından birçok vezne sahip olduğunu ve bu masdarları kapsayan temel bir kuralın bulunmadığını belirtmiştir.¹⁸⁹ Ancak âlimler, sülâsî fiillerin belli başlı masdarlarını kapsayacak şekilde bazı kurallar koymuşlardır. İsâmüddin, bu kuralları eserinde açıkça zikretmek yerine yalnızca örneklerle izah etmiştir. Bir meslek ve sanata delâlet eden fiillerin masdarları genellikle (فَعَالَةٌ) vezninde gelir; örneğin (حِكَايَةٌ) ve (كِتَابَةٌ) masdarları, hikâye sanatı ve yazı yazmaya delâlet eder. Hareketliliğe delâlet eden fiillerin masdarları ise genellikle (فَعْلَانٌ) vezninde gelir; örneğin (خَفَقَانٌ) ve (طَبِيرَانٌ) masdarları, kalp çarpıntısına ve uçmaya delâlet eder. Hastalık ve sese delâlet eden fiillerin masdarları genellikle (فُعَالٌ) vezninde gelir; örneğin, (سُعَالٌ) masdarı öksürüğe, (صُرَاخٌ) masdarı ise bağırma delâlet eder. Bir renge veya bir kusura delâlet eden fiillerin masdarları genellikle (فُعْلَةٌ) vezninde gelir; örneğin, (لُكْنَةٌ) masdarı dildeki tutukluluğa, (حُمْرَةٌ) masdarı ise kırmızı renge delâlet eder.¹⁹⁰

Sülâsî, müteaddî fiillerin masdarları genellikle (فَعْلٌ) vezninde gelir. Örneğin (جَزَعٌ) (ضَرْبٌ) ve (فَتْحٌ) masdarları, sülâsî müteaddî fiillerin masdarlarına örnek olarak verilebilir. Müellifin, gayri sülâsî fiillerin masdarlarının kıyasî olduğunu belirttiği ifadedden, sülâsî fiillerin masdarlarının ise semâî olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, müellif, "sülâsî masdarlar kıyasîdir" diyen Sîbeveyhî'ye muhalefet etmiştir.¹⁹¹ 'Aynel fiili meksûr olan sülâsî lâzım mâzi fiillerin masdarları genellikle (فَعِلٌ) vezninde gelir. (فَرَحٌ) ve (جَزَعٌ) örneklerinde mâzileri (فَرَحَ) ve (جَزَعَ) aynel fiili meksûrdur. 'Aynel fiili meftûh olan sülâsî mâzi lâzım fiillerin masdarları ise genellikle (فُعُولٌ) vezninde gelir. Örneğin (سُجُودٌ), (زُكُوعٌ) ve (دُخُولٌ) masdarları (سَجَدَ), (زَكَعَ) ve (دَخَلَ) mâzileriyle sülâsî lâzım fiillerin masdarlarıdır. 'Aynel fiili mazmûm olan sülâsî mâzi lâzım fiillerin masdarları genellikle (فُعُولَةٌ) ve (فُعْلَةٌ) vezinlerinde gelir. (سَجْعٌ), (مَلَجٌ), (صَهْبٌ) örneklerinde mâzileri (سَجَعْتُ), (مَلَجْتُ), (صَهَبْتُ) (مُرُوَّةٌ), (سُهُولَةٌ), (صُهُوبَةٌ) (كِرَامَةٌ), (مَلَاخَةٌ), (شَجَاعَةٌ), (مُرُوَّةٌ), (سُهُولَةٌ), (صُهُوبَةٌ) örneklerinde mâzileri (كَرَّمْتُ), (مَلَخْتُ), (صَهَبْتُ) olup aynel fiililleri mazmûmdur.¹⁹²

(إِفْعَالٌ) vezninde olan fiillerin 'aynel fiilleri sahih olduğunda, kıyasî masdarı (إِفْعَالٌ) vezninde gelir. Örneğin, (إِكْرَامٌ) masdarı, 'aynel fiili sahih olan (أَكْرَمَ) fiilinin masdarına örnektir. Eğer 'aynel fiilleri illet harfi olursa, masdarın vezni (أَفْعَلَةٌ) olarak gelir. (إِقَامَةٌ) örneği, 'aynel fiili illet harfi olan (أَقَامَ) fiilinin masdarına örnektir. Bu vezindeki masdarda, (ة) harfi,

¹⁸⁹ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 8.

¹⁹⁰ Cemâlüddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr İbn Hâcib, *eş-Şâfiye fi İlmi't-Tasrif*, (Mekke: Mektebetü'l-Mekki, 1995), 1/26. el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 8.

¹⁹¹ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 4/5. İbn `Akîl, *Şerhu İbn `Akîl*, 2/46.

¹⁹² Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî, *el-Elfiyye*, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1995), 2/46-48. el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 8.

‘aynel fiilin yerine bedel olarak getirilmiştir.¹⁹³ (فَعَلَ) vezninde olan fiillerde, eğer lâmu’l-fiilleri sahih bir harfse, masdarın vezni (تَفْعِيلٌ) olarak gelir. Ayrıca, tef’il (ي) harfi hazfedilip, onun yerine (ة) harfi de bedel olarak gelebilir. Örneğin (تَكْبِيرٌ) ve (تَكْرِمَةٌ) örneklerinde, lâmu’l-fiil sahih bir harf olduğundan, birinci örnekte masdar (تَفْعِيلٌ) vezninde gelmiştir. İkinci örnekte ise tef’il (ي)’sı azfedilip yerine (ة) harfi gelmiştir. Eğer lâmu’l-fiilleri illet harfi veya hemze ise, tef’il (ي)’sı hazfedilip, yerine (ة) harfi bedel olarak gelir. (تَنْمِيَةٌ) örneğinde lâmu’l-fiil illet harfi olduğu için ve (تَبَرُّةٌ) örneğinde ise hemze olduğu için, her iki örnekte de tef’il (ي)’sı hazfedilip yerine (ة) harfi getirilmiştir. İbn `Akîl, bu iki tür masdarda bulunan (ي) harfinin (ة) harfiyle bedel olarak gelmesinin gerekli olmadığını ifade etmiştir.¹⁹⁴ (فَاعِلٌ) vezninde olan fiillerin kıyasî masdarları (فَاعِلٌ), (فَاعِلٌ) ve (مُفَاعَلَةٌ) vezinlerinde gelir. Örneğin (نِقَاشٌ), (نِقَاشٌ) ve (نِقَاشٌ) masdarları (نَاقِشٌ) ve (يُنَاقِشُ) fiillerinin masdarlarıdır. Eğer fâel fiilleri (ي) harfi ise, masdarları yalnızca (مُفَاعَلَةٌ) vezninde gelir. Örneğin, (مَيَاسِرَةٌ) örneğinde, fâ’il fiili (ي) olan (يَاسِرٌ) fiilinin masdarıdır.¹⁹⁵

2.3.2. Hümâsi Masdar Vezinleri

(إِنْفَعَلٌ) vezninde olan fiillerin kıyasî masdarı (إِنْفَعَلٌ) vezninde gelir. Örneğin, (إِنْكَسَارٌ) masdarının mâzisi, (إِنْفَعَلٌ) vezninde olan (إِنْكَسَرَ) fiilidir. (إِنْفَعَلٌ) vezninde olan fiillerin kıyasî masdarı ise (إِنْفَعَلٌ) vezninde gelir. Örneğin, (إِجْتِمَاعٌ) masdarının mâzisi, (إِنْفَعَلٌ) vezninde olan (إِجْتَمَعَ) fiilidir. (إِنْفَعَلٌ) vezninde olan fiillerin masdarı, (إِنْفَعَلٌ) vezninde gelir. Örneğin, (إِحْمِرَ) masdarının mâzisi, (إِنْفَعَلٌ) vezninde olan (إِحْمَرَ) fiilidir. (تَفَعَّلٌ), (تَفَعَّلٌ), (تَفَاعَلٌ) vezninde gelen fiillerin masdarları ise yalnızca sondan bir önceki harfin harekesi zamme yapılarak, fiilinin vezni üzerinde oluşturulur. Örneğin (تَكَرُّمٌ), (تَدَحُّرٌ) ve (تَمَاسُكٌ) masdarlarında, sondan bir önceki harf sırasıyla (تَدَحُّرٌ) ve (تَكَرُّمٌ) örneklerinde (ر) harfleri, (تَمَاسُكٌ) örneğinde ise (س) harfi zamme yapılarak masdarlar oluşmuştur. Eğer (تَفَاعَلٌ), (تَفَعَّلٌ), (تَفَعَّلٌ) vezinlerinin lâmu’l-fiilleri illet harfi ise, fiillerinin sondan bir önceki harfi kesre edilerek masdarları meydana gelir. Örneğin (تَمَنَّى) ve (تَسَاوَى) fiillerinde lâmu’l-fiil illet harfi içerir. (تَمَنَّى) fiilinde sondan bir önceki harf olan (ن), (تَسَاوَى) fiilinde ise (و) harfi kesre yapılarak, masdarları (تَمَنَّى) ve (تَسَاوَى) olarak oluşmuştur.¹⁹⁶

¹⁹³ el-İsferâyînî, *Mizânü’l-Edeb*, 8.

¹⁹⁴ İbn `Akîl, *Şerhu İbn `Akîl*, 2/49.

¹⁹⁵ el-İsferâyînî, *Mizânü’l-Edeb*, 8. er-Râcihi, *et-Tatbiku’s-sarfî*, 70.

¹⁹⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 275. el-İsferâyînî, *Mizânü’l-Edeb*, 8.

2.3.3. Mîmli Masdar Vezinleri

Mîmli masdar, başında zaid olarak bir (م) harfi ilave edilen sonunda (ت) ve şeddeli (ي) bulunmayan mastar çeşididir. Fiile işin yapıldığı zaman veya yer manasını vermektedir. Mîmli masdar da mîmsiz masdar gibi hadese delalet etmektedir. Dolayısıyla mîmli ve mîmsiz masdar arasında hadese delalet etme konusunda bir fark yoktur. Sadece bu masdarın başında fazladan bir (م) harfi eklenir.¹⁹⁷ İsmâüddin, Zencânî ve İbn Hâcib'in belirttiği gibi mîmli masdarın vezinleri şunlardır. Sülâsî fiilin fâel fiili (و) harfî olup müzâri fiilinde `aynel fiili kesralı ise mîmli masdarının vezni (مَفْعَلٌ) olarak gelir. (مُؤْعَدٌ) örneğinde olduğu gibi (وَعَدَ) fiilin fâel fiili (و) harfî olmasından (مَفْعَلٌ) vezninde gelmiştir. Fâel fiili (و) harfî olmayan sülâsî mücerred fiillerin mîmli masdarının vezni (مَفْعَلٌ) olarak gelir. (مَقْتُلٌ) örneğinde olduğu gibi (قَتَلَ) fiilinin mîmli masdarı (مَقْتُلٌ) vezninde gelmiştir. Sülâsî olmayan fiillerin mîmli masdar vezinlerinde, muzarat harfi (م) harfine tebdil edilir. Daha sonra kelimenin sondan bir önceki harfi fetha edilir. Bu şekilde vezin olarak fiili muzâri vezninde gelmiş olur. (مُكْرَمٌ مُدَحَّرَجٌ) örneklerinin muzârisi olan (يُكْرَمُ يُدَحَّرَجُ)'daki muzâraat harfinin yerine zammeli (م) harfi getirilmiştir.¹⁹⁸

2.3.4. Masdar-ı Merra ve Nev'i Vezinleri

Masdar-ı binâ merra, fiilin meydana geliş sayısını belirten masdardır. İsmâüddin ve Zencânî¹⁹⁹ masdar-ı binâ merra kuralını şu şekilde açıklamaktadır: Bu masdar, sülâsî mücerred fiillerde (فَعْلَةٌ) vezninde kullanılır. Örneğin, sülâsî mücerred fiil olan (ضَرَبَ) örneğinde, masdar-ı binâ merra (ضَرْبَةٌ) şeklinde (فَعْلَةٌ) vezninde yapılmıştır. Sülâsî mücerred olmayan fiillerde ise (ة) harfi bulunmayan masdarlarda, (ة) harfi ilave edilerek masdar yapılır. Örneğin (تَسْبِيحَةٌ) ve (إِنِّطْلَاقَةٌ) gibi örneklerde masdarlar (تَسْبِيحًا) ve (إِنِّطْلَاقًا) şeklinde olup, bu masdarlarda (ة) harfi bulunmamaktadır. Ancak, masdar-ı binâ merra oluşturulmak istendiğinde (ة) harfi ilave edilir.²⁰⁰ Masdar-ı binâ nev' ise fiilin meydana geliş durumunu ifade eden masdardır. İsmâüddin ve Zencânî masdar-ı binâ nev' kuralını şu şekilde aktarmaktadır: Bu masdar, sülâsî mücerred fiillerde (فَعْلَةٌ) vezninde gelir. Örneğin, (جَلَسَ), mâzisi (جَلَسَ) olan bir fiil, sülâsî mücerred fiillerde (فَعْلَةٌ) vezninde yapılmıştır.²⁰¹ Masdar-ı binâ nev', sülâsî mücerred olmayan fiillerde de masdar-ı binâ merra gibi (ة) harfi eklenerek yapılmaktadır. (تَسْبِيحَةٌ) ve (إِنِّطْلَاقَةٌ) gibi örneklerde olduğu gibi, masdar-ı binâ nev' yapılmak

¹⁹⁷ Ali el-Cârim ve Mustafa Emîn, *en-Nahvu'l- Vadih*, (Daru'l- Mısır), 3/231.

¹⁹⁸ İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 28; ez-Zencânî, *Taşrîfü'l- 'İzzî*, 173-174. el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 9. er-Râcihi, *et-Tatbîku's-sarfî*, 73-74.

¹⁹⁹ ez-Zencânî, *Taşrîfü'l- 'İzzî*, 176.

²⁰⁰ İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 28; ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 280.

²⁰¹ ez-Zencânî, *Taşrîfü'l- 'İzzî*, 176.

istendiğinde (س) harfi ilave edilmektedir. (تَسْبِيحَةً) ve (إِنْطِلَاقَةً) örneklerinde, her iki masdar arasında siga (biçim) bakımından herhangi bir fark bulunmamaktadır. Ancak, bu iki masdar yalnızca anlam açısından birbirinden farklıdır.²⁰²

2.4. İştikâk

İştikâkın lugat anlamı, “türeme, türetme, bölünme ve ayrılmadır.”²⁰³ İstilahî anlamı ise, İsmâüddin, Cürçânî ve Hamlâvî gibi dil bilginleri tarafından şu şekilde tanımlanmıştır: “Aralarında anlam ilişkisi bulunan iki kelimedenden birinde herhangi bir değişiklik yapılarak diğerinden türetilmesidir.”²⁰⁴ Bazı nahivciler, örneğin Zeccâc (ö. 311/923), Arapça kelimelerin tamamının müştâk olduğunu, yani hepsinin bir kökten türediğini savunmuşlardır. Buna karşılık, Sîbeveyhi, Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) ve diğer bazı dil bilginleri ise kelimelerin bazılarının müştâk, bazılarının ise câmid olduğunu ileri sürmüşlerdir.²⁰⁵

Asmaî (ö. 216/831), İbn Cinnî (ö. 392/1002), Sekkâkî ve Zeccâc gibi klasik dilbilimciler, iştikâkı fiile has bir olay olarak görmüşlerdir. Yani, bu dilbilimciler, türeme olayını genellikle fiiller üzerinden tanımlamış ve fiillerin türediği kelimeler üzerinde durmuşlardır. Buna karşın, çağdaş dilbilimciler, Abdullah Emin, Fuat Hanna Tarci ve Emil Bedî' Yakup gibi isimler, Arapça'da türemiş kelimelerin yalnızca masdar ya da mâzî fiil gibi fiil kökenli kelimelerle sınırlı olmadığını savunmuşlardır. Onlara göre, mekân, kabile ve organ isimleri gibi somut isimler, yansımalı isimler ve mana harfleri gibi kelimeler de türemiş kelimelerin asılları olarak kabul edilmelidir. Bu yaklaşım, türemiş kelimelerin daha geniş bir yelpazeye yayıldığını ve sadece fiil kökenli olmadığını göstermektedir.²⁰⁶ Basra dil âlimleri, türeyen bütün kelimelerin asıl kökünün doğrudan veya vasıtalı olarak masdar olduğunu kabul ederken, Kûfeliler ise türeyen bütün kelimelerin asıl kökünün mâzî kipinin müzekker üçüncü tekil şahıs olduğunu savunmuşlardır. Bu iki ekol arasındaki fark, türemiş kelimelerin kökeni konusunda temel bir ayrım yaratmaktadır.²⁰⁷

İsmâüddin, iştikâkı klasik dilciler gibi üç kısma ayırmış ve her birini farklı şekilde tanımlamıştır: el-İştikâku's-Sagîr: Bu türeme şekli, aslî harfleriyle sıralanışları aynı, ancak

²⁰² el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 9.

²⁰³ el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, 898.

²⁰⁴ el-Cürçânî, *el-Miftâh*, 62; el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 3; el-Hamlâvî, *Şeze'l-'Arf*, 56; el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 208.

²⁰⁵ Abdulhadi el-Füdeyli, *Mebdeu'l-İştikâk fi'l- Lüğati Arabiye*, (Necf: Matbaatü'l-Adab, 1387), 5; el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 2: 5.

²⁰⁶ Hulusi Kılıç, “İştikâk”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001, 23/439-440).

²⁰⁷ el-Füdeyli, *Mebdeu'l-İştikâk*, 7.

biçimi farklı olan kelimeler arasındaki türemeyi ifade eder. Örneğin, masdar olan (ضَرَبَ) kalıbından (ضَرَبَ) fiilinin türemesi gibi.²⁰⁸ Bu tür iştikâk, Arapçanın zenginliğine katkı sağlayan önemli bir türeme biçimidir ve kolayca fark edilebilir. Küçük iştikâk olarak adlandırılmasının yanı sıra, ilk akla gelen tür olması dolayısıyla "el-İştikâku's-sarfı" adı da verilir. Bu tür türetilen kelimeler arasında harf sıralaması benzer, sadece biçimsel bir farklılık vardır. el-İştikâku'l-Kebîr: Bu türeme şekli, aynı harflerden oluşan, ancak sıralanışları farklı olan kelimeler arasındaki türemeye denir. Örneğin, masdar olan (جَذَبَ) kalıbından (جَبَذَ) fiilinin türetilmesi. Bu tür türemeye "el-kalbü'l-mekânî" de denir.²⁰⁹ el-Halîl b. Ahmed'in Kitâbü'l-'Ayn adlı eserinde uyguladığı taklîb sistemi, bu tür iştikâkı kapsamaktadır. Bu sistem, aynı kökü oluşturan harflerin farklı dizilişleriyle elde edilen türevlerin anlamla ilişkisini ortaya koyar.²¹⁰ el-İştikâku'l-Ekber: Bu türeme şekli, harflerinin çoğunun aynı olmasıyla birlikte, kalan harfler arasında mahreç birliği ya da yakınlığı bulunan kelimeler arasındaki türemeye denir. Bu türe "Lugavî ibdâl" adı da verilir. Örneğin, masdar olan (نَعَقَ) kalıbından (نَعَقَ) fiilinin türemesi gibi. Burada, kelimeler arasındaki türemede ses değişimi ve anlam ilişkisi önemli bir yer tutar.²¹¹

2.5. Müştâklar

Sarf ilminde isimler, iştikâk yönünden iki ana kategoriye ayrılır: Câmîd İsimler: Şekil bakımından, başka bir kelimedenden türemeyen, özgün olan isimlerdir. Bu tür isimler, kendi başlarına varlık gösterir ve başka kelimelerden türetilmez. Müştâk İsimler: Şekil bakımından özgün olmayan, başka bir kelimedenden türeyen isimlerdir. Bu isimler, başka bir kelimenin türemesiyle oluşur ve iştikâk yoluyla ortaya çıkar. Müştâk isimler, fiilden türeyen isimler ve isimden türeyen isimler olarak iki kısma ayrılır. Bu başlıkta, fiilden türeyen isimler ele alınacaktır. Fiilden türeyen isimler, İsm-i fâil, İsm-i mefûl, Sıfât-ı müşebbehe ve İsmi tafdîl gibi kategoriler altında incelenir.

²⁰⁸ es-Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *et-Ta`rifât*, (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1983), 27; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 3; el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 208; el-Hamlâvî, *Şeze'l-'Arf*, 56.

²⁰⁹ el-Cürcânî, *et-Ta`rifât*, 25; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 3. el-Hamlâvî, *Şeze'l-'Arf*, 27. 56.

²¹⁰ Kılıç, "İştikâk", 23/439-440.

²¹¹ el-Cürcânî, *et-Ta`rifât*, 27; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 3.

2.5.1. İsm-i Fâil

İsâmüddin, İsm-i fâili, bir olayın kendisiyle mevcut olduğu kişi için mâlum muzâriden türetilen isim olarak tanımlar. Bu açıklamaya göre, ism-i fâil fiilin yapıcısını ifade eden bir isimdir ve bu isim, fiilin muzâri kipiyle türetilir.²¹² Aynı şekilde, sülâsî mücerred fiillerde (فَاعِلٌ) vezninde türeyen isimler ism-i fâil olarak kabul edilir. Örneğin, (يَضْرِبُ) fiilinde türeyen isim (ضَارِبٌ) olacaktır. Sarf âlimleri bu vezin üzerine gelmeyen mübalağa ism-i fâili de ismi fâilden saymışlardır. İsâmüddin ve nahiv âlimleri ise Mübalağa ism-i fâili ayrı bir siga olarak kabul etmişlerdir. Dolayısıyla müellif burada nahivcilerin görüşünü benimseyerek sarf âlimlerine mühalefet etmiştir.²¹³ Ayrıca, sülâsî mezîdler ve rubâî mücerred fiillerinde de İsm-i fâilin nasıl türetilceğiyle ilgili özel bir açıklama vardır. İsâmüddin, Cürçânî, Zencânî ve Teftâzânî gibi diğer âlimlere uyararak, muzâraat harfi yerine, bir ötreli (ا) harfi ekleyerek ve son harften önceki harfi kesre yaparak türetildiğini belirtmiştir. Örneğin (يُذْخِرُ) fiilinden (مُذْخِرٌ) İsm-i fâili türetilir.²¹⁴

2.5.2. İsm-i Mef'ul

İsâmüddin, Cürçânî gibi ism-i mef'ûl, "kendisi üzerine iş yapılanı ifade eden ve meçhul muzâri fiilden türetilen isim" olarak tanımlamıştır.²¹⁵ Aynı şekilde, ism-i mef'ul, sülâsî mücerred fiillerinde (مَضْرُوبٌ) örneğinde olduğu gibi, (مَفْعُولٌ) vezninden türetilir. Sarf âlimleri, bu vezin üzerinde gelmeyen (حُلُوبٌ ve قَتِيلٌ) gibi örnekleri de ism-i mef'ûlden saymışlardır. Ancak, İsâmüddin ve nahiv âlimleri (مَفْعُولٌ veya فَاعِلٌ) anlamına gelen (فَاعِلٌ ve فَعُولٌ) kalıplarını ism-i mef'ûlden ayrı bir siga olarak kabul etmişlerdir. Dolayısıyla müellif, burada nahivcilerin görüşünü benimsemiştir.²¹⁶ Müellif, Cürçânî, Zencânî ve Teftâzânî gibi diğer âlimlere uyararak, sülâsî mezîdler ve rubâî mücerred fiillerinde muzâraat harfinin yerine ötreli bir (ا) harfi getirilip, son harften önceki harfin fetha yapılarak oluştuğunu belirtmiştir. (مُذْخِرٌ ve مُكْرَمٌ) örneklerinde ise muzâraat harfinin yerine ötreli bir (ا) harfi getirilmiştir.²¹⁷

²¹² el-Cürçânî, *et-Ta`rîfât*, 26; el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 7.

²¹³ el-Cavi, *Tedricül Edanî*, 95; el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 7.

²¹⁴ ez-Zencânî, *Taşrîfû'l-İzzî*, 142; et-Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd*, 97; el-Cürçânî, *el-Miftâh* 58; el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 7.

²¹⁵ el-Cürçânî, *el-Miftâh*, 26; el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 7.

²¹⁶ el-Cavi, *Tedricül Edanî*, 95; el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 7.

²¹⁷ ez-Zencânî, *Taşrîfû'l-İzzî*, 142; et-Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd*, 97; el-Cürçânî, *el-Miftâh*, 61; el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 7.

2.5.3. Sıfat-ı Müşebbehe

İsâmüddin ve İbnü'l-Hâcib²¹⁸ sıfat-ı müşebbeheyi "devamlılık bildiren ve lâzım fiilden türetilen isim" olarak tanımlamışlardır.²¹⁹ Sıfat-ı müşebbehe'nin hem kıyâsî hem de semâî vezinleri vardır. Kıyâsî vezinleri arasında, müzekker için (أَفْعَل) vezni, müennes için ise (فَعْلَاء) vezni kullanılır. Müellifin belirttiği gibi, sıfat-ı müşebbehe sigası; renkler, noksanlıklar, süsleme ve güzelleştirme gibi anlamların ifade edilmesinde daima (أَفْعَل) vezni ile kullanılır. Açlık, susuzluk ve bunların zıtlarının ifade edilmesinde ise (فَعْلَانُ) vezni tercih edilir. Ayrıca, bu anlamların dışında bir mana ifade etmek için (فَعَل) babından, aynel fiili kesralı olan (فَعِل) vezni kullanılır. Örneğin, (فَرَح) fiilinde sıfat-ı müşebbehe olarak (فَرَحُ) gelir. (فَعَل) babından ise (فَعِل ve فَعِيل) vezinleri türetilir. (كَرَم) fiilinden sıfat-ı müşebbehe olarak (كَرِيم) ve (صَعْب) fiilinden ise (صَعْب) sıfatı türetilir. (فَعَل ve فَعِل) dışındaki bablardan sıfat-ı müşebbehenin gelmesi ise azdır. Bununla birlikte, sıfat-ı müşebbehe (فَعِل, فَعْل, فَعُول, فَعْلَان, فَعِل) gibi vezinlerde de bulunur. Bu vezinlere örnekler şunlardır: (شَكْسٌ, غَيُورٌ, عَجَلَانٌ, حَشِينٌ, حَسَنٌ, مَلَحٌ, صَلْبٌ). Burada müellifin vurguladığı önemli bir husus da şudur: (فَعِيل, فَعُول) vezinleri (فَاعِل ve مَفْعُول) anlamına gelir ve müzekker ile müennes için aynı kalıp olarak kalır, yani değişmez.²²⁰

2.5.4. İsmi-Tafdîl

İsâmüddin, ismi-tafdîli, "fiilde başkasına üstünlük sağlamış olan şeyi ifade etmek için türetilen isim" olarak tanımlamıştır.²²¹ Bu tanımdan anlaşılacağı üzere müellif, ismi-tafdîl kalıbını, üstünlük anlamından hâli olmayacak şekilde ifade etmiştir. Dolayısıyla burada Müberred'in görüşünü reddetmiştir. Nitekim Müberred, ismi-tafdîl kalıbının üstünlük anlamından mücerret olmasının kıyâsî olarak geldiğini kabul etmiştir.²²² İsâmüddin, ismi-tafdîl kalıbının (أَفْعَل) vezninde olduğunu belirtmiştir.²²³ İsmi-tafdîlin yapılabilmesi için bazı şartlar vardır. Bunlardan ilki, ismi-tafdîlin türetildiği fiilin sülâsî olmasıdır. Çünkü ismi-tafdîl kalıbı dört harflidir. Dolayısıyla rubâî ve mezîd fiillerinden ismi-tafdîl yapılmaz. Ayrıca fiilin binâsının mâlum olması gerekir. Lâzım ve meçhul sigadan ismi-tafdîl yapılmaz; çünkü meçhul fiillerden ismi-tafdîl türetildiğinde, ism-i tafdîlin mef'ûlü mü yoksa fâili mi üstün

²¹⁸ İbn Hâcib, *el-Kâfiye*, 41.

²¹⁹ el-Cürcânî, *et-Ta`rîfât*, 26; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 7.

²²⁰ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 7.

²²¹ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 7.

²²² Ali b. Muhammed b. İsa Ebu'l-Hasan Nureddin el-Eşmûnî, en-Nahvi, *Şerhu'l-Eşmûnî ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-'Arabi, 2009), 3/51.

²²³ el-Cürcânî, *et-Ta`rîfât*, 26; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 7.

olduğu anlaşılmaz. Müellif, meçhul sigadan türetilen (أَشْهَرُ) ve (أَعْرَفُ) gibi ismi-tafdîl örneklerini şâz olarak nitelendirmiştir.²²⁴

Bir diğer şart ise fiilin mütasarrıf olmasıdır; câmid fiillerden ismi-tafdîl yapılmaz. Nitekim mâzî, muzârî ve emir çekimi türetilmeyen bir fiilden ismi-tafdîl türetilmez. Fiilin tam olması da gereklidir; nâkıs fiillerden ismi-tafdîl yapılmaz, çünkü nâkıs fiiller bir eylem bildirmezler ve dolayısıyla ism-i tafdîl çekimi yapmak herhangi bir anlam ifade etmez. Ayrıca fiilin müsbet olması gerekir; menfî fiilden ismi-tafdîl yapılmaz, çünkü ismi-tafdîl kalıbında olumsuzluğa delalet eden bir edat bulunmamaktadır. Fiilin üstünlük kabul edebilmesi de gerekir; üstünlük kabul etmeyen bir fiilden ismi-tafdîl yapılmaz, çünkü ismi-tafdîl kalıbının asıl anlamı üstün tutma anlamına sahiptir. Son olarak, fiilin sıfat-ı müşebbehesinin (أَفْعَل) vezninde olan renk, güzellik ve kusur anlamına delalet eden bir fiil olmaması gerekir. Sıfat-ı müşebbehe (أَفْعَل) vezninde olan fiilden ismi-tafdîl yapılmaz.²²⁵ Örneğin, sıfat-ı müşebbehe olan (أَعْوَرَ) fiilinden ismi-tafdîl yapılmaz. Bu tür sıfatlar, insan organlarına dair sıfatlar olup, bir insanın ayağı için (مَا أَرْجَلُهُ) denilmez, bu sıfatlar içinde (مَا أَعْوَرُهُ) denilmez. Çünkü bu tür anlamlar azalıp çoğalabilen anlamlar değildir.

2.6. HEM MANAYI HEM DE LAFZI ETKİLEYEN SARF KONULARI

Sarf ilminde kelimelerin yapılarında yapılan değişiklikler, dilin anlam zenginliğini artırmak amacıyla kullanılan önemli bir yöntemdir. Bu değişikliklerin bazıları, kelimelere farklı anlamlar kazandırmak için yapılır. Örneğin, bir kelimenin köküne eklenen takılar veya kök yapısındaki küçük değişiklikler, kelimenin anlamını tamamen değiştirebilir. Bu tür durumlarda, kelimenin hem ilk hali hem de değiştirilen hali, ayrı ayrı farklı anlamlara sahip olabilir. Bu, dilde anlam çeşitliliğini sağlayarak, kelimelerin daha geniş bir kullanım alanına sahip olmasına yardımcı olur. Bu şekilde, aynı kelime farklı bağlamlarda çeşitli anlamlar ifade edebilir ve dilin esnekliği artar. Sarf ilmi, dildeki bu tür anlam değişikliklerini inceleyerek, kelimelerin doğru bir şekilde kullanılmasını sağlar.

2.6.1. Müteaddî ve Lâzım Fiil

Müellif, cumhura uyarak²²⁶ fiilin müteaddî ve lâzım olmak üzere iki kısma ayrıldığını ifade etmiştir.²²⁷ İsmüddin, cumhurun tanımladığı gibi müteaddî fiili, “fâil ile yetinmeyen, sarih mefûlün bih’e geçiş yapan fiil” olarak tanımlamıştır. (حَفِظَ مُحَمَّدٌ الدَّرْسَ) örneğinde, (حَفِظَ)

²²⁴ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 7.

²²⁵ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 7.

²²⁶ el-Hüdari, *Haşiyetu'l Hüdari*, 2/145.

²²⁷ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 2.

fiili, sarih mef'ûlün bih olan (الزَّسَن)'yi almıştır. Başka bir deyişle, müteaddî fiil, “kendisine masdardan başka bir şeye dönen ve muttasıl zamirle bitişebilen fiil” olarak ifade edilebilir. (زَيْدٌ ضَرَبَهُ عَمْرُو) örneğinde olduğu gibi, (ضَرَبَ) fiili, mef'ûlün bih olan muttasıl zamire bitişmiştir. Dolayısıyla bu zamir, masdara dönen bir zamir değildir. Farklı bir ifadeyle, “harf-i cer ve zarfa ihtiyaç duymadan ism-i mef'ûlün kendisinden yapılan fiil” olarak da tanımlanabilir.²²⁸

İsâmüddin, Cürcânî, İbnü'l-Hâcib, Zemaşerî ve İbn 'Akîl,²²⁹ müteaddî fiillerin üç kısma ayrıldığını ifade etmişlerdir. Bunlar sırasıyla şunlardır: Bir mef'ûle geçiş yapan fiiller: Arap kelâmında en çok kullanılan bu kısımda, (حَفِظَ مُحَمَّدٌ الدَّرْسَ) örneğinde olduğu gibi fiili, sarih mef'ûlün bih olan (الدَّرْسَ)'yi almıştır.²³⁰ İki mef'ûle geçiş yapan fiiller: Bu mef'ûller bazen aslında mübteda ve haber olanlardır. Zan ve şüphe ifade eden (ظَنَّ) ve benzeri fiillerde görülebilir. (عَلِمْتُ زَيْدًا فَاضِلًا) örneğinde, birinci ve ikinci mef'ûl olan (زَيْدًا فَاضِلًا)'nin aslı (زَيْدٌ) olup, burada mübteda ve haber vardır. Bazen de aslında mübteda ve haber olmayan mef'ûller bulunur. Bu durum (أَعْطَى) ve benzeri fiillerde görülür. (كَسَوْتُ زَيْدًا جُبَّةً) örneğinde, (كَسَوْتُ) fiiline iki mef'ûl gelmiştir. Ancak bu mef'ûllerin aslı mübteda ve haber değildir. Eğer mübteda ve haber olsalardı, (زَيْدٌ جُبَّةً) şeklinde anlamsız bir cümle ortaya çıkardı. Üç mef'ûle geçiş yapan fiiller: Bu fiillerde ikinci ve üçüncü mef'ûller asılları itibarıyla mübteda ve haberdur. (أَعْلَمْتُ زَيْدًا عَمْرًا فَاضِلًا) örneğinde, (أَعْلَمْتُ) fiili birinci mef'ûl olarak (زَيْدًا), ikinci mef'ûl olarak (عَمْرًا) ve üçüncü mef'ûl olarak (فاضِلًا) kelimelerini almıştır. İkinci ve üçüncü mef'ûlün aslı (عَمْرٌ فَاضِلٌ) şeklindedir.²³¹

Lâzım fiilin müteaddîye, müteaddî fiilin de lâzım fiile dönüşebilmesi için çeşitli yollar mevcuttur. Zencânî, lâzım fiilin müteaddîye dönüşme konusunu ele almış fakat müteaddî fiilin lâzım fiile dönüşmesini incelememiştir.²³² Lâzım fiil müteaddî olduğu gibi, müteaddî fiil de lâzım fiil olabilir. Müteaddî fiilin lâzım olma yolları sırasıyla şunlardır: Müteaddî bir fiili lâzım bir fiilin anlamında kullanmak: Bir müteaddî fiil, lâzım bir fiilin anlamında kullanılabilir. Örneğin, (فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ) âyetinde (يُخَالِفُونَ) fiili, aslında müteaddî bir fiil olmasına rağmen, (يَخْرُجُ) fiilinin anlamında kullanıldığı için bu âyette lâzım fiil manasına gelmiştir. Taaccüb ve mübâlağa anlamı için müteaddî bir fiili lâzım fiile dönüştürmek: Taaccüb ve mübâlağa manası kastedilerek müteaddî bir fiil, aynel-fiil olan

²²⁸ el-Hamlâvî, *Şeze'l-'Arf*, 38.

²²⁹ ez-Zemaşerî, *el-Mufasssal*, 341; el-Cürcânî, *el-Miftâh* 56; Cemâlüddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr İbnü'l-Hacib, *el-Kâfiye fi'n-Nahv*, (Kahire: Mektebetü'l-adab, 2010;), 47; Bahâüddîn Abdullah b. Abdurrahmân b. 'Akîl el-Hemedânî, *Şerhu İbn 'Akîl ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1995), 2/148.

²³⁰ el-Hamlâvî, *Şeze'l-'Arf*, 38.

²³¹ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 3. el-Hamlâvî, *Şeze'l-'Arf*, 28.

²³² ez-Zencânî, *Taşrifü'l-'İzzî*, 129.

lâzım bir fiile dönüştürülebilir. Örneğin, (ضَرَبَ زَيْدٌ) cümlesinde, (ضَرَبَ) fiili aslında müteaddî bir fiildir. Ancak taaccüb ve mübâlağa anlamını ifade etmek amacıyla, fiilin kök harfi olan (ر) harfi, mazmum yapılp anlamı (مَا أَضْرَبُهُ) ile aynı olur. Böylece, terkinin anlamı şu şekilde şekillenir: "Zeyd'in dövmesi ne kadar şiddetlidir."²³³

Lâzım fiilin müteaddî olma yolları sırasıyla şu şekildedir: Lâzım bir fiili (أَفْعَلَ) babına nakledip müteaddî yapmak: Lâzım bir fiil, (أَفْعَلَ) babına nakledildiğinde müteaddî olur. Örneğin, (أَكْرَمْتُ الْمُجْتَنِبَ) cümlesinde, (كَرَّمَ) fiili başta lâzım bir fiildir. Ancak (أَكْرَمَ) babına nakledildikten sonra mef'ûl bih alarak müteaddî olmuştur. Lâzım bir fiili 'aynel fiili şeddeli olan (فَعَّلَ) babına naklederek müteaddî yapmak: Lâzım bir fiil, (فَعَّلَ) babına nakledildiğinde müteaddî olur. (عَظَّمْتُ الْعُلَمَاءَ) örneğinde (عَظَّمَ) fiili başta lâzım bir fiildir. Fakat (عَظَّمَ) babına nakledildikten sonra mef'ûl bih alarak müteaddî hale gelmiştir. Lâzım fiile harf-i cer ziyadesi edilerek müteaddîye dönüşür: Lâzım bir fiil, harf-i cer ile kullanıldığında müteaddî hale gelir. Örneğin, (ذَهَبْتُ بِزَيْدٍ) cümlesinde (ذَهَبَ) fiili lâzım bir fiil olup, cer harfi (ب) ile birlikte kullanıldığında mef'ûl bih alarak müteaddî olmuştur.²³⁴ Lâzım fiili (فَاعَلَ) babına naklederek müteaddî yapmak: Lâzım bir fiil, (فَاعَلَ) babına nakledildiğinde müteaddî olur. (جَالَسَ زَيْدُ الْعُلَمَاءِ) örneğinde (جَالَسَ) fiili lâzım bir fiil olup, (جَالَسَ) babına nakledildikten sonra mef'ûl bih alarak müteaddî hale gelmiştir. Lâzım bir fiile müteaddî bir fiilin manasını katarak müteaddî yapmak: Lâzım bir fiil, müteaddî bir fiilin anlamını içerdiğinde, müteaddî olabilir. Örneğin, (تَعَزُّمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتَّى يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ) âyetinde (تَعَزُّمُوا) fiili, müteaddî olan (تَتَوَّأُوا) fiilinin anlamını barındırdığından dolayı müteaddî olmuştur. Lâzım fiilden cer harfini hazfederek müteaddî fiile dönüştürmek: Lâzım fiilden cer harfi kaldırılarak fiil müteaddî hale getirilebilir. Örneğin, (تَمَرُّونَ عَلَى الدِّيَارِ) cümlesinde asıl cümle (تَمَرُّونَ) olup, burada (تَمَرُّ) fiili lâzım bir fiildir. Cer harfi olan (عَلَى) hazfedildiğinde, fiil mef'ûl bih alarak müteaddî olur.

2.6.2. İsm-i Tasğîr

Sarf ilminin konularından biri de ism-i tasğîr konusudur. Bu kavram, asıl itibarıyla bir şeyin küçüklüğünü, azlığını ve yakınlığını ifade etmek için kullanıldığı gibi, aynı zamanda sevgiyi belirtmek veya yermeyi ifade etmek amacıyla da kullanılabilir.²³⁵ İsmüddin, ism-i tasğîri şu şekilde tanımlamıştır: "Musağğar, aslından daha az olanı ifade etmek için vazedilmiş isimdir."²³⁶ Bu tanımında İsmüddin, tasğîrin taklîl (azaltma) amacıyla

²³³ el-Hamlâvî, *Şeze'l-'Arf*, 39-40.

²³⁴ et-Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd*, 37-38; ez-Zencânî, *Taşrîfü'l-'İzzî*, 129.

²³⁵ el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 2: 85.

²³⁶ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 9.

kullanıldığını ifade etmektedir. Bu görüşüyle, Basralıların görüşlerini kabul ettiği, Kûfelilerin ise görüşünü kabul etmediği düşünülmektedir. Nitekim Basralılar, tasğîrin dört faydasını açıklamışlardır: Cüsse olarak büyük olduğu düşünülenin küçültülmesi, zat olarak büyük olduğu düşünülenin küçültülmesi, sayı olarak çok olduğu düşünülenin azaltılması, zaman ve mekân açısından uzak olduğu düşünülenin yakınlaştırılması. Buna karşın, Kûfeliler tasğîrin tazim (büyütme) amacıyla kullanıldığını savunmaktadırlar.”²³⁷

İsâmüddin ve Sîbeveyh²³⁸ ism-i tasğîrin vezin sayısının üç olduğunu belirtmişlerdir. Bu vezinler (فُعِيلٌ), (فُعِيلٌ), (فُعِيلٌ) şekillerindedir ve âlimler arasında kabul edilen genel görüş de budur. Ancak, Sekkâkî'ye göre bu kalıplar (فُعِيلٌ), (فُعِيلٌ), (فُعِيلٌ) vezinleridir.²³⁹ Üç harfli kelimelerin tasğîri, (فُعِيلٌ) vezninde yapılır. Örneğin, (قَلَمٌ) kelimesinde tasğîr yapıldığında, ilk harf ötre, ikinci harf üstün yapılır ve sâkin bir (ي) harfi eklenerek (قَلِيمٌ) oluşturulur. Dört harfli kelimelerin tasğîri, (فُعِيلٌ) vezninde yapılır. Örneğin, (جَعْفَرٌ) kelimesinde, ilk harf ötre, ikinci harf üstün yapılır ve sâkin bir (ي) harfi eklenerek (جُعْفَرٌ) elde edilir. Beş harfli kelimelerin tasğîri, eğer dördüncü harf illet harfi (harekesiz harf) ise, (فُعِيلٌ) vezninde yapılır. Örneğin, (مُفْتِيحٌ) kelimesinde dördüncü harf illet harfi olduğundan, tasğîri (مُفْتِيحٌ) olur. Eğer beş harfin tamamı aslî harflerden oluşuyorsa, beşinci harf atılarak tasğîr (فُعِيلٌ) vezninde yapılır. Örneğin, (سَفَرَجَلٌ) kelimesinde beş harfin tamamı aslî harflerden olduğundan, beşinci harf atılır ve tasğîr (سَفَرِيحٌ) olur.

Eğer kelime beş harf ile birlikte zâit bir harf bulunuyorsa hem beşinci harf hem de zâit harf hazfedilir. Örneğin, (عَنْدَلِيْبٌ) kelimesinde zâit harf olan (ي) ve beşinci harf olan (ب) harfleri hazfedilir ve (عَنْدِلٌ) elde edilir. Kelimenin harf sayısı, zâit harflerle birlikte dörtten fazla olduğunda ve dördüncü harf illet harfi değilse, o zâit harf hazfedilir ve tasğîr (فُعِيلٌ) vezninde yapılır. Zâit harf tek bir harf ise, bu harf hazfedilir. Örneğin, (مُذَحْرَجٌ) kelimesinde, tek zâit harf olan (م) hazfedilir ve (مُذَحْرَجٌ) elde edilir.

Eğer kelime iki ya da daha fazla zâit harf bulunuyorsa, bu harflerden hazfe en uygun olanı hazfedilir. Örneğin, (مُفَرَّحٌ) kelimesinde zâit harf olan (م) harfi, zâit harf olan (ر) harfinden daha önce hazfedilir. İsimdeki zâit harfler arasında birinin diğerine üstünlüğü yoksa ikisinden biri hazfedilir. Örneğin, (عَلْنَدِي) kelimesinde, (ي) harfi hazfedilerek (عَلْنِدٌ) ya da (ن) harfi hazfedilerek (عَلْنِدٌ) elde edilebilir.²⁴⁰ Kelimedeki zâit harf dördüncü sırada elif-i maksûre (ل) harfi ise, bu harf hazfedilmez. Örneğin, (حُبْلَى) kelimesinde elif-i maksûre dördüncü harf

²³⁷ el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 4/157.

²³⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 11/105.

²³⁹ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 110.

²⁴⁰ Muhammed b. Abdurrahim el-Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, (Diyarbakır: Seyda Yayınevi, 2015), 58. el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 2/89.

olduğu için tasğîr yapıldığında hazfedilmez ve (حَيْلَى) olur.²⁴¹ Ancak, elif-i maksûre dördüncü sıranın ötesindeyse, bu harf hazfedilir. Örneğin, (خَوَزَلَى) kelimesinde, elif-i maksûre hazfedilmiş ve tasğîr (خَوَزِلْ) şeklinde yapılmıştır.²⁴²

Müellif, bir ismin tasğîrinin yapılması istendiğinde, o ismin üç harfli olması durumunda ilk harfin harekesinin ötreye, ikinci harfin harekesinin ise üstüne dönüştürülüp her iki harften sonra sâkin bir (ي) harfi ilave edileceğini belirtmiştir.²⁴³ Örneğin, (ضَرْبْ) kelimesinde, (ض) harfinin harekesi ötreye, (ر) harfinin harekesi üstüne dönüştürülüp sâkin bir (ي) harfi eklenerek (ضَرْبِ) şekli oluşturulmuştur. Yine müellif, eğer kelime üç harften fazla ise, (ي) harfinden sonraki harfin harekesinin kesreye dönüştürüleceğini ifade etmiştir.²⁴⁴ Örneğin, (جَعْفَرْ) kelimesinde, (ي) harfinden sonraki (ف) harfinin harekesi kesreye dönüştürülerek (جَعْفِرْ) şeklinde bir tasğîr meydana gelmiştir.²⁴⁵ Müellifin yukarıda tasğîrin yapıldığını belirtirken (ل) harfini elif-i te'nîs olarak ifade etmesi ve vermiş olduğu örneklerde elif-i maksûre ile birlikte elif-i memdûdeye de yer vermesi, onun elif-i memdûdeyi de te'nîs alâmeti olarak kabul ettiği anlamını taşımaktadır. Basra ekolünün cumhuru ise memdûd isimlerde te'nîs alâmetinin, şu an var olan (ل) harfin değil, hemzeye kalp edilen elif-i te'nîs alâmeti olduğunu kabul etmektedirler. Dolayısıyla İsmüddîn, bu konuda Basra ekolünün cumhuruna muhalefet etmiştir.²⁴⁶ Sülâsî ve rubâî isimlerden ism-i tasğîr yapıldığında herhangi bir harf hazfedilmez. Ancak humâsî isimlerde, şâyet tasğîr edilirse dördüncü veya beşinci harf düşer. Örneğin, (فَرْزَدَقْ) kelimesi tasğîr edildiğinde, (فَرْزِدْ) şeklinde beşinci harf düşer veya (فَرْزِقْ) şeklinde dördüncü harf düşer.²⁴⁷

Müellif, isimler tasğîr edildiklerinde bazı isimlerde kalp edilen harflerin asıllarına döndürüleceğini, bazı isimlerde ise döndürülemeyeceğini belirtmiştir. Müellif, iki harfli isimlerin tasğîr edilmesi durumunda, bu isimlerin asıllarına döndürüleceğini ve bunların üç kısma ayrıldığını ifade etmiştir. Bu üç kısım şunlardır: Fâel fiili hazfedilen, aynel fiili hazfedilen ve lâmel fiili hazfedilen kelimeler. Örneğin, (عَدَّة) kelimesi tasğîr yapıldığında, daha önce kural gereği hazfedilmiş olan fâel fiil olan (و) harfi geri döndürülerek (وَعِدَّة) şeklinde

²⁴¹ el-Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 59. el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 2/90.

²⁴² İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 32-33. el-Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 59.

²⁴³ Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Suyûtî, *Behcetül Mardîye*, (Diyarbakır: Seyda Yayınevi, 2013), 2/366; Ebü'l-İrfan Muhammed b. Ali, Hâşiyetü's-Sabbân ilâ Şerhi'l-Eşmûnî, (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-'Arabi, 2009), 4/155; el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 2/86.

²⁴⁴ İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 2: 420; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 4/155-156; el-Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 58.

²⁴⁵ İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 2/423; el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 2/86.

²⁴⁶ el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 4/160.

²⁴⁷ el-Müberred, el-Muktedab, 2/249; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 108; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 4/160; el-Melikü'l-Müeyyed 'İmâduddîn İsmâîl b. Ali b. Mahmûd Ebü'l-Fidâ', *el-Künnâş fî Fennin Nahvi ve's- Sarfî*, (Beyrut: Mektebetü'l-'asriyye, 2000), 1/356; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 108; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 4/160.

şeklinde olur.²⁴⁸ (أَبْ) kelimesi tasğîr yapıldığında, daha önce kural gereği hazfedilmiş lâmel fiil olan (و) harfî geri döndürüldüğünde (أَبُو) olur. Bu durumda, kural gereği (و) harfî (ي) harfine kalp edilir ve tasğîr esnasında (ي)'sı üzerinde idgam yapılarak (أَبِي) olur. Aynı şekilde (نَابْ) ve (مِيزَانْ) gibi içinde i'lâl meydana gelmiş isimler, tasğîr edilirken i'lâl sebebi ortadan kalktığı için illet harfî aslına döndürülerek (نَوْبْ) ve (مُوزَانْ) şekline gelirler.²⁴⁹ Müellif, (نَابْ) örneğinde ismi tasğîr yapıldığında (ل) harfinin sadece aslı olan (و) harfine döneceğini ifade etmiştir. Bu nedenle, Kûfe âlimlerinin görüşünü reddetmiştir. Zira onlar, (ل) harfinin tasğîr esnasında (ي) harfine kalp edilmesini caiz görmüşlerdir.²⁵⁰ (مِيزَانْ) örneğinde bulunan (ي) harfinin aslı (و)'dur. Bu isim tasğîr yapıldığında (ي) harfî, aslı olan (و) harfine döndürülerek (مُوزِينْ) olur.

İsâmüddin, Sekkâkî gibi üç ve daha fazlasına delâlet eden cem'-i teksîr'in tasğîr edilemeyeceğini belirtmiştir.²⁵¹ Çünkü kelimedeki zıt manaları ifade eden kesret ve tasğîrin bir arada bulunması anlamsızdır. Anlaşılan müellif, bu görüşüyle hem Kûfe ekolüne hem de İbn Hâcib'e katılmamıştır. Zira İbn Hâcib, cem-i kesrenin ancak cemi killet veya müfredine geri döndürüldüğünde tasğîrinin yapılabileceğini savunmuştur.²⁵² (غُلْمَانْ) örneğinde tasğîr yapılmak istendiğinde, ya cem-i killet olan (غُلْمَةٌ) şekline döndürülür. Daha sonra tasğîr edilerek (غُلَيْمَةٌ) şekline gelir. Ya da müfredi olan (غُلَامْ) şekline döndürülür ve daha sonra tasğîr edilerek (غُلَيْمِ) olur. En sonunda da و ve نون ile cemi edilip (غُلَيْمُونْ) şekline gelir. Kûfe ekolü ise müfredlerde benzeri olan cem-i kesrelerin tasğîr edilebileceğini söylemiştir.²⁵³ Taşkendi, Mîzân'ın şerhinde İsâmüddin'in İbn Hâcib'e muhalif olmadığını savunmuştur. Ona göre, İsâmüddin'in kastı, cem-i kesrenin kendi halinde bırakıldığında tasğîr edilemeyeceğidir; çünkü sayıca çok olan cem-i kesre vezinleri ya cem-i killet veznine dönüştürülür, sonra tasğîr edilir ya da müfredine geri döndürüldükten sonra tasğîr edilip sâlim cemiyle cemedilir.²⁵⁴ Taşkendi'nin bu yorumunun ibareyi zorlamaktan ibaret olduğu kanaatindeyiz. Zira yukarıda örneğiyle birlikte belirtildiği gibi müellif, açık bir şekilde cem-i kesrenin kalıbı üzerinde tasğîr edilemeyeceğini ifade etmiştir. Müellif, Sekkâkî gibi mürekep isimlerde yalnızca ilk parçanın tasğîr edileceğini belirtmiştir. (بَعْلَبَكْ) örneğinde, ilk kelime olan (بَعْلْ) tasğîr edilmiştir.²⁵⁵

²⁴⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 1/253-256; el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 2/87.

²⁴⁹ el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 9.

²⁵⁰ el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 11/465.

²⁵¹ el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 10; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 109.

²⁵² İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 69.

²⁵³ el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 4/175.

²⁵⁴ İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 35; el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 10; el-Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 59-60.

²⁵⁵ el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 10; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 107.

2.6.3. İsm-i Mensûp

İsâmüddin, ism-i mensûbu, “aslına nisbet edilmesi için sonuna şeddeli bir (ي) harfi ilave edilmiş isimdir” şeklinde tarif etmiştir.²⁵⁶ Müellif bu isimlendirmede nisbet ismini kullanarak Sekkâkî²⁵⁷ ve İbnü'l-Hâcib'in tesmiyesine katılmış, fakat ism-i mensûba izafe ismini kullanan Sîbeveyhi'ye muhalefet etmiştir.²⁵⁸ Bu durum, ismin sonuna te'nis alâmeti olarak (ة) harfinin ilave edilmesi gibidir.²⁵⁹ Te'nis, nasıl hakiki ve gayri hakiki olmak üzere iki kısma ayrılırsa, aynı şekilde ism-i mensûp da hakiki ve gayri hakiki olmak üzere iki kısma ayrılır. Hakiki ismi mensûp, nisbetin manasına etki ettiği ism-i mensûptur. Gayri hakiki ismi mensûp ise nisbetin manasına etki etmediği, sadece şeklen nisbet edilen ism-i mensûptur. (كُزَيْبِي) örneği gayri hakiki ismi mensûptur. Çünkü nisbet (ي)'nin bulunup bulunmaması anlamı etkilemez. Te'nis alâmeti olan (ة) harfi, ism-i cins ve müfredi birbirinden ayırdığı gibi, (ي) harfi de ism-i cins ve müfredi birbirinden ayırır. (رُومِي) ve (مَجُوسِي) (رُوم) örnekleri müfret olunca Rum ırkına veya Mecusî dinine nispet edilen bir kişiyi ifade eder. İsm-i cins olunca ise Rum veya Mecusî varlıklarının birisi, bir kısmı ya da hepsi kastedilir.²⁶⁰

İsâmüddin, Sekkâkî gibi sonunda elif-i maksûre bulunan ve sondan bir önceki harfi fetha olan maksûr ismin nisbet kuralını şöyle açıklamıştır: (ل) harfi, kelimenin üçüncü harfi ise, ister asli bir (ل) olsun, ister (و) veya (ي) harfinden kalb edilmiş olsun, her durumda (و) harfine kalb edilir. (رَحِي), (رَحَوِي), (عَصَا), (عَصَوِي), (مَنَا), (مَنَوِي) örneklerinde kelimenin üçüncü harfi olan (ل) aslına bakılmaksızın (و) harfine kalb edilmiştir.²⁶¹ Müellif, (ل) harfinin kelimenin aslından olup dördüncü harfi ise sadece (و) harfine kalb edileceğini ifade etmiştir. (ل) harfinin hazfedilmesinin ise caiz olmadığını söylemiştir. İbn `Akîl ise, her ne kadar (ل) harfinin (و) harfine kalbi tercih edilen bir görüş olsa da, hazf edilmesinin de caiz olduğunu ifade etmiştir.²⁶² (أَعْشَوِي), (أَعْشَوِي) örneğinde, (ل) harfi kelimenin dördüncü harfi olduğundan, (و) harfine kalb edilmiştir.²⁶³

İsâmüddin, Sekkâkî gibi sonunda elif-i memdûde bulunan memdûd ismin nisbet kuralını şu şekilde beyân etmiştir: Kelimede elif-i te'nîsten sonra, örneğin (حَمْرَاء) kelimesinde olduğu gibi, zâit bir hemze varsa, diğer bir ifadeyle isim memdûd bir isimse, hemze (و)

²⁵⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 1/259; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 10; es-Suyûtî, *Behcetül-Mardiye*, 2/381; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 4/177.

²⁵⁷ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 112.

²⁵⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3, 335; el-Hüdari, *Haşiyetu'l Hüdari*, 2/262.

²⁵⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 1/260; İbn `Akîl, *Şerhu İbn `Akîl*, 2/433. el-Meylani, *Şerhu'l-Muğnî*, 60.

²⁶⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 1/259.

²⁶¹ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 113.

²⁶² İbn `Akîl, *Şerhu İbn `Akîl*, 2/264.

²⁶³ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 10.

harfine kalb edilerek (حَمْرَاوِي) denilir.²⁶⁴ Bunun gibi, memdûd bir isimde hemzenin (ن) harfine kalb edilip (حَمْرَانِي) denilmesi şâzdır. Asıl olan ise hemzenin genellikle (و) harfine kalb edilmeden olduğu gibi bırakılmasıdır. (قُرَاء) örneğinde olduğu gibi, (قُرَائِي) kökünden alındığı için hemze asıldır. (قُرَاء) kelimesine nisbet yapılmak istendiğinde ise (قُرَائِي) şeklinde yapılır. Hemzenin aslı (و) harfine kalabilir veya hemze olduğu gibi kalabilir ve kalb edilmesi de caizdir. (كِسَاء كِسَاءِي كِسَاوِي) örneğinde hemze hem olduğu gibi bırakılmış hem de (و) harfine kalb edilmiştir.²⁶⁵ Müellif bu konuda, iki vecih arasında hangisinin daha fasih olduğu hakkında herhangi bir tespitle bulunmamakta, her iki vecihin de aynı fasihlikte olduğunu kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Eşmûnî²⁶⁶ ve el-Galâyîni²⁶⁷ ise hemzenin sabit kalmasının daha fasihtir diye ifade etmişlerdir.

İsâmüddin, İbnü'l-Hâcib'e²⁶⁸ uyararak iki harfli bir kelimenin nisbet kuralını şu şekilde açıklamıştır: Eğer kelime, asıl itibariyle ortası harekeli olup “lâmel fiilin yerine hemze geçmemişse”, hazfedilmiş olan lâmel fiil geri döndürülür. Örneğin, (أَب) kelimesinde, lâmel fiil olan (و) harfi geri döndürülerek (أَبُوِي) şeklinde olur. Eğer hazfedilen lâmel fiilin yerine hemze geçmişse veya ortası sâkinse, zikredilen her iki vecih de caizdir. Örnek olarak (ابْن) ve (دَم) kelimelerinde (دَمِي), (بَنُوِي), (ابْنِي) ve (دَمُوِي) gibi nisbet yapılabilir.²⁶⁹

İsâmüddin, kendisinden önce kesre bulunan bir (ي) ile sona eren murab isim olan mankûs ismin nisbet kuralını ise şöyle açıklamıştır: Şâyet (ي) harfi kelimenin üçüncü harfi ise, (و) harfine kalb edilip, ikinci harfi fetha yapılır.²⁷⁰ Örnek olarak, (عَم) kelimesinde (عَمُوِي), (شَج) kelimesinde ise (شَجُوِي) şeklinde tasğîr yapılır. Eğer (ي) harfinden önceki harf sâkin ise, örneğin (طَبِي) kelimesinde olduğu gibi, (ي) harfi (و) harfine kalp edilmez. Müellif burada Sîbeveyh'in görüşünü desteklemekle birlikte, Zeccâc ve Yûnus b. Habîb ed-Dabbî'ye (ö. 182/798) muhalefet etmiştir. Çünkü onlar, (ي) harfini (ل) harfine kalp ettikten sonra, (ل) harfinin de (و) harfine kalp edileceğini ifade etmişlerdir.²⁷¹ Eğer (ي) harfi kelimenin dördüncü harfiyse hem hafz edilmesi hem de kalb edilmesi caizdir. Ancak hazfedilmesi daha evladır. Örnek olarak, (قَاضِي) kelimesinde (قَاضِيِي) ve (قَاضُوِي) denilerek, (ي) harfi hem hazfedilmiş hem de kalb edilmiştir.²⁷² Fakat Sîbeveyh, kalb edilmesini şâz olarak kabul etmiştir.²⁷³

²⁶⁴ es-Sekkâkî, *Miftâhu 'l-'Ulûm*, 113; el-İsferâyîni, *Mizânü 'l-Edeb*, 10

²⁶⁵ el-İsferâyîni, *Mizânü 'l-Edeb*, 10.

²⁶⁶ el-Eşmûnî, *Şerhu 'l-Eşmûnî*, 4/188.

²⁶⁷ el-Ğalâyîni, *Câmi 'u'd-Durûs*, 2/72.

²⁶⁸ İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 71.

²⁶⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 1/260. el-İsferâyîni, *Mizânü 'l-Edeb*, 10.

²⁷⁰ es-Sekkâkî, *Miftâhu 'l-'Ulûm*, 113. el-İsferâyîni, *Mizânü 'l-Edeb*, 10.

²⁷¹ es-Sabbân, *Hâşiyetü 's-Sabbân*, 4/181.

²⁷² İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 2/436; el-İsferâyîni, *Mizânü 'l-Edeb*, 10.

İsâmüddin, sülâsî olup aynel fiili meksûr olan ismin nisbet kuralını şu şekilde açıklamıştır: (كَتِفٌ) ve (دُنْلٌ) gibi isimler, ismi mensûp yapıldıklarında, ikinci harfin kesresi meftûh yapılır ve (كَتِفِيٌّ) ve (دُنْلِيٌّ) şeklinde olur. (إِبْلٌ) gibi isimlerde ise aynel fiili ya (إِبْلِيٌّ) şeklinde meksûr bırakılır ya da (إِبْلِيٌّ) şeklinde meftûh yapılması da caizdir. Müellif burada Tâhir el-Kazvî'nin görüşünü desteklemekle birlikte, cumhura muhalefet etmiştir. Zira cumhur, (إِبْلٌ) gibi isimlerin aynel fiilin (إِبْلِيٌّ) şeklinde meftûh yapılmasının vacip olduğunu kabul etmişlerdir.²⁷⁴ (تَغْلِيٌّ) gibi isimlerde ise, Müellif cumhura uyararak,²⁷⁵ aynel fiilin meksûr bırakılması veya meftûh yapılması caiz olduğunu söylemiştir. Fasih olan ise, 'aynel fiilin meftûh yapılmasıdır.

İsâmüddin (فَعِيلَةٌ) ve (فَعُولَةٌ) vezinlerinde olan isimlerin nisbet kuralını şu şekilde açıklamıştır: Eğer bu kelimeler ecvef veya muzaaf değillerse, illet harfi hazfedilir ve ikinci harf meftûh yapılır. (حَنِيفَةٌ حَنْفِيٌّ) ve (شَنْوَلَةٌ شَنْوَلِيٌّ) örneklerinde illet harfi hazfedilmiş ve ikinci harf meftûh yapılmıştır.²⁷⁶ Müellif bu konuda Sîbeveyh'in görüşünü desteklemekle birlikte,²⁷⁷ Ahfeş'in görüşüne katılmamıştır. Zira Ahfeş, (فَعُولَةٌ) vezninde (و) harfinin hazfedilmeyeceğini ve sabit kalacağını söylemiştir.²⁷⁸ İsâmüddin, İbnü'l-Hâcib'e uyararak²⁷⁹ (فَعِيلٌ) vezninde olan sülâsî mu'tel'u-l lâm veznindeki ismin nisbet kuralını şu şekilde açıklamıştır: Şâyet bu kelime, sülâsî müzekker veya müennes mu'tel'u-l lâm ise, iki (ي) 'dan birisi hazfedilir, diğer (ي) harfi (و) harfine kalb edilir. Mesela, (أُمِيَّةٌ) ve (أُمِيٌّ) örneklerinde, iki (ي) 'dan biri hazfedilerek, diğeri ise (و) harfine kalb edilerek (أُمُوِيٌّ) denilmiştir.²⁸⁰

İsâmüddin, Sekkâkî gibi mürekkep kelimelerin ismi mensûbu yapılmak istendiğinde, eğer mürekkep kelime, birbirinden farklı anlam ifade eden kelimelerin bir araya getirilerek tek bir isim yapılan terkihi mezcî ise, ikinci kelime hazfedilip birinci kelimeye nisbet edilir demiştir.²⁸¹ Bu görüşle, el-Cermî'nin (ö. 225/840) görüşünü kabul etmemiştir. Örneğin (بَغْلٌ) ve (بَغْلٌ) gibi iki kelimedenden oluşan (بَغْلِيٌّ) örneğinde, sadece birinci kelime olan (بَغْلٌ)'ye nisbet edilerek (بَغْلِيٌّ) şeklinde yapılır. el-Cermî, hem birinci kelimeye (بَغْلِيٌّ) hem de ikinci kelimeye (بَغْلِيٌّ) nisbetin caiz olduğunu savunmuştur.²⁸² Aynı şekilde, Ebû Hâtim es-Sicistânî'ye (ö. 255/869) de muhalefet etmiştir, çünkü o da mürekkep kelimelerde her iki kelimeye de nisbet

²⁷³ el-Hüdari, *Haşiyetu'l Hüdari*, 2/264.

²⁷⁴ Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Suyûti, *Hem 'u'l-Hevâmi' fi-Şerhi Cem'il-Cevâmi'*, (Mısır: Mektebetü't- Tevfiki, 1327), 3/401.

²⁷⁵ es-Suyûti, *Hem 'u'l-Hevâmi'*, 3/402

²⁷⁶ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 113.

²⁷⁷ el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiye*, 2/23.

²⁷⁸ es-Suyûti, *Hem 'u'l-Hevâmi'*, 3/399; İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 38; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 10.

²⁷⁹ İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 70.

²⁸⁰ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 113; İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 38; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 10.

²⁸¹ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 115. el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 10.

²⁸² es-Suyûti, *Hem 'u'l-Hevâmi'*, 3/395.

yapılacağını ifade etmiştir.²⁸³ Mürekkep kelime, en az iki ismin yan yana gelerek anlamca birbirini tamamlayan bir terkibi izafî ise, izafeden önceki hali kastedilirse, ikinci kelimeye nisbet edilir. Örneğin, (أَبُوخَنِفَةَ حَنْفِيٍّ) örneğinde ikinci kelimeye (حَنْفِيٍّ) nisbet edilmiştir. Ancak, eğer izafeden önceki asıl kastedilmiyorsa, birinci kelimeye nisbet edilir. Örneğin, (عَبْدُ مَنْافٍ) örneğinde ise birinci kelimeye (عَبْدٍ)'ya nisbet edilmiştir.

Müellif, tesniyye ve cemî kelimelerin ismi mensûb yapılmak istendiğinde, İbnü'l-Hâcib²⁸⁴ ve İbn Mâlik'in²⁸⁵ görüşlerine katılarak, tesniye ve cemi olan kelimelerin müfrede döndürüldükten sonra ismi mensûb yapılacağını belirtmiştir. Örneğin, (فَرَائِضٌ) kelimesi (فَرَضِيٍّ) şeklinde yapılır. Ancak aslında tesniyye veya cemi olan bir kelime 'alem olursa, müfrede hükmünde kabul edilip, ismi mensûb yapılırken müfredeye dönüştürülmeden doğrudan kendi haline bırakılır. Örneğin, (مَدَائِنٌ) kelimesi (مَدَائِنِيٍّ) şeklinde müfredeye döndürülmeden ismi mensûb yapılmıştır.²⁸⁶

2.6.4. Müsenna

Sarf ilminin önemli konularından biri de müsennadır. Müsennaya, tesniyye de denilmektedir. İsmüddin, "müsenna" terimini kullanmayı tercih etmişken,²⁸⁷ Sekkâkî ise "tesniyye" kavramını kullanmaktadır.²⁸⁸ Sözlük anlamı "ikilemek" veya "ikileştirmek"²⁸⁹ olan müsennanın ıstılâhî anlamı ise, İsmüddin ve Sekkâkî tarafından şu şekilde tanımlanmıştır: "Kelimenin sonuna (ل) ile (ن) ya da (ي) ile (ن)'un ilhakıyla, aslından olan iki şeye delalet etmesi için konmuş isimdir." Eğer müsenna yapılacak isim, sahih bir isimse, sonuna ref halinde (ل) ile (ن), nasb ve cer hallerinde ise (ي) ile (ن) harfleri getirilir ve herhangi bir değişiklik yapılmaz.²⁹⁰ Örneğin, (زَيْدَانِ زَيْدَيْنِ) örneklerinde, ref halinde (ل) nasb ile cer hallerinde ise (ن) harfi kullanılmıştır.²⁹¹ Bu isim sahih olduğunda, sadece bu işlem yeterlidir.

Maksûr veya memdûd isimlerin müsenna yapılış kuralı ise İsmüddin tarafından şu şekilde açıklanmıştır: Müsenna yapılacak isim, sülâsî maksûr ise ve sonunda gelen (ل) harfi (و) harfinden kalb edilmişse, (ل) harfi aslına döndürülerek tesniyye edilir. Örneğin, (عَصَا عَصَوَانِ) örneğinde, (ل) harfi (و) harfine kalb edilmiştir.²⁹² Eğer (ل) harfi (ي) harfinden kalb edilmişse,

²⁸³ es-Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, 4/189.

²⁸⁴ İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 72.

²⁸⁵ İbn Mâlik, *el-Elfiyye*, 2/266

²⁸⁶ el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 11.

²⁸⁷ el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 11.

²⁸⁸ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 110.

²⁸⁹ İbrahim Mustafa, *el-Mu'cem*, 101.

²⁹⁰ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 110; el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 11.

²⁹¹ İbn Mâlik, *İcâzü't-Ta'rîf*, 28.

²⁹² es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 110; es-Suyûtî, *Behcetül-Mardiye*, 2/327.

(ي) harfine döndürülerek tesniyye edilir. Örneğin, (رَحاً رَحِيَان) örneğinde, (ا) harfi (ي) harfine kalb edilmiştir.²⁹³

Memdûd isim tesniye yapıldığında, sonundaki hemze asıl ise, müsenna yapıldığında kendi haline bırakılır ve başka bir harfe kalb edilmez. Örneğin, (قُرَاءَ قُرَّان) örneğinde, asıl hemze herhangi bir harfe kalb edilmemiştir.²⁹⁴ Eğer kelimenin sonunda bulunan hemze, te'nis hemzesi ise, (و) harfine kalb edilir.²⁹⁵ (صَحْرَاءَ صَحْرَاوَان) örneğinde, kelimenin sonunda bulunan hemze, te'nis hemzesi olduğundan (و) harfine kalb edilmiştir. Müellif, hemzeden önce (و) harfi olup olmadığına bakmaksızın mutlak bir şekilde hemzenin (و) harfine kalb edilmesi gerektiğini belirterek, es-Sîrâfi'ye (ö. 368/979) muhalefet etmiştir. Zira es-Sîrâfi, eğer hemzeden önce (و) harfi varsa, hemzenin sabit kalmasının vacip olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde Kûfe âlimlerine de muhalefet etmiştir; çünkü onlar hemzeden önce (و) harfi varsa, her iki vechinin de caiz olduğunu ifade etmişlerdir.²⁹⁶ Memdûd isimde bulunan hemze, başka bir harften çevrilmişse, hemzenin sabit kalması da (و) harfine kalb edilmesi de caizdir. (كِسَاءَ كِسَاَن) örneğinde, hemze (و) harfinden çevrildiği için (كِسَاَن)'de sabit kalmış, (كِسَاوَان)'de ise (و) harfine kalb edilmiştir. Müellif burada, her iki vecih caizdir diyerek, hangisinin daha tercih edileceğine dair bir görüş belirtmemiştir. Ancak İbn `Akîl, hemzenin sabit kalmasının tercih edilen görüş olduğunu ifade etmiştir.²⁹⁷

2.6.5. Cemi

Cemi kelimesi, sözlükte "toplamak" veya "bir araya getirmek" anlamına gelir.²⁹⁸ Istilahî manası ise İsmâüddin tarafından, "Takdiri bile olsa herhangi bir değişiklik yapılarak en az üç ferde delalet etmek için vazolunmuş isimdir." şeklinde tanımlanmıştır.²⁹⁹ İsmâüddin, diğer âlimler gibi, cemi iki kısma ayırmıştır: sâlim ve mükesser. Cemi, müfredi herhangi bir değişikliğe uğramamışsa sâlim, değişikliğe uğramışsa ise mükesser olarak adlandırılmaktadır. Örneğin, (رَجَالٌ رَجُلٌ) örneğinde müfredi değişikliğe uğramadığı için sâlim, (مُسْلِمٌ مُسْلِمُونَ) örneğinde ise müfredi değişikliğe uğradığı için mükesserdir. Sâlim cemi, ref halinde sonunda öncesi mazmûm olan (و) harfi veya nasb ve cer hallerinde öncesi meksûr olan (ي) harfi varsa ve her iki harften sonra meftûh (ن) geliyorsa, müzekker olur. Örneğin, (مُسْلِمُونَ مُسْلِمِينَ) örneğinde,

²⁹³ es-Suyûti, *Behcetül- Mardiye*, 2/328; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 11.

²⁹⁴ es-Suyûti, *Behcetül- Mardiye*, 2/330; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 11.

²⁹⁵ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 110; es-Suyûti, *Behcetül- Mardiye*, 2/329; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 11.

²⁹⁶ el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 4/112.

²⁹⁷ İbn `Akîl, *Şerhu İbn `Akîl*, 2/234.

²⁹⁸ İbrahim Mustafa, *el-Mu`cem*, 134.

²⁹⁹ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 11; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 4/119.

vezinlerinde yer almamalıdır. İsim, müzekker ile müennesliğin aynı olduğu (فَعُولٌ) ve (فَعِيلٌ) vezinlerinde de olmamalıdır. Bunun yanında, ismin akıllı ve müzekker olması gerekir.³⁰⁵

Müellif, cemi müennes sâlimi sonunda (ل) ve (ت) bulunan ceme denir diye ifade etmiştir. Cemi müennes sâlimin müfredi, câmid bir isim ise (ل) ve (ت) ile cemi edilmesi için herhangi bir şartı yoktur. Bu cemin müfredi müştâk bir isim ise, müzekkerinin sâlim cemi ile cemi edilmesi gerekir. Eğer bu ismin müzekkeri yoksa yani sadece kadınlara has bir durumsa, (ت) harfi ile cem yapılması gerekir. Örneğin, (حَائِضٌ حَائِضَاتٌ) örneğinde, kadınlara has bir durum olduğundan (ت) harfi ile cemedilmiştir. Câmid olan (تَمْرَةٌ) kelimesi ve fa'ül-fil meftûh olan benzerleri cemi müennes yapıldıkları zaman ikinci harf fetha yapılır. Örneğin, (تَمَرَاتٌ) örneğinde, ikinci harf olan (م) müfred olunca sâkinen, cem yapıldığında fetha yapılmıştır. Ancak mutellü'l-`ayn'da ikinci harf sükûn üzerine bırakılır. Örneğin, (بَيْضَاتٌ) örneğinde, ikinci harf olan (ي) harfi sâkin kalmıştır. (كِسْرَةٌ) kelimesi ve fâel-fiil meksûr olan benzerleri bu cemi üzerine cemi edildikleri zaman, ikinci harfin kesralı yapılması ve fethalı yapılması da caizdir. Örneğin (كِسْرَاتٌ) ve (كَبِيرَاتٌ) örneklerinde, ikinci harf hem kesralı hem fethalı yapılmıştır.³⁰⁶

Müellif burada, ikinci harfte sadece kesra ve fethanın caiz olduğunu kabul etmiştir. Fakat İbn Mâlik, kesra ve fetha ile birlikte sükûnun da caiz olduğunu ifade etmiştir. Örneğin, (حُجْرَةٌ) kelimesi ve fâel-fili mazmûm olan benzerleri ile mutellü'l-ayn olmayanların dışındaki isimlerin (ل) ve (ت) ile cemi edildiklerinde, aynel fiilin mazmûm veya meftûh yapılması caizdir. (حُجْرَاتٌ) ve (حُجْرَاتٌ) örneklerinde, fâel fiil hem mazmûm hem de fetha yapılmıştır. Müellif burada sadece zamme ile fethanın caiz olduğunu kabul etmiştir. Fakat İbn Mâlik, zamme ve fetha ile birlikte sükûnun da caiz olduğunu kabul etmiştir.

Cemi mükesser, “müfredin heyeti açık veya takdiri olarak değişikliğe uğrayan ve en az iki ya da daha fazla varlığa delalet eden cemidir.”³⁰⁷ Bu cemide yapılan değişiklik bazen harekenin değişmesiyle, bazen harf veya harflerin hazfi ile bazen de harf veya harflerin ziyadesiyle olur.³⁰⁸ İsmüddin, diğer âlimler gibi,³⁰⁹ cemi mükesseri cemi killet ve cemi kesret olarak ikiye ayırmıştır.³¹⁰ Cemi killet, hakiki anlamda kullanıldığında, müfredinin üç ile on katı arasında bir sayıya delalet eden cemidir. Ancak mecazî anlamda kullanıldığında, müfredinin on katı ve daha fazlasına da delalet eder.³¹¹

³⁰⁵ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 11.

³⁰⁶ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 11.

³⁰⁷ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 103; es-Suyûtî, *Behcetül- Mardiye*, 2: 339.

³⁰⁸ el-Hüdari, *Haşiyetu'l Hüdari*, 2/237.

³⁰⁹ İbn `Akîl, *Şerhu İbn `Akîl*, 2/238; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 4/120.

³¹⁰ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 107; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 11.

³¹¹ İbn `Akîl, *Şerhu İbn `Akîl*, 2/238; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 4/120.

İsâmüddin'in belirttiği gibi, cemi killetin dört vezni vardır.³¹² (أَفْعُلْ) vezni: Bu vezin, sülâsî 'aynel fiil-i sahîh olan (فَعْلٌ) vezninde olan isimlerde kullanılır. Örneğin, (طَبِيٌّ أَطْبِي) örneğinde, (طَبِيٌّ) kelimesi (فَعْلٌ) vezninde olup, cemi (أَطْبِي) vezninde yapılmıştır. Aynı şekilde, müenneslik alâmeti açık olmayan rubâî isimler içinde, sondan bir önceki harfî med harfî olan isimlerde (örneğin (يَمِينُ)) cemi (أَيْمُنُ) şeklinde yapılmıştır.³¹³ (أَفْعَالٌ) vezni: Bu vezin, (فَعْلٌ) veznindeki sülâsî müştâk olmayan isimler için kullanılır. Örneğin, (جَمَلٌ جَمَالٌ) örneğinde, (جَمَلٌ) kelimesinin cemi (أَفْعَالٌ) vezninde yapılmıştır. (أَفْعِلَّةٌ) vezni: Bu vezin, rubâî isimler içinde müştâk olmayan ve sondan bir önceki harfî med harfî olan müzekker isimlerin cemi veznidir. Örneğin, (رَغِيفٌ أَرْغِفُ) örneğinde, sondan bir önceki harfî med harfî olan (رَغِيفٌ) kelimesinin cemi (أَرْغِفُ) vezninde yapılmıştır. (فُعْلَةٌ) vezni: Bu vezin, kıyasî bir kural altına alınmamıştır. Sadece Araplardan işitilen şekliyle cemilerde kullanılır. Örneğin (فَتَى فَتْيَّةٌ) ve (شَيْخٌ شَيْخَةٌ) örneklerinde (فَتَى) ve (شَيْخٌ) kelimelerinin cemi (فُعْلَةٌ) vezninde yapılmıştır.³¹⁴

İsâmüddin'in de ifade ettiği gibi, cemi kesret (çoğul) vezinlerinin sayısı oldukça fazladır. Bu nedenle, müellif bu vezinlerin yalnızca bazı örneklerini zikretmiştir. Öncelikle, (فُعْلٌ) vezni, son harfî sahîh olan ve sondan bir önceki harfine med harfî eklenen dört harfli isimlerin kıyasî veznidir. Örneğin, (عُمْدٌ عُمُودٌ) kelimelerinde, müfredin son harfî sahîh olup, sondan bir önceki harfe med harfî eklenmiştir.³¹⁵ Bir diğer vezin olan (فِعَالٌ) vezninin birçok müfredi vardır. Bu veznin örneklerinden biri (فَعْلٌ) veznidir. Bu veznin şartı, müfredin sonundaki fiilin sahîh olması ve muzaaf bir isim olmamış olmasıdır. Örneğin, (جَمَلٌ جَمَالٌ) kelimelerinde, müfredin fiili sahîhtir. (فُعْلَةٌ) vezninin şartı ise, müfredin fiilinin fâel fiili ile aynel fiilinin (ي) harfî içermemesi gerektiğidir. Örneğin, (قَصْعَةٌ قِصَاعٌ) kelimelerinde, müfredin fiilleri (ي) harfî içermez. (فَعْلٌ) vezninde ise müfredin aynel fiilinin illet harfî (bozuk harf) olmamalıdır. Örneğin, (فَلْسٌ فُلُوسٌ) kelimelerinde, müfredin aynel fiilinin illet harfî bulunmaz.³¹⁶ (فِعْلَانٌ) vezninin şartı, müfredin aynel fiilinin (و) harfî olmasıdır. Örneğin, (تَاجٌ تَيْجَانٌ) kelimesinde, müfredin aynel fiili (و) harfidir.³¹⁷ Son olarak, (فَعْلَانٌ) vezni, (فَعِيلٌ) vezni üzerinde gelmiş isimlerin cemî (çoğul) halidir. Örneğin, (رَغِيفٌ) kelimesinin çoğulu (رَغَفَانٌ) şeklindedir ve müfredi (فَعِيلٌ) veznindedir.³¹⁸

³¹² el-Hüdari, *Haşiyetu'l Hüdari*, 2/395; el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 11.

³¹³ es-Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, 121.

³¹⁴ İbn `Akîl, *Şerhu İbn `Akîl*, 2/239-240-241.

³¹⁵ İbn `Akîl, *Şerhu İbn `Akîl*, 2/239-240-241.

³¹⁶ İbn `Akîl, *Şerhu İbn `Akîl*, 2: 247; el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 12.

³¹⁷ el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 12.

³¹⁸ İbn `Akîl, *Şerhu İbn `Akîl*, 2: 247; el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 12.

2.7. SADECE LAFZI ETKİLEYEN SARF KONULARI

Sarf ilminde kelime kalıplarında yapılan değişikliklerden bazıları, yalnızca telaffuzun daha kolay hale getirilmesi amacıyla gerçekleştirilir. Bu tür değişikliklerde, kelimenin orijinal şekli kullanılmaz ve herhangi bir anlam taşımaz. Bunun yerine, kelimenin son hali tercih edilir ve yalnızca bu hali anlam ifade eder. Yani, kelimenin yapısındaki bu tür değişiklikler, anlam derinliği kazandırmak değil, dilin akıcılığı ve söylenişinin kolaylaşması için yapılır. Bu şekilde kelimenin ilk hali anlam taşımadığı için, yalnızca değiştirilmiş hâli üzerinden anlam anlaşılır ve doğru bir şekilde kullanılır. Bu tür telaffuz kolaylıkları, dilin doğal akışını destekleyerek, günlük konuşma dilinde daha rahat bir ifade sağlar.

2.7.1. İdgam

Bu ifadenin okunuşu hakkında Basra ile Kûfe uleması arasında farklılık vardır. Basralılar, bu kelimenin (اِفْتَعَالٌ) babından türetildiğini kabul ederek şeddeli dal ile (اِدْغَامٌ) şeklinde okurlar. Kûfeliler ise (اِفْعَالٌ) babından türetildiğini kabul ederek (ـ) harfini şeddesiz olarak (اِدْغَامٌ) şeklinde okurlar.³¹⁹ Müellif, genel olarak kullanılan ve kûfelilerin tabiriyle (اِدْغَامٌ) isimlendirmesini tercih etmiştir. Lugat olarak, idgam “bir şeyi başka bir şeye katmaktır.”³²⁰ Bu bab’a idgam isminin verilmesinin nedeni de bundan dolayıdır, zira iki harfi birleştirerek okumak, bir harfi diğerine katmak gibidir. İstılahta ise, idgam “Bir kelime içinde ard arda gelen aynı iki harfin birincisinin harekesiz olması şartıyla, ikinci harf ile bütünleşerek şeddeli tek bir harf haline gelmesidir.” Bununla birlikte, telaffuzu birbirine yakın iki harf yanyana gelerek, ilk harf ikinci harfe dönüşerek idgam yapılır.³²¹ Müellif her ne kadar idgamın tanımını yapmamış olsa da zikrettiği meselelerden bu ıstilahî tanım anlaşılmaktadır. İdgamdaki gaye tahfiftir, zira aynı harfleri ardı ardına okumak dile ağır gelir. Bu durum, bağlı birinin yürüyüşü gibi yerinde saymak gibi olur. İdgam yapıldığı zaman ise dil her iki harfi aynı şekilde seslendirir ve böylece kelimenin telaffuzu rahat olur.³²²

İdgam, daima birincisi sâkin, ikincisi harekeli olan aynı cinsten iki harften oluşur. Eğer (مَدَنٌ) örneğinde olduğu gibi birinci harf sâkin değil de harekeli olursa, idgam olmaz, zira birinci harfin harekesi, her iki harf arasında fasıl oluşturur ve idgam mümkün olmaz. Müellif, Müberred,³²³ İbn Uşfûr,³²⁴ İbnü'l-Hâcib³²⁵ ve İbn Mâlik³²⁶ gibi (l) ve hemze harfleri

³¹⁹ Ebû'l-Fidâ', *el-Künnâş*, 2/306; el-Eşmûnî, *Şerhü'l-Eşmûnî*, 4/345.

³²⁰ İbrahim Mustafa, *el-Mu'cem*, 1/288.

³²¹ ez-Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım, *el-Cumel fi'n-Nahv*, (Ürdün: Dâru'l Emel, 1984), 378; ez-Zencânî, *Tasrîfu'l-İzzî*, 144.

³²² Ebû'l-Fidâ', *el-Künnâş*, 2/306.

³²³ el-Müberred, *el-Muktedab*, 1/198.

³²⁴ İbn 'Uşfûr, *el-Mumti'u'l-Kebîr*, 404.

³²⁵ İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 96.

haricindeki bütün harflerin hem mudğam hem de mudğamun fih olabileceğini belirttiklerini ifade etmiştir. (l) harfî, mudğam ve mudğamun fih olamaz, çünkü (l) hareke kabul etmediğinden, ondan önceki harfin ona idgam edilmesi mümkün değildir. Nitekim idgam edilen harf, harekeli olmak zorundadır. Mudğam ve mudğamun fih olan harflerin aynı cinsten olması gerektiğinden, (l) mudğamun fih olmadığına göre, mudğamda olamaz. Hemze ise telaffuz zorluğu olan bir harf olduğundan, başka bir hemzeye idgam edilmesi durumunda ilâve bir ağırlığa sebep olacağından idgam yapılmaz.³²⁷

Aynı cinsten olan harflerin birleşmesi üç kısma ayrılır: Birincisi, vacip olan idgamdır. Şayet birinci harf sâkin olmakla birlikte harf-i med değilse ve ikinci harf de harekeli veya her ikisi de harekeli olursa, aralarında bir mâni de yoksa her iki harfin mahreci birbirinin içine girdiği için idgam yapmak vacip olur. (مَدَّ يَمْدُ) örneğinde, (مَدَّ)'nin aslı (مَدَدَ)'dir. Birinci (د)'ın harekesi hazfedildi, (يَمْدُ)'nun aslı da (يَمْدَدُ)'dur. Birinci (د)'ın harekesi (م) harfine nakledildi. Daha sonra, her iki örnekte birinci harf sâkin, ikinci harf harekeli olduğundan, birincisi ikincisine idgam edildi.³²⁸ Eğer birinci harf, med harfî ise ve her iki harf ayrı kelimelerde olursa, idgam caiz olmaz.³²⁹

İkincisi, mümteni olan (caiz olmayan) idgamdır. Aynı cinsten olan her iki harften birincisi harekeli, ikinci harf sâkin ise, (مَدَدَنُ) örneğinde olduğu gibi, idgam mümteni olur. Bunun nedeni, mütecaniseyn olan harflerin ilkinin harekeli olmasıdır. Aynı şekilde, müellif, Müberred,³³⁰ İbn Mâlik³³¹ ve Süyûtî³³² gibi rubâînin mülhaklarında ve sekte (س) 'sında da idgam mümteni` olur demiştir.³³³ Fakat “Ben-i Bekr” kabilesinden bir grup, bu tür durumlarda aynı cinsten iki harfin art arda idgamsız okunuşunun dile ağır olduğunu kabul etmiştir.³³⁴ Dolayısıyla, ilk harfin harekesini ikinci harfe aktararak idgamlı okumayı tercih etmişlerdir.

Üçüncüsü, caiz olan idgamdır. Aynı cinsten olan iki harfin her ikisi de harekeli olduğunda veya aynı cinsten olan iki sâkin harf münfasıl yani ayrı kelimelerde bulunursa, her iki harften önceki harfin harekeli veya harf-i med olduğunda idgam caiz olduğu gibi, idgam yapmamak da caizdir. (لَمْ يَمْدَ لَمْ يَمْدُ) örneğinde, iki harften önceki harfin harekeli, ikinci harf sâkin olduğundan hem idgam yapmak hem de idgam yapmamak caizdir.³³⁵ Bu şartlardan

³²⁶ İbn Mâlik, *İcâzü't-Ta'rif*, 160.

³²⁷ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15; Taşkendi, *Şerhu Bâbi's-Sarf*, 41-42.

³²⁸ es-Suyûtî, *Hem 'u'l-Hevâmi*, 3: 483; ez-Zencânî, *Tasrîfü'l-İzzî*, 145; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

³²⁹ es-Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, 4/345.

³³⁰ el-Müberred, *el-Muktedab*, 1/204

³³¹ İbn Mâlik, *İcâzü't-Ta'rif*, 198.

³³² es-Suyûtî, *Hem 'u'l-Hevâmi*, 3/482

³³³ el-Eşmûnî, *Şerhü'l-Eşmûnî*, 4/346.

³³⁴ ez-Zencânî, *Tasrîfü'l-İzzî*, 145; Ebü'l-Fidâ, *el-Künnâş*, 2/307-308.

³³⁵ ez-Zencânî, *Tasrîfü'l-İzzî*, 146; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

herhangi biri yerinde değilse, mesela onlardan önceki harf, harf-i med olmayan sâkin bir harf ise, idgam caiz olmaz; çünkü idgamın yapılabilmesi için aynı cinsten harflerin ilki sâkin olmalıdır. Bu durumda, ondan önceki harf de sâkin olduğundan, iki sâkinin caiz olmayan şekliyle bir araya gelmesi gerekir. Dolayısıyla, idgam mümteni` olur. Aynı cinsten olan iki harf, harekeli olup infisal şartlarını taşıyorsa, aynı şekilde hem idgam yapılması hem de idgam yapılmaması caizdir. (اَقْتُلْ) örneğinde, idgam yapmak isteyen kişi, birinci (ت) harfinin harekesini ondan önceki (ق) harfine nakledip, birinci (ت) harfini sâkin yaparak idgam yapar. İdgamlı şekilde okuyan kişi baştaki “hemze-i vasl’a” gerek kalmadığı için onu hafızeder ve (قَتَلَ) şeklinde okur. Böyle okuyan kişi, (ق) harfini isterse meftûh isterse meksûr okuyabilir.³³⁶ Bir yönüyle muttasıl’ın yerine geçtiği için idgam yapmak caiz olduğu gibi, başka bir yönüyle münfasıl’ın yerine geçtiği için idgam yapmadan okumak da caizdir.³³⁷

Mümteni` idgamın üç kısmı vardır: Birincisi, (جَلَبَبْ) örneğinde olduğu gibi, aynı cinsten olan iki harften birisinin ilhak için getirilme durumudur. İdgamın burada caiz olmasının nedeni, (جَلَبَبْ)’de idgam yapılması durumunda kelimenin (جَلَبْ) şeklinde okunacak olmasıdır. Dolayısıyla mülhak olan (جَلَبَبْ), mulhakun bih olan (دَحْرَجْ) fiilinin vezninden çıkmış olur. Böyle bir durumda da ilhaktan söz edilemeyecektir. İkincisi, idgam yapılması halinde başka bir fiile benzeme durumunun meydana gelmesidir. Mesela, (مُفَاعَلَةٌ) babının meçhul binâsı olan (فُؤُولْ) örneğinde idgam yapılır ve (فُؤُولْ) olarak okunursa, (تَفْعِيلْ) babının meçhul binâsı olan (فُؤُولْ) kelimesine benzeyeceğinden dolayı idgam mümteni` olur.<sup>338</sup> Üçüncüsü, (ظَلَّلْتُ) örneğinde olduğu gibi, ref zamiri olan harekeli (ت) harfi mâzî fiile bittiğinde, mâzinin son harfinin sâkin yapılması gerektiğinden, (ظَلَّلْتُ) örneğinde idgam mümteni` olur, zira idgamda ikinci harfin harekeli olması şarttır.³³⁹

2.7.1.1. Harflerin Mahreçleri

Mahreç, sözlükte “çıkış yolu ve çıkış yeri anlamına gelmektedir”.³⁴⁰ İsm-i mekân olup, çoğulu mahârîçtir. el-Halil b. Ahmed’in de içinde bulunduğu dilcilerin cumhurunun görüşüne göre harflerin çıkış yeri sayısı on yedidir. Sîbeveyhi ve Sekkâkî’ye göre ise boğaz ve ağız boşluğundan çıkan cevî harflerini saymamak sureti ile harflerin mahreç sayısı on altıdır.³⁴¹ Başta İbnü’l-Cezerî olmak üzere kıraat âlimlerine göre ise harflerin mahreç sayısı on

³³⁶ Ebü’l-Fidâ’, *el-Künnâş*, 2: 308-309.

³³⁷ el-İsferâyînî, *Mizânü’l-Edeb*, 15. Ebü’l-Fidâ’, *el-Künnâş*, 2: 308-309.

³³⁸ el-İsferâyînî, *Mizânü’l-Edeb*, 15. Ebü’l-Fidâ’, *el-Künnâş*, 2/308-309.

³³⁹ ez-Zencânî, *Tasrîfü’l-İzzî*, 144; el-İsferâyînî, *Mizânü’l-Edeb*, 15.

³⁴⁰ İbrahim Mustafa, *el-Mu`cem*, 1/225.

³⁴¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433; es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘Ulûm*, 44.

yedirir.³⁴² İsmâüddin'in bu eserde harflerin mahreçlerinin sadece on dördü tanesini zikretmiştir. Her harfin küllî ve cüz'î olarak iki mahreci vardır. İsmâüddin, Sekkâkî gibi bu mahreçleri şöyle sıralamaktadır:

Boğaz Bölgesi: Bu bölgeden üç çıkış noktası bulunur, bu mahreçlerden altı harf çıkar. Hemze ile Hê ء ٥: Boğazın göğse bitiştiği yerden çıkarlar.³⁴³ `Ayn ile Hâ ح ع: Boğazın ortasından çıkarlar.³⁴⁴ Boğazın üst kısmı: Ğayn ile Hâ خ غ: Boğazın üst kısmından çıkarlar.³⁴⁵ Dil Bölgesi: İsmâüddin'in sıralamasına göre dil bölgesindeki dokuz cüz'î mahreçten on sekiz harf çıkmaktadır. İsmâüddin, bu mahreçleri diğer âlimlerin görüşlerine değinmeden şöyle özetlemiştir: Kâf ق : Dil kökü ve tavanından çıkar.³⁴⁶ Kêf ك : Dil ortası ile dil kökü arasında dil ağız tavanına doğru kaldırılarak çıkar.³⁴⁷ Cîm, Şîn ve Yê ش ي ج: Dilin ortası ağız tavanına doğru kaldırılarak çıkar.³⁴⁸ Dâd ض: Dilin yan tarafı, üst azı dişlerinin iç kısmına bastırıldıktan sonra yavaşça çekilerek çıkar.³⁴⁹ Lâm ل : Dil ucu sağ veya sol köşesinin, üst ön diş etlerine değdirilmesi ile çıkar.³⁵⁰ Râ ر: Dil ucu, üst ön damağa doğru kıvrılarak kaldırılır ve bu noktanın titretilmesi ile çıkar.³⁵¹ Nûn ن : Dil ucu altının, üst ön diş etlerine değdirilmesi ile çıkar.³⁵² Tê, Dâl ve Tâ ط د ت : Dil ucu, üst ön iki dişin arkasına değdirilip çekilmesiyle çıkarlar.³⁵³ Sâd, Zê ve Sîn س ز ص: Dil ucu alt ön iki dişin üst kısmına dokunup, dil üzerinden kayan sesle alt ön dişlerin üstünden çıkarlar.³⁵⁴ Zâ, Zêl ve Sê ظ ذ ث: Dil ucu, üst ön dişlerin keskin yerine değdirilerek çıkarlar.³⁵⁵ Dudak Bölgesi: Fê, Bê, Mîm ve Vâv ف و م ب harfleri dudak bölgesinden iki cüz'î mahreçten çıkarlar.³⁵⁶ Fê ف : Üst ön dişlerin ucu, alt dudağın içine değdirilerek çıkar.³⁵⁷ Bê, Mîm ve Vâv و م ب: Dudakların kapatılmasıyla م harfi, kuvvetli kapatılıp açılmasıyla ب harfi U pozisyonunda ileri uzatmasıyla و çıkar.³⁵⁸

³⁴² Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî, et-Temhîd fî 'İlmi't-Tecvîd, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 113-115.

³⁴³ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 44; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 100.

³⁴⁴ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 44; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 16; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 100.

³⁴⁵ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 44; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 100.

³⁴⁶ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 44; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 100.

³⁴⁷ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 44; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 101.

³⁴⁸ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 44; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 101.

³⁴⁹ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 45; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 101.

³⁵⁰ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 45; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 102.

³⁵¹ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 45; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 102.

³⁵² es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 45; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 102.

³⁵³ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 45; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 100.

³⁵⁴ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 45; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 103.

³⁵⁵ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 45; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 103.

³⁵⁶ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 45; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 103.

³⁵⁷ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 45; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 103.

³⁵⁸ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 45; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 103.

2.7.1.2. Harflerin Sıfatları

Sarf ilmi, kelimelerin yapısını ve özelliklerini inceleyen bir alandır. Bu ilim, kelimeleri doğru bir şekilde anlamak ve kullanabilmek için, kelimenin içerisindeki harflerin sıfatlarını, özelliklerini ve bunların doğru bir şekilde hangi ağızdan ve hangi yerden çıktığını kavrayabilmeyi gerektirir. Bu bilgilerin sağlam bir şekilde öğrenilmesi, kelimelerin doğru bir biçimde okunuşu ve anlamlarının tam olarak anlaşılabilmesi için temel bir şarttır. Bu sebeple, İsmüddin, Sibeveyhi ve Müberrid harflerin sıfatlarını ve mahreçlerini ele almışlardır. İsmüddin, harflerin sıfat ve mahreç konularını idgam konusunda zikrettiğinden, biz de bu çalışmada bu iki konuyu idgamdan sonra ele aldık. İsmüddin, önemli ve meşhur sıfatları şu şekilde sıralamaktadır:

Hems, sözlükte "fısıldama" veya "mırıldanma" anlamına gelir.³⁵⁹ Terim anlamı ise, "harfin telaffuzu esnasında harfle birlikte nefesin akması ve harfin mahrecinde baskı uygulamadan okunmasıdır."³⁶⁰ Bu harfler, İsmüddin, kıraat ve dil âlimlerine göre on adettir. Bu harfler, "سَكَّتْ شَخْصٌ فَحَتْ" cümlesinde toplanmıştır. Sekkâkî'ye göre ise hems harfleri on beş tanedir.³⁶¹

Cehr, sözlükte "ortaya çıkarmak" anlamına gelir.³⁶² Terim anlamı ise, "harf telaffuz edildiğinde, nefesin yavaşça çıkması ve az harcanmasıdır."³⁶³ İsmüddin, kıraat ve dil âlimleri göre cehr harflerinin sayısını ondokuz olarak kabul etmişlerdir.³⁶⁴ Bu harfler, hems harfleri olan "سَكَّتْ شَخْصٌ فَحَتْ" dışında kalan harflerdir: (ا، ر، ط، ع، ق، ل، م، ن، ي، ب، ج، د، ز، ذ،) (ض، ظ، غ، و). Sekkâkî'ye göre ise hems harfleri on beş tanedir.³⁶⁵

Rihvet, sözlükte "yumuşaklık" anlamına gelir.³⁶⁶ Terim anlamı ise, "harfin telaffuz edilme esnasında mahrecine dayanmamasından dolayı sesin veya nefesin akmasıdır."³⁶⁷ Rihvet harfleri, İsmüddin Sekkâkî ve dilcilere göre onüç tanedir.³⁶⁸ Bunlar: (ث، ح، خ، ذ، ز،) (س، ش، ص، ض، ظ، غ، ف، ه) harfleridir. Ancak bu harflerin sayısı kıraat âlimlerine göre onbeş tanedir. Kıraat âlimleri, zikredilen onüç harfe (و) ve (ي) harflerini de eklemişlerdir.³⁶⁹

³⁵⁹ İbrahim Mustafa, *el-Mu`cem*, 2/994.

³⁶⁰ Abdurrahman Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, (İstanbul: Emin Yayınları, 2018), 115.

³⁶¹ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 4/434. el-Müberra, *el-Muktedab*, 1/195. Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsir b. Abdisseyyid b. Alî el-Mutarri, *el-Mugrib fi Tertibi'l-Mu`rib*, (Kahire: Dârü'l-Ktâbi'l-'arabî, yy), 540; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 44; el-İsferâyîni, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

³⁶² İbrahim Mustafa, *el-Mu`cem*, 1/142.

³⁶³ Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 115.

³⁶⁴ el-Cezerî, *et-Temhîd*, 97; el-Mutarri, *el-Mugrib*, 540; el-İsferâyîni, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

³⁶⁵ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 44.

³⁶⁶ İbrahim Mustafa, *el-Mu`cem*, 1/337.

³⁶⁷ Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 115.

³⁶⁸ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 4/434; el-Mutarri, *el-Mugrib*, 540; el-İsferâyîni, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

³⁶⁹ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 98; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 44.

Şiddet, sözlükte "güç ve kuvvet" anlamına gelir.³⁷⁰ İstilahta ise, "harflerin telaffuz edilme esnasında çıktığı yere baskı uygulamasından dolayı sesin akmamasıdır."³⁷¹ İsmüddin, Sekkâkî, kıraat ve dil âlimlerine göre bu harfler sekiz tanedir. Bunlar: (ا، ب، ت، ج، د، ط، ق، ك) harfleridir.³⁷²

Beyniyye, şiddet ile rihvet arasındaki harflere denir. İsmüddin bu durumu, (بَيْنَ شِدِيدَةٍ وَرَخْوَةٍ) tabiriyle ifade etmiştir. Beyniyye, sözlükte "denge" anlamına gelir. Terim anlamı ise, sesin az akmasıdır. Beyniyye harfleri, İsmüddin ve dil âlimlerine göre sekiz tanedir. Bunlar: (ع، ل، م، ي، ر، ع) harfleridir.³⁷³ Ancak bu harfler, kıraat âlimlerine göre beş tanedir. Bu harfler, "عُمُرْلِي" cümlesinde toplanmıştır.³⁷⁴

İtbâk, sözlükte "yapışmak" veya "iki ve daha fazla şeyi eşit ve uygun yapmak" anlamına gelir.³⁷⁵ Terim anlamı ise, "harflerinin telaffuzu esnasında dil ile yukarı damağın yapışmasından dolayı bu isim verilmiştir."³⁷⁶ İsmüddin, Sekkâkî, kıraat ve dil âlimlerine göre en kalın olan bu harfler dörttür. Bunlar: (ظ، ط، ض، ص) harfleridir.³⁷⁷

İnfitah, sözlükte "açılmak ve ayrılmak" anlamına gelir.³⁷⁸ Terim anlamı ise, "dil in fitah harflerini telaffuz ederken açık kalması ve yukarıya yapışmaması dolayısıyla dil ile damak arasından havada akmasıdır."³⁷⁹ İsmüddin, kıraat ve dil âlimleri dört itbâk harflerinden geriye kalan harfleri in fitah harfleri olarak kabul etmişlerdir. Bunlar: (أ، ت، ث، ج، ح، خ، د، ذ، ب، ز، س، ش، ع، غ، ف، ق، ك، ل، م، و، ه، ن، ي)³⁸⁰

İstîlâ, sözlükte "yükselmek, üstün gelmek" anlamına gelir.³⁸¹ Terim anlamı ise, "harflerin telaffuzu esnasında dil gövdesinin üst damağa yükselmesidir."³⁸² İsmüddin, Sekkâkî, kıraat ve dil âlimlerine göre isti'lâ harflerinin sayısı yedidir. Bunlar: (ق، غ، ظ، ط، ض، ص) harfleridir.³⁸³

³⁷⁰ İbrahim Mustafa, *el-Mu'cem*, 1/142.

³⁷¹ Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 118.

³⁷² Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 4/434; el-Mutarriżî, *el-Mugrib*, 470; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 44; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

³⁷³ el-Mutarriżî, *el-Müğrib*, 1/540. el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

³⁷⁴ Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 117.

³⁷⁵ İbrahim Mustafa, *el-Mu'cem*, 2/470.

³⁷⁶ Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 118.

³⁷⁷ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 4/437; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 44.

³⁷⁸ İbrahim Mustafa, *el-Mu'cem*, 1/142.

³⁷⁹ Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 119.

³⁸⁰ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 4/437; el-Mutarriżî, *el-Mugrib*, 540; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 44; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

³⁸¹ İbrahim Mustafa, *el-Mu'cem*, 2/671.

³⁸² Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 118.

³⁸³ el-Mutarriżî, *el-Mugrib*, 540; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 16.

İnhifâd, sözlükte "aşağıda olmak" demektir.³⁸⁴ İstılahta ise, "harflerin telaffuzu esnasında dilin yukarıya yükselmeyip, aşağıda kalmasıdır."³⁸⁵ Bu sıfatın harfleri, İsmüddin, Sekkâkî, kıraat ve dil âlimlerine göre İsti'lâ harfleri olan (خ، ط، ظ، ض، ص، خ) harflerinin dışında kalan harflerdir. Bunlar: (ذ، ا، ن، ش، ب، ر، ح، د، ی، ث، ع، ل، م، ك، س، و، ف، ت، ج، ه، ز) harfleridir.³⁸⁶

Safîr, sözlükte "ıslık ve kuş sesi" anlamına gelir.³⁸⁷ İstılahta ise, "harflerin telaffuzu esnasında ıslık sesine benzeyen bir sesin çıkmasına denir."³⁸⁸ Bu harflerde üç tanedir: (ظ، س، ص) harfleridir.³⁸⁹

2.7.2. İ'lâl

Arapça kelimelerde önemli görülen hususlardan biri, kelimenin harfleri arasındaki ahenk, uygunluk, telaffuzda kolaylık ve dilde akıcılıktır. Arap dilinde illet harfi bulunan bazı kelimelerde, anlaşılmayan kalıp ve sigalar, i'lâl yoluyla değiştirilerek daha kolay telaffuz edilir hale getirilmiştir. Bunun için sarf âlimleri tarafından bir takım kurallar tesbit edilmiştir. İ'lâl, lugatta "hasta etmek" anlamına gelir.³⁹⁰ İ'lâlin ıstılahî anlamını ise İsmüddin ve İbnü'l-Hâcib illetli bir harfin başka bir harfe kalbetmek, hazfetmek veya harekesini başka bir harfe vererek ya da harekeyi hazfederek sâkin kılmak suretiyle kullanılmasını kolay hale getirmek olarak tanımlamışlardır.³⁹¹ İ'lâl harfleri (ا، و، ي) olup, bu harfler kelimenin isim, fiil ve harf olmak üzere her üç kısımda da yer alır. Örnek olarak; (مَالٌ، نَابٌ، سَوَظٌ، بَيْضٌ، قَالَ، باعٌ، حَاوَلَ، بَايَعَ، لَا،) (ا) harfi, isim olan (مَالٌ) kelimesinde, isim olan (قَالَ)'da ve harf olan (لَا)'da (ا) harfi, isim olan (سَوَظٌ)'da, fiil olan (حَاوَلَ)'de ve harf olan (لَوْ)'da و harfi, isim olan (بَيْضٌ)'da, fiil olan (بَايَعَ)'da ve harf olan (كَيْ)'de (ي) harfi yer almıştır. (ا) harfi, diğer iki harften farklı olarak fiillerde ve mü'errab isimlerde ya zâid olarak yer almakta ya da (و ve ي) harflerinden kalb edilerek kullanılmaktadır.³⁹² (ا), sadece harf ve mebnî isimlerde, kendilerinde tasarruf imkânı olmadığı için aslî olarak gelmektedir.³⁹³

(ا ve و) harfleri, zâid olmadıkları takdirde, aşağıda örnekleri verileceği üzere i'lâl bakımından bazı durumlarda aynı, bazı durumlarda ise birbirinden farklı hükümlere sahiptir.

³⁸⁴ el-Cevherî, es-Sihâh, 3/1075.

³⁸⁵ Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 118.

³⁸⁶ el-Mutarriżî, *el-Mugrib*, 540; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 44; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 16.

³⁸⁷ İbn Dureyd, *el-Cemhere*, 2/740.

³⁸⁸ Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 121.

³⁸⁹ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 16.

³⁹⁰ İbrahim Mustafa, *el-Mu'cem*, 2/623.

³⁹¹ İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 88; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 17.

³⁹² el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 17.

³⁹³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 521.

İ'lâl açısından (و ve ي) harflerinin hükümlerinin aynı olduğu yerlerden bazıları şunlardır: (وَعَدَ, يَبِيعُ, قُولُ) gibi fiilin fâel fiili (و ve ي) harfleri olduğu zaman, ya da (غَزَا, رَمَى) örneklerinde olduğu gibi fiilin aynel fiili olduklarında, ya da (قُوَّةٌ, حَيَّةٌ) gibi fiilin lâmel fiili olduklarında (و ve ي) harfleri sabit kalırlar. Aynı şekilde (و ve ي) harfleri aynel fiilde olduklarında ya değişikliğe uğrayıp i'lâl (hazf, kalb ve nakil) olacaklar, ya da harekeleri hazfedilip sâkin olacaklar, ya da oldukları gibi kalacaklardır. Bu harflerin i'lâla uğradığı yerler şunlardır: (قَالَ, بَاعَ) örneklerinde (ا) harfi, (و) harfinden dönüşmüştür. Zira asıl fiil (يَبِيعُ, قُولُ) şeklindedir. Nitekim (و ve ي) harfleri harekeli olduğunda, onlardan önceki harfte meftûh olursa (و ve ي) harfleri (ا) harfine kalb edilir.³⁹⁴ Aynı şekilde bu sigaların muzâri'leri, ism-i fâilleri ve ism-i mef'ûllerinde ve (مَفْعَلٌ, مَفْعَلَةٌ, مَفْعَلَةٌ) sigalarının vezni üzerine gelenler ile (أَقَامَ, اسْتَقَامَ, اخْتَارَ, انْقَادَ) gibi mezîd fiillerde de (و ve ي) harfleri (ا) harfine kalb edilecektir. Nitekim bu fiillerin asılları (أَقَوْمَ, اسْتَقَوْمَ, اخْتَارَ, انْقَادَ)'dir. Mücerred fiillerin emir sigalarında ve cezim harfleriyle cezm edilen müzâri fiil sigalarında (و ve ي) harfleri hazfedilir. Örneğin, (قُلْ) örneğinin aslı (أَقُولُ)'dur. (و) harfinin harekesi sâkin olan (ق) harfine nakledildikten sonra hemzeye ihtiyaç kalmadığından hemze hazfedilmiştir. Sonra iki sâkin harf olan (و) ve (ل) karşılaştınca illet (و) hazfedilmiştir. (يَبِيعُ) örneğinin aslı (يَبِيعُ)'tir. (ي) harfinin harekesi sâkin olan (ب) harfine nakledildikten sonra hemzeye ihtiyaç kalmadığından hemze hazfedilmiştir. Sonra iki sâkin harf olan (ي) ve (ب) karşılaştınca (ي) harfi hazfedilmiştir. (لَمْ يَقُلْ) örneğinin aslı (لَمْ يَقُولْ)'dur. (و) harfinin harekesi sâkin olan (ق) harfine nakledildikten sonra iki sâkin harf olan (و) ve (ل) karşılaştınca (و) harfi hazfedilmiştir. (لَمْ يَبِيعُ) örneğinin aslı (لَمْ يَبِيعُ)'dir. (ي) harfinin harekesi sâkin olan (ب) harfine nakledildikten sonra iki sâkin harf olan (ي) ve (ب) karşılaştınca (ي) harfi hazfedilmiştir.³⁹⁵ Mezîd fiillerin emir sigalarında ve cezim harfleriyle meczûm olan müzâri fiillerinde (و ve ي) harfleri hazfedilirler. Örneğin, (أَجَبْ) aslı (أَجُوبُ) olup (و) harfi hazfedilmiştir. (اخْتَرْ) aslı (اخْتِيرُ) olup (ي) harfi hazfedilmiştir. (لَمْ يَسْتَقَوْمْ) örneğinin aslı (لَمْ يَسْتَقُومْ) olup (و) harfi hazfedilmiştir. (لَمْ يَخْتَرْ) örneğinin aslı (لَمْ يَخْتِيرْ) olup (ي) harfi hazfedilmiştir.³⁹⁶

Ecvef olan ism-i mef'ûlde (مَبِيعٌ ve مَصُونٌ) örneğinde, İsmüddin, öncelikle (و ve ي) harflerinin harekesinin ondan önceki harfe nakledildikten sonra aynel fiil'in harekesinin hazfedileceğini belirtmiştir. Fakat *Mizânü'l-Edeb*, muhtasar bir eser olduğundan, müellif hazfedilen harfin ism-i mef'ûl'ün (و) harfi mi yoksa aynel fiil mi olduğunu belirtmemiş

³⁹⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 522; İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 88.

³⁹⁵ ez-Zencânî, *Tasrifü'l-İzzî*, 150-151; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 18.

³⁹⁶ ez-Zencânî, *Tasrifü'l-İzzî*, 152; İbn `Akîl, *Şerhu İbn `Akîl*, 2/533.

³⁹⁷ ez-Zencânî, *Tasrifü'l-İzzî*, 153; ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 524; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 18.

olabilir.³⁹⁸ Sîbeveyhi'ye göre hazfedilen (و), ism-i mef'ûl'ün (و) harfidir. Buna göre (مَصُونٌ) vezni (مَفْعُلٌ) olur. Ahfeş'e göre ise hazfedilen (و), 'aynel fiil'in kendisidir. Bu durumda (مَصُونٌ) vezni (مَفْعُولٌ) olur.³⁹⁹ (ي ve و) harfleri kelime içinde 'aynel fiil olup, onlardan sonraki harf harekeli olduğunda (ي ve و) harfleri sonraki harf sâkin olduğunda (ي ve و) harfleri (ا)'ya kalb edilmezler. Örneğin, (بَيَانٌ, طَوِيلٌ, غَيُورٌ) örneklerinde, (ي ve و)'dan sonraki harf sâkin olduğunda (ا)'e kalb edilmemiştir.⁴⁰⁰ Sıfat-ı müşebbehesi (أَفْعُلٌ) vezninde gelen bir fiilin 'aynel fiili (ي ve و) olduğunda (ي ve و) harfleri (ا)'e kalb edilmezler. Örneğin, (حَوْلٌ, يَحُولُ) örneğinde, sıfat-ı müşebbehesi (أَفْعُلٌ) vezninde geldiğinden (ي ve و) harfleri (ا)'e kalb edilmemiştir.⁴⁰¹ Müşâreke manasında olan (إِفْتَعَلَ) vezninde bir fiilin 'aynel fiili (ي ve و) olduklarında, (ا)'ya kalb edilmezler. Örneğin, (تَجَاوَرَ) manasına gelen (إِجْتَوَرَ الْقَوْمُ) örneğinde, (و) harekeli ve ondan önceki harf meftûh olduğu durumda (و) harfi (ا)'ya kalb edilir. Ancak (إِجْتَوَرَ) fiili, (تَجَاوَرَ) manasındadır ve (و)'nın (ا)'e kalbedilmesi mümkün olmadığından, (إِجْتَوَرَ)'de (و) harfi (ا)'e kalb edilmemiştir.⁴⁰² (فَعْلَانٌ) vezninde gelen bir ismin 'aynel fiili (ي ve و) olduğunda, (ا)'e kalb edilmezler. Örneğin, (حَيَوَانٌ) örneğinde (فَعْلَانٌ) vezninde olduğu için (ي) harfi (ا)'e kalb edilmemiştir.⁴⁰³

(ي ve و) harflerinin hükümlerinin farklı olduğu yerlerden bazıları ise şunlardır: (فَعْلِي) vezninde olup (ي) bulunan câmid isimlerde, (ي) harfi (و) harfine kalb edilir. Mesela (الطَّغْيِي) örneğinde kelimenin aslı (الطُّغْيَا) olup, (ي) harfi (و) harfine kalb edilmiştir. Müştâk isimlerde ise (ي) harfi sabit kalır. Örneğin, (خَزْيَا, صَدْيَا, رَيَا) örneklerinde (ي) harfi sabit kalmıştır. (و) harfi bulunan (فُعْلِي) vezninde ise (و) harfi (ي) harfine kalb edilir. (الدُّنْيَا) örneğinde (الدُّنْيَا) kelimesi (ي) harfi (و) harfine kalb edilerek (الدُّنْيَا) şeklinde olur. (و) harfi (ي) harfine kalb edilerek (الدُّنْيَا) şeklini almıştır.⁴⁰⁴ Bir kelimedede (و) harfi dördüncü harf veya beşinci harf ise ve ondan önceki harf ötreli değilse, (ي) harfine kalb edilir. (ي) harfinde ise bu durumda herhangi bir harfe kalb edilmez.⁴⁰⁵ Örneğin, (تَرْجَبَيْتُ, اسْتَرْشَيْتُ) örneklerinde (ي) dördüncü harf veya beşinci harf olup, ondan önceki harf ötreli olmadığından sabit kalmıştır. (و) harfi bulunan mu'telü'l-fâ'nın muzâri mâlum fiili aynel fiili kesralı olduğunda fâel fiili hazfedilir. (يَعِدُ) örneğinde (يَعِدُ) 'nin aslı (يُوعِدُ) 'dur. (و) harfi, (ي) harfi ile kesralı aynel fiil arasına girdiğinden, (و) harfi hazfedilmiştir. Aynı müzâriin (فَعْلَةٌ) veznindeki masdarında ise

³⁹⁸ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 18.

³⁹⁹ ez-Zencânî, *Tasrîfü'l-İzzî*, 274.

⁴⁰⁰ el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 2/416.

⁴⁰¹ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 18; el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 2/416.

⁴⁰² el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 18; el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 2/416.

⁴⁰³ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 18.

⁴⁰⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 540-541; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 17.

⁴⁰⁵ ez-Zencânî, *Tasrîfü'l-İzzî*, 166; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 17.

te'nis alâmeti olan (ة) harfî, fâel fiile ivaz olursa, fâel fiil olan (و) harfî hazfedilir. (عَدَّةٌ) örneğinin aslı (وَعَدَةٌ)'dur. Kesre (و) harfî üzerine ağır geldiğinden (و) harfî hazfedilmiştir.⁴⁰⁶

İsâmüddin'in belirttiği gibi illet harflerinden bir diğeri de (ل)'dir. (ل)'in i'lâl olduğu durumlar ise şunlardır: (ل) harfî tasğîr (ي)'sından sonra gelirse, (ي) harfîne kalb edilip, tasğîr (ي)'sına idgam edilir. (غَزَالٌ, غَزِيلٌ, كِتَابٌ, كُتَيْبٌ) örneklerinde tasğîr yapıldığından, (ل) harfî (ي) harfîne kalb edilmiştir. (ل) ötre den sonra gelirse, (و) harfîne kalb edilir. (شَوْهَدٌ) örneğinde aslı (شَاهِدٌ)'dir. Bu fiil bina-i meçhul yapıldığında, ilk harfin ötreli olması gerekir. (ل) ötre den sonra geldiği için (ي) harfîne kalb edilmiştir. Eğer (ل) harfî kelimenin üçüncü harfî olur ve aslı da (و) ise, (و) harfîne kalb edilir. (غَرَوْتُ) örneğinde (ل)'in aslı (ي) olduğundan, (ل) harfî (ي) harfîne kalb edilmiştir. Eğer (ل)'in aslı (ي) ise, (ي) harfîne kalb edilir. (رَمَيْتُ) örneğinde (ل)'in aslı (ي) olduğundan, (ل) harfî (ي) harfîne kalb edilmiştir. Eğer (ل) kelimenin dördüncü harfî veya beşinci harfî ise, tesniyye zamiriyle veya fiilde mütaharrik merfu' zamiriyle ya da isimde bulunan tesniyye elifi ile birlikte gelirse, (ي) harfîne kalb edilir. Örneğin, (يَرْضَيَانِ, أُعْطَيَانِ,) (الْمَرْضَيَانِ) örneklerinde (ل) kelimenin dördüncü veya beşinci harfî olduğundan, (ي) harfîne kalb edilmiştir.⁴⁰⁷

2.7.3. İbdal

İbdal, kelime anlamı olarak "yer değiştirmek, yerine koymak" anlamına gelir.⁴⁰⁸ İstilahî olarak ise, "bir harfin yerine başka bir harfin getirilmesi" şeklinde tanımlanır.⁴⁰⁹ İbdal ve i'lâl, her ikisi de harf değişimi içeren süreçler olduğu için benzerlik gösterir; ancak aralarında önemli farklar vardır. İ'lâl, yalnızca illet harflerinin yer değiştirmesiyle gerçekleşirken, ibdal hem sahîh harflerin yer değiştirmesiyle hem de illet harflerinin yerine sahîh harflerin getirilmesiyle olur.⁴¹⁰ Bu yönüyle ibdal, i'lâle kıyasla daha geniş bir uygulama alanına sahiptir. İbdal, iki ana kategoriye ayrılır: lugavî ibdal ve sarfî ibdal. Lugavî ibdal, kurallara dayanmayan, daha çok dilin geleneksel kullanımına ve alışkanlıklara bağlı olarak meydana gelen bir harf değişimidir. Bu tür ibdal, semâa bağlıdır ve belirli kurallar yoktur. Bu ibdâlin harfleri yirmi iki adettir. Bu harfler (لَجِدْ صَرَفَ شَكْسُ أَمْنٌ طَيَّ ثَوْبِ عَزَّتْ) cümlesinde toplanmıştır.⁴¹¹ Örneğin, (فَوْهٌ) kelimesinde, (فم زيد) örneğinde olduğu gibi, herhangi bir zamire izafe edilmeyen (و) harfî yerine (م) harfî getirilir. Ancak zamire izafe edilirse, (و) harfî ile kullanılması caiz olup, (م) harfinin getirilmesi de kabul edilir. Sarfî ibdal, belirli kurallar ve

⁴⁰⁶ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 17.

⁴⁰⁷ ez-Zencânî, *Tasrîfü'l-İzzî*, 166; el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 2/112-113.

⁴⁰⁸ İbrahim Mustafa, *el-Mu'cem*, 1/44.

⁴⁰⁹ es-Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, 4/279.

⁴¹⁰ el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 2/120.

⁴¹¹ el-Hamlâvî, *Şeze'l-Arf*, 175.

kaideler doğrultusunda gerçekleşen harf değişimidir. Burada harflerin birbiriyle dönüşmesi, dilbilgisel kurallara dayalıdır. Örneğin, (هَدَأَتْ مَوْطِيًا) gibi bir cümlede, harflerin yer değiştirmesi ve bir harfin diğer bir harfe dönüşmesi sonucu sarfî ibdal meydana gelir. Bu tür ibdal, dilin yapı taşları ve morfolojik kurallarına uygun olarak gerçekleşir.

İsâmüddin, ibdal kurallarının bazılarını şu şekilde açıklamıştır: (و) ve (ي) harfleri, kelimenin sonunda zait (ا) harflerinden sonra geldiğinde, bu harflerin yerine hemze getirilir. Örneğin, (دُعَاوُ) kelimesinde (و) harfi zait (ا)'ten sonra geldiğinden, bu harf yerine hemze getirilir ve kelime (دُعَاءُ) şeklinde okunur. Benzer şekilde, (بِنَايُ) kelimesinde (ي) harfi de zait (ا)'ten sonra geldiği için, yerine hemze getirilir ve (بِنَاءُ) olarak okunur.⁴¹² Ayrıca, müzekker ve müennes ayrımını yapmak için ilave edilen te'nis hâ'sı, kelimedede ârizî olarak yer alıyorsa, örneğin (بِنَاءُ بَنَاءُ) gibi, illet harfi zait (ا)'ten sonra gelir. Bu durumda, ârizî olarak eklenen te'nis hâ'sı, munfasıl hükmünde olduğu için, illet harfi hemzeye çevrilir. Ancak, te'nis hâ'sı eğer ârizî değil de kelimenin asıl yapısına dâhilse ve müzekker müennes ayrımı için kullanılmamışsa, örneğin (هَدَايَةُ) ve (رِعَايَةُ) kelimelerinde olduğu gibi, illet harfi kelimenin sonunda yer almadığından hemzeye kalbedilmez.⁴¹³ Sonu sahîh harf olan bir isim, (مَفَاعِلُ) vezni üzerine cemi edildiğinde, üçüncü sıradaki zait (و) veya (ي) harfleri hemzeye çevrilir. Örneğin, (عَجُوزُ) kelimesinde, ismin sonunda sahîh harf olan (ز) bulunduğundan, (و) harfi hemzeye çevrilmiştir. (صَحِيفَةُ) örneğinde ise ismin sonunda sahîh harf olan (ف) bulunduğundan, (ي) harfi hemzeye çevrilmiştir. Fakat illet harfi olup da harfi med olmayan (قَسْوَةُ) örneğinde olduğu gibi, (و) harfi hemzeye çevrilmez. Son harfi sahîh olan bir isim, (مَفَاعِلُ) vezni ile cemi edilirken, eğer cemin "elif"i, iki illet harfinin arasına giriyorsa, ikinci illet harfi hemzeye çevrilir. Örneğin, (سَيِّدُ) kelimesinde olduğu gibi, aslı (سَيَاوُدُ) olan kelimedede, iki illet harfi (ي) ve (و) arasında kalan (ا) ile ikinci illet harfi olan (و) hemzeye çevrilmiştir. Ancak, (طَاوُوسُ) örneğinde olduğu gibi, (مَفَاعِلُ) vezninde son harfi sahîh olan bir ismin cemi sırasında, ikinci illet harfi (و) hemzeye çevrilmez.⁴¹⁴

İsâmüddin, (إِفْتِعَالُ) babı'nın fâel-fiili (و) veya (ي) harflerinden biri olursa, (اِيْتَمَرَ) örneğinde olduğu gibi (ي) harfi hemzeden ibdal olunmamışsa (و) veya (ي) harfleri (ت) harfine ibdal edilir ve (إِفْتِعَالُ) babında bulunan (ت) harfine idgam edilir. (اِئْتَسَرَ اِئْتَصَلَ) örneklerinin aslı (اِئْتَسَرَ اِئْتَصَلَ) dir. Örneklerde (و) ve (ي) önceden hemzeden kalb edilmedikleri için her iki harf de (ت) harfine kalb edildikten sonra (إِفْتِعَالُ) babında bulunan (ت) harfine idgam edilmiştir.⁴¹⁵ İsâmüddin, kelimedede bulunan sâkin (ن) harfi (م) veya (ب) harflerinden önce gelirse, (ن) harfi

⁴¹² el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 2/121; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

⁴¹³ el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 2/121.

⁴¹⁴ el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 2/122.

⁴¹⁵ ez-Zencânî, *Tasrifü'l-İzzî*; 138; el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 2/122.

(م) harfine ibdal edilir. (إِمْحِي إِمْحِي عَمِيرَ عَمِيرَ) birinci örnekte sâkin (ن) harfi (م) harfinden önce gelmiş ve (ن) harfi (م) harfine ibdal edilmiştir.⁴¹⁶ (إِفْتَعَلَ) babında (ت) harfi (ز) harfinden sonra geldiğinde (د) harfine ibdal edilir. (إِزْدَجَرَ) örneğinin aslı (زُتَجَرَ) (ت) harfi (ز)'dan sonra geldiğinden (د) harfine ibdal edilmiştir. (إِفْتَعَلَ) babında (ت) harfi, (ض), (ص) veya (ظ)'dan sonra gelirse, (ط) harfine ibdal edilir. (اِصْطَبَّرَ)'nin aslı (اِصْتَبَّرَ), (اِظْطَلَّمَ)'nin aslı (اِظْلَلَّمَ), (اِصْطَهَدَ)'in aslı (اِصْتَهَدَ)'dir. Birinci örnekte (ت) harfi (ص) harfinden, ikinci örnekte (ظ) harfinden, üçüncü örnekte de (ض) harfinden sonra geldiklerinden (ط) harfine ibdal edilmiştir. İsmâüddin'in ifade ettiği gibi (س)'den sonra (ط ق خ غ) harflerinden birisi gelirse, (س) harfi, (ص) harfine ibdal edilir. (صِرَاطُ) örneğinde (س) harfi, (ص) harfine olduğu ibdal edilmiştir.⁴¹⁷

2.7.4. Hazf

Hazf, sözlükte “kesmek, kırmak ve iptal etmek gibi anlamlara gelir”.⁴¹⁸ İstilahî anlamı ise “Anlamı bozulmaksızın kelimenin üzerinde oluşan ses düşmesidir”.⁴¹⁹ Sarf ilmindeki hazf ise, telaffüz kolaylığı sağlamak için illet harflerinin düşürülmesi şeklinde tanımlanır.⁴²⁰ Hazf, üç kısma ayrılır: İlâl hazf: İllet harfleri ve hemzenin hazfleri bu hazfe örnek olarak verilebilir. Terhîm hazf: Kelimenin telaffuzunu yumuşatmak için münadada yapılan hazftir.⁴²¹ Caiz olan hazf: Müellif, İbnü'l-Hâcib'in⁴²² görüşü doğrultusunda bu hazfın kıyâsi olarak altı yerde olduğunu belirtir.⁴²³ Örnekler şunlardır: (تَفَعَّلَ) ve (تَفَاعَلَ) bablarındaki hazf: Şöyle ki, muzârî tâ'sı ile bir araya geldiğinde (تَفَعَّلَ) ve (تَفَاعَلَ) fiillerinde (ت) harfinin hazfedilmesi caizdir. Ancak burada hazfın caiz olabilmesi için fiilin binâ-i malum olması gerekir. Örnek olarak (تَنَزَّلَ) ve (تَنَازَلُوا) verilebilir; bunların aslı (تَنَزَّلَ) ve (تَنَازَلُوا) şeklindedir. Fiilin başında iki tane (ت) harfi bulunduğundan birisi hazfedilmiştir.⁴²⁴

Müellif, (ظَلَّلْتُ) örneğinde (ل) harfinin hazfını kıyâsî olmayan bir durum olarak savunan İbn Usfûr ve Sîbeveyhi'ye uymayarak, bu hazfın kıyâsî olduğunu savunan Şelebîn'in (ö. 645/1247) görüşünü tercih etmiştir.⁴²⁵ Müellif, (ظَلَّلْتُ - ظَلَّلْتُ) örneğinde olduğu gibi, iki benzer harf karşılaştınca ilki sâkin değilse, harekesi ikinci harfe nakledilir ve kıyâsî olarak (ل) harfi

⁴¹⁶ ez-Zencânî, *Tasrîfû'l-İzzî*, 150; el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 2/122; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 20.

⁴¹⁷ İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 119; ez-Zencânî, *Tasrîfû'l-İzzî*, 138-139; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

⁴¹⁸ el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn*, 3/201; İbn Dureyd, *el-Cemhere*, 1/508.

⁴¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 9/41.

⁴²⁰ İsmail Durmuş, “Hazi’f”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/122-124.

⁴²¹ el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiye*, 3/292; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

⁴²² İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 100.

⁴²³ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

⁴²⁴ el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiye*, 3: 292; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

⁴²⁵ es-Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, 4/344.

hazfedilir demiştir.⁴²⁶ Bu hazf, ancak kelimenin ilk harfi kesralı olursa mümkündür. Eğer (ل) harfi hazfedilip harekesi ikinci harfe nakledilmediği durumda kelimenin ilk harfi fetha olarak sabit kalır ve (طَلْتُ) şeklinde okunur. Bu hazf başka kabileler tarafından nadir kullanılmış olsa da, Beni Süleym lügatına ait olup, özellikle mâzîde daha fazla kullanılmıştır.⁴²⁷

Harfi cer olan (على) 'dan sonra lam-ı tarif almış bir isim gelirse, (على) harfinin (ل) ile birlikte (ل) harfi de hazfedilmesi caizdir. Örneğin, (عَلَّمَ) kelimesinin aslı (على الماء) olup burada (ل) ile birlikte (ل) harfi de hazfedilmiştir. Aynı şekilde, (مِنْ) harfi cerinden sonra lam-ı tarif almış bir isim gelirse, (مَلَّمَ) kelimesindeki (ن) harfinin hazfî de caizdir, çünkü (مَلَّمَ) kelimesinin aslı (مِنْ الماء) 'dır.⁴²⁸ (بُنُو) ve (بَنِي) kelimelerinden sonra kâmeri lam-ı tarif ile bir kelime gelirse (بُنُو) ve (بَنِي) kelimelerindeki (ن) harflerinin hazfedilmesi ve kelimenin (بُلْحَارِث) şeklinde okunması caizdir.⁴²⁹ Ancak şemsi lam-ı tarif ile kelime gelirse, örneğin (بَنُوا النَّجَار) kelimesinde (ن) harfinin hazfedilmesi caiz değildir.⁴³⁰ Müellif, Sîbeveyhi'nin⁴³¹ görüşünü kabul ederek, (اِسْطَاعَ) vezninde gelen (اِسْطَاعَ) fiilinden (ت) harfini hazfederek (اِسْطَاعَ يَسْطَاعَ) şeklinde okunabileceğini belirtmiştir.⁴³² Aynı şekilde, (ت) harfini değil de (ط) harfini hazfederek (اِسْطَاعَ يَسْطَاعَ) olarak da okunmuştur. (يَسْطَاعَ) ve (يَسْطَاعَ) gibi muzâri fiillerde, şeddeli (ت) harfinden bir (ت) hazfedilmiş ve kelimeler (يَسْطَاعَ يَسْطَاعَ) şeklinde okunmuştur.⁴³³ İsmâüddin, Radi'nin de belirttiği gibi, buradaki (ت) harfinin hazfîni şâz bir durum olarak değerlendirmiştir.⁴³⁴

2.7.5. Hemzenin Tahfîfi

İlk olarak, hemze ile (ل) arasındaki farkları açıklamak faydalı olacaktır. Hemze, çoğunlukla asli bir harf olarak kullanılırken, (ل) her zaman ibdal harfi olarak işlev görür. Hemze, kelimenin başında, ortasında ve sonunda yer alabilir. Oysa (ل) yalnızca kelimenin ortasında veya sonunda bulunur ve kelimenin başında bulunmaz. Hemzenin, kendi aslı üzerinde okunmasına hemzenin tahkiki denir. Sekkâkî'nin izah ettiği gibi Hemzenin kalb, hazf veya teshîl yolu ile okunmasına ise hemzenin tahfîfi denir.⁴³⁵ İsmâüddin, hemzenin tahkiki konusuna girmeyip, hemzenin tahfîfi konusunu şu şekilde açıklamaktadır: Sâkin olan

⁴²⁶ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 118; ez-Zencânî, *Tasrifü'l-'İzzî*, 144; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

⁴²⁷ Rukneddin, Hasan b. Muhammed b. Şeref Şah, *Şerhu Şâfiye*, (Kahire: Mektebu Sekafetu'd-Diniyye, 2004) 2/967.

⁴²⁸ el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiye*, 3/292; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

⁴²⁹ el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiye*, 3/292; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 20.

⁴³⁰ el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiye*, 3/292;

⁴³¹ el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiye*, 3/293;

⁴³² el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiye*, 3/292; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 20.

⁴³³ el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiye*, 2/968.

⁴³⁴ el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiye*, 3/293.

⁴³⁵ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 489; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 101-102.

hemze, kendisinden önceki harfin harekesine kalb edilir. Örneğin (رَأْسٌ, بَيْرٌ, رَأْسٌ, سُورٌ) gibi kelimelerde, hemze, önceki harfin harekesine göre (ي), (و), ve (ا) harflerine kalb edilmiştir.⁴³⁶ Kendisinden önceki harf sâkin olan harekeli hemzenin ise (هَؤُلُمْ ve سَائِلٌ) gibi örneklerde olduğu gibi, öncesinde (الف) harfi bulunuyorsa ve her iki hemze aynı kelimedede yer alıyorsa, hemzenin harekesi ile birlikte teshîl edilir. Eğer hemzeden önceki harf, (مَسْئَلَةٌ) örneğindeki gibi sahîhse ya da (حَوْبٌ) örneğindeki gibi kelimenin aslında bir illet harfi bulunuyorsa, ya da (أَبُوأَيُّوب) örneğindeki gibi iki ayrı kelimedede yer alıyorsa, hemzenin harekesi bir önceki harfe nakledilerek hazfedilir. İsmâüddin'nin getirdiği (أَبُوأَيُّوب) örneğinde hemze ve önceki illet harfi iki ayrı kelimedede yer almaktadır.⁴³⁷ Hemzenin harekesi, önceki (و) harfine nakledilerek (أَبُوأَيُّوب) şeklinde okunarak hazfedilmiştir. (حَوْبٌ) örneğinde ise hemzeden önceki harf illet harfi olup, hemzenin harekesi (و) harfine nakledilerek hemze hazfedilmiş ve (حَوْبٌ) olarak okunmuştur. (مَسْئَلَةٌ) örneğinde ise hemzeden önceki harf sahîh olup, hemzenin harekesi (س) harfine nakledilerek hemze hazfedilmiş ve (مَسْئَلَةٌ) şeklinde okunmuştur.⁴³⁸

İsmâüddin, Zemahşerî'nin de belirttiği gibi hemze ancak öncesinde bir harf varsa tahfif edilir, diye ifade etmiştir. Eğer öncesinde bir harf yoksa mesela (أَبٌ, أُمٌّ, إِبْنٌ) kelimelerinde olduğu gibi kelimenin başında geliyorsa, asıl olan hemzenin sabit kalmasıdır. Eğer kelimenin ortasında veya sonunda ise, hemzenin tahkiki caiz olduğu gibi tahfifi de caizdir.⁴³⁹ İsmâüddin, Sekkâkî,⁴⁴⁰ İbnü'l-Hâcib'in⁴⁴¹ ve Zemahşerî'nin⁴⁴² de belirttiği gibi hemzenin tahfifi; ibdal, hazf ve teshîl ile üç şekilde yapıldığını söylemiştir.⁴⁴³ Müellif, İbn Cinnî'nin belirttiği gibi hemze sâkin olduğu zaman, kendisinden önceki harfin harekesi ne ise onun cinsi olan harfe kalb edilir, demiştir. Örneğin, (لُؤْمٌ, لُؤْمٌ) örneğinde önceki harfin harekesi zamme olduğundan, hemze (و) harfine kalb edilmiştir. Hemzenin hazf ve ibdali hem nesirde hem de şiirde gerçekleşmektedir. Her iki durumda da zaruret olmadıkça kıyâs yapılmamaktadır. Her ne kadar nesir zaruret yeri sayılmasa da Araplar tarafından çok kullanıldığı için burada nesir de zaruret alanı sayılmış ve hazf caiz görülmüştür. Buna el-Halil'in şu görüşü örnek olarak verebiliriz: (لَنْ) Hemzenin hazfedildiği yerlerdendir. Bu durum, onun (لَنْ) harfinin aslı (لَا أَنْ) olduğunu savunmasından kaynaklanmaktadır. Ona göre kelâmda bu kelime çok kullanıldığından dolayı "hemzesi" tahfif için hazfedilmiştir.⁴⁴⁴ Daha

⁴³⁶ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 101.

⁴³⁷ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 101.

⁴³⁸ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 14.

⁴³⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 490; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

⁴⁴⁰ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 102.

⁴⁴¹ İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 86.

⁴⁴² ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 489.

⁴⁴³ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

⁴⁴⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/51-53.

sonra kelimedeki (ل) ve (ن) arasında iltika-i sâkineyn meydana geldiğinden dolayı (ل) de hazfedilmiştir.

Müellif, Zemahşerî'nin de ifade ettiği gibi, eğer hemzeden önceki harf sahîh bir harf ise, ya da aslı (و) harfi ve (ي) harfinden biri ise veya bir mana için ziyade edilmiş (و) veya (ي) harfi ise, hemzenin harekesi kendisinden önceki harfe aktarılıp hemze hazfedilir. Örneğin, (مَنْ) örneğinde hemzenin harekesi önceki harf olan sâkin (ن) harfine verilerek hazfedilmiştir.⁴⁴⁵ İki hemze bir kelimedede bulunduğu zaman durumun nasıl olacağını, İsmâüddin şu şekilde açıklamıştır: Aynı kelimedede bulunan iki hemzeden ikincisi sâkin ise, ondan önceki hemzenin harekesinin cinsine kalb edilmesi vaciptir. (أَمِنْ, إِيْمَانٌ, أَوْمِنْ) örneklerinde, hemze (ل) , (و) ve (ي) harfine kalb edilmiştir. Eğer iki hemze kelimenin ortasında bir araya gelmişse; birincisi sâkin, ikincisi harekeli ise, idğam edilir. Örneğin, (سَالٌ) örneğinde, iki hemze birbirine idğam edilmiştir. Şâyet her iki hemze de harekeli olursa ve onlardan birisi kesralı ise, ikinci hemze (ي) harfine kalb edilmesi caiz olduğu gibi, tam olarak çıkarılarak tahkik ve (ي) ile hemze arasında okunarak teshîl edilmesi de caizdir. (أَيْمَةٌ, إِيْمَةٌ) örneklerinde, (ي) harfine kalb edilmesi, tahkik ve teshil ile gelmiştir.⁴⁴⁶

Müellif, her iki hemze harekeli olup ve hiçbir kesralı değilse, cumhurun ve el-Mâzinî'nin⁴⁴⁷ görüşünü kabul ederek hemze, (و) harfine kalb edilir, demiştir.⁴⁴⁸ İsmâüddin, eğer iki hemze ayrı kelimedede ise, birisinin veya ikisinin de hem tahkiki hem de tahfifi caiz olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde ikisinin de sabit bırakılmasının caiz olduğunu da ifade etmiştir. Müellif, iki hemzeden hangisinin tahfif edilmesinin tercih edileceği konusunda herhangi bir görüş belirtmemiştir. Fakat el-Halil, ikinci hemzenin tahfifini tercih etmiş, Ebû Amr ise birinci hemzenin tahfifini tercih etmiştir. (فَقَدْ جَاءَ أَشْرَاطُهَا) âyetinde, Ebû Amr birinci hemzeyi tahfif ederek (فَقَدْ جَاءَ أَشْرَاطُهَا) şeklinde okumuştur. Hicaz ehli ise, hem Ebû Amr gibi birinci hemzenin hem de (فَقَدْ جَاءَ أَشْرَاطُهَا) ikinci hemzenin tahfifini caiz görmüşlerdir.⁴⁴⁹

2.8. SARF İLMİYLE BAĞLANTILI OLMASI AÇISINDAN ESERDE ELE ALINAN KONULAR

İbtida, vakf ve hat kuralları doğrudan sarf ilminin kapsamına girmiyor olsa da sarf ilmiyle yakından ilişkili konulardır. Bu nedenle sarf âlimlerinin büyük bir kısmı, eserlerinde sarf konularını tamamladıktan sonra bu başlıklara da yer vermişlerdir. İbtida, vakf ve imlâ,

⁴⁴⁵ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 489-491.

⁴⁴⁶ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

⁴⁴⁷ el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiye*, 3/57.

⁴⁴⁸ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 14-15; el-Hamlâvî, *Şeze'l-'Arf*, 93.

⁴⁴⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 491; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

dilin doğru bir şekilde kullanılabilmesi ve anlaşılabilmesi için önemli kuralları içerir. İsmâüddin de eserin sarf kısmını tamamladıktan sonra, bu konulara değinerek, dilin kullanımı ve sözcüklerin doğru telaffuz edilmesi ile ilgili ayrıntıları açıklamıştır. Böylece, dil bilgisi ve doğru hitabet açısından önemli olan bu kurallar, sarf ilmiyle bütünleşerek eserin sonlarına eklenmiştir.

2.8.1. İbtida

İbtidanın sözlük anlamı "başlamak"tır.⁴⁵⁰ Arapçada konuşmaya harekeli harfle başlanır. Başında hareke bulunmayan bir kelimeyle başlamak istendiğinde, kelimenin başına vasıl hemzesi eklenir.⁴⁵¹ Asıl kural, harekeli bir harf ile kelimeye başlamak ve kelimenin son harfi üstünlü, esreli veya ötreli ise sükûnla vakfetmektir. Harekeli bir harfle başlamanın nedeni kıyâsa bağlı bir durum değildir. Bilakis, sâkin bir harf ile kelimeye başlamanın mümkün olmamasından doğan bir zarurettir. Sâkin üzerine vakfın nedeni ise zorunlu olmamakla birlikte, bu şekilde daha uygundur. Yoksa harekeli bir harf üzerine vakfetmek de mümkündür.⁴⁵² Müellif, hemzenin isimlendirilmesinde Basra âlimlerinin görüşünü kabul ederek vasıl hemzesi demiştir; el-Halil ise muhalefet ederek bu hemzeyi Süllemül Lisân olarak isimlendirmiştir.⁴⁵³

İsmâüddin, İbnü'l-Hâcib⁴⁵⁴ ve İbn Mâlik'in⁴⁵⁵ de belirttiği gibi, eğer kelimenin ilk harfi sâkin ise, sâkin harf ile kelimeye başlanması mümkün olmadığından, kelimenin başına bir hemze-i vasıl denilen geçiş hemzesi getirileceğini aktarmıştır. Hareke bakımından bu hemzenin bulunduğu kelimelerde üç durum vardır. Birincisi, hemzenin meksûr olduğu kelimelerdir. Bunlar şunlardır: "Esma-ı mahfûza" adı verilen aşağıdaki isimler: Bunlar: (اِبْنُ) (اُنْكَسَرَ يَنْكَسِرُ، اِنْكَسَار)'dir. (اِ) harfi ile başlayıp (اِنْكَسَرَ يَنْكَسِرُ، اِنْكَسَار) örneğindeki gibi beş harfli ve (اِسْتَخْرَجَ يَسْتَخْرِجُ اِسْتِخْرَاج) altı harfli olan bütün mâzi, emir ve masdarlardır.⁴⁵⁶ Aynel-fiili meksûr veya meftuh olan sülâsî mücerred fiillerinden gelen emir sigaları da buna dâhildir. Mesela (اَخْشَ) ve (اَمَضَ) gibi örneklerde vasıl hemzesi meksûrdur. İkincisi, hemzenin mazmûm olduğu kelimelerdir. Bunlar, aynel-fiili mezmûm olan sülâsî mücerred fiillerinden gelen emir sigalarıdır. Örneğin, (اُنْصُرْ) örneğinde, kelimenin alındığı

⁴⁵⁰ İbrahim Mustafa, *el-Mu`cem*, 1/42.

⁴⁵¹ el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 12.

⁴⁵² Ebü'l-Fidâ', *el-Künnâş*, 1/195.

⁴⁵³ el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 13; el-Hüdari, *Haşiyetu'l Hüdari*, 2/293.

⁴⁵⁴ İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 78.

⁴⁵⁵ İbn Mâlik, *el-Elfiye*, 2/293.

⁴⁵⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 1/497; Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh İbn Hişâm, *Şerhu Katru'n-Neda ve Bellu's-Seda*, (Kahire: el-Hadiye Aşere, 1383), 332; el-İsferâyînî, *Mîzânü'l-Edeb*, 12.

muzârii fiilin aynel-fiili mazmûm olduğundan, emir sigasında vasıl hemzesi mazmûm olmuştur. Üçüncüsü, hemzenin meftûh olduğu kelimelerdir. Bunlar iki kısımdır: Alfaz-ı Mahfûza'dan olan (أَيُّمُنُ اللَّهُ) kelimesi ve (الْقَمَر) örneğindeki gibi "Lam-ı ta'rif'in bulunduğu kelimelerdir.⁴⁵⁷ Yukarıda hareke bakımından durumları ele alınan vasıl hemzesi, iki kelime arasına girdiğinde telaffuzdan düşer ve okunmaz. Ancak zaruret halinde, telaffuzdan düşmez. (الْحَسَنُ عُنْدَكَ أَيُّمُنُ اللَّهُ يَمِينُكَ) örneklerinde olduğu gibi, vasıl hemzesi telaffuzdan düşmemiştir.⁴⁵⁸

2.8.2. Vakf

Vakf: "Lugatta durmak anlamına gelir."⁴⁵⁹ Istilahta ise "Kelimenin sonunda sesin kesilmesine denir."⁴⁶⁰ Vakfta yapılan bazı yaygın değişiklikler bulunmaktadır. Bunlar arasında, harekeli isimlerde yalnızca sakin yapmak, harekeli isimlerde harekeyi gizli getirmek (revm yapmak), sukûndan sonra dudakları yummak anlamına gelen işmâm yapmak, tenvinli mansûp isimlerde (l)'e ibdal etmek, (l)'i zaid olarak getirmek ve önceki harfi sakin olana harekeyi nakletmek gibi değişiklikler yer alır.⁴⁶¹

Arapçada, kelimenin durumuna göre vakfin farklı halleri vardır. Bunlar şu şekilde tasnif edilebilir: Mebnî İsimlerde Vakfin Durumu: İsâmüddin (أَنَا) örneğinde olduğu gibi mebnî isimlerde vakfin (l)'in getirilmesiyle olacağı ifade etmiştir. Çünkü (l) hazfedildiğinde (أَنْ) denilir ve bu da nasp harfi olan (أَنَّ) harfine benzer. (هُوَ, هِيَ) gibi örneklerde ise (و) ve (ي) harflerinin iskânıyla veya (هُوَ, هِيَ) örneklerinde (و) ve (ي) harekelenip (و) harfi ilhak edilerek vakfedilir.⁴⁶² Aynı şekilde, (هُوَ, هِيَ, هُوَ, هِيَ) örneklerinde (و) harfi ilhak edilerek vakfedilmesi caiz olduğu gibi, (و) harfinin ilhak edilmemesi de caizdir.⁴⁶³ (غُلَامِي, غُلَامِيَّة) gibi örneklerde ise (ي) harfinin iskânı ve (و) harfinin ilhakıyla vakfedilir. Asıl olan ise sükûn ile vakfetmektir. İsâmüddin, cumhurun⁴⁶⁴ görüşünü kabul ederek (لَا) kelimesinde (ن) harfini (l)'ya tebdil ederek vakfedilmesini savunmuştur.⁴⁶⁵ Ancak el-Mâzinî ve Müberred,⁴⁶⁶ (لَا) kelimesinin (ن) ile vakfedilmesini tercih etmişlerdir.⁴⁶⁷ Kur'an'da geçen (لَا) kelimesiyle ilgili

⁴⁵⁷ Hasan b. Kasım el-Murâdî, *Tevdihü'l-Mekasid ve'l-Mesalik bi-Şerhi Elfiyeti b. Mâlik*, (Dimaşk: Daru'l-Fikri'l-'Arabi, 2008), 3/155-156; İbn Hişâm, *Şerhu Katru'n-Neda*, 332; el-İsferâyîni, *Mizânü'l-Edeb*, 12.

⁴⁵⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 1/498; İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 61-62.

⁴⁵⁹ el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, 5/223.

⁴⁶⁰ el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 4/203; Halid b. Abdullah el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrih âle't-Tavzih*, (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-'İlmiyye, 2000), 2/615.

⁴⁶¹ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 121; İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 63-64.

⁴⁶² el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrih*, 2/618; el-İsferâyîni, *Mizânü'l-Edeb*, 13.

⁴⁶³ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 122.

⁴⁶⁴ el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 4/206.

⁴⁶⁵ el-İsferâyîni, *Mizânü'l-Edeb*, 13.

⁴⁶⁶ el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 4/206.

⁴⁶⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/521; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 93; el-İsferâyîni, *Mizânü'l-Edeb*, 13.

ise ihtilâf bulunmamaktadır, zira Kur'an'da (ل) üzerine vakfedileceği konusunda âlimlerin ittifakı vardır.⁴⁶⁸

Müellif, muhaffef (ن) ile tekid edilen isimlerin, mansûp tenvinli bir isme benzemesinden dolayı (ن)'dan önceki harfin harekesi ne olursa olsun mutlak bir şekilde (ن) harfinin (ل)'e kalp edileceğini belirtmiştir.⁴⁶⁹ Ancak el-Halîl'in görüşüne göre, (ن)'dan önceki harf meftûh ise vakfedildiğinde (ن) yerine " (ل) " getirilerek vakfedilir; çünkü tekid anlamını ifade eden mühaffef (ن) ve tenvin her ikisi de zâid harflerdir. Tenvin sakin olduğu gibi, tekid nûn'u da sâkindir. Bundan dolayı tekid nûn'u vakf durumunda tenvinin hükmünü alır. (اضْرِبْ, اضْرِبَا) örneğinde olduğu gibi, tekid nûn'u sakin bir şekilde gelir.⁴⁷⁰ Müfred müzekker zamiri olan (و) harfi üzerinde vakfedildiğinde ise İsmâüddin, İbn Mâlik'in⁴⁷¹ de belirttiği gibi (رَأَيْتَهُ) ve (بِهِ) örneklerinde (و) harfinin uzatması olan (و) veya (ي)'nin hazfedileceğini ifade etmektedir.⁴⁷²

Müreb İsimlerde Vakfın Durumu: Müellif, Sekkâkî'nin görüşüne atıfta bulunarak, tenvinli bir kelime üzerine vakfedildiğinde, eğer kelime mazmûm veya mecrûrsa tenvinin hazfedilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Eğer kelime meftûh ise, tenvin (ل)'e tebdil edilerek vakfedilir.⁴⁷³ Örneğin, (هَذَا خَالِدٌ, رَأَيْتُ خَالِدًا, مَرَرْتُ بِخَالِدٍ) gibi örneklerde ref ve cer halinde tenvin hazfedilerek vakfedilmiştir. Nasb halinde ise, tenvin (ل)'e tebdil edilerek vakfedilmiştir. Tercih edilen görüş bu olmakla birlikte, Rabia kabilesi, (هَذَا خَالِدٌ, رَأَيْتُ خَالِدًا, مَرَرْتُ بِخَالِدٍ) örneklerinde merfû' ve mecrûr olduğu gibi mansûp isimde de sükûn üzerine vakfetmiştir.⁴⁷⁴ Fiillerde Vakfın Durumu: Fiilin (و) harfi ile vakfedilmesi, mütekellim (ي)'nin harekesi olan kesrayı beyan etmek içindir.⁴⁷⁵ Örneğin, (ضَرَبْتُ, ضَرَبْنِي, ضَرَبْتَنِي) gibi örneklerde vakf halinde (و) harfi olmadan (ي) harfi sâkin olur ve harekesi belli olmaz. Bu örneklerden anlaşılabacağı üzere, (ي) harfinin isbatıyla, (و) harfinin ilhakıyla veya (ي)'nin hazfı ve (ن) harfinin sükûnuyla vakfedilir. Bazen de, (ضَرَبْتُمْ) örneğinde olduğu gibi fiil, (م) harfinin sukûnuyla vakfedilir.⁴⁷⁶

Mankûs İsimlerde Vakfın Durumu: Mankûs isim, tenvinli mansûp olduğunda, tenvin (ل)'e tebdil edilir. Örneğin, (سَمِعْنَا مُنَادِيًا) örneğinde tenvin (ل)'e çevrilmiştir.⁴⁷⁷ Tenvinsiz mansûp

⁴⁶⁸ es-Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, 4/206

⁴⁶⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/521; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 13.

⁴⁷⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/521; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 13.

⁴⁷¹ İbn Mâlik, *el-Elfiyye*, 2/272.

⁴⁷² el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 13.

⁴⁷³ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 13; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 122.

⁴⁷⁴ es-Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi*, 3/427

⁴⁷⁵ Yusuf b. Ebibekir b. Muhammed b. Ali es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlm, 1987), 89; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 13.

⁴⁷⁶ Ebü'l-Fidâ, *el-Künnâş*, 2/166-168; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 13.

⁴⁷⁷ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 122.

olduğunda ise (ي) harfi sabit ve sâkin bırakılarak vakfedilir. (طَلَبْتَ الْمَعَالِي) örneğinde olduğu gibi, (ي) harfi sâkin olarak vakfedilmiştir. Mankûs isim merfû' veya mecrûr ve tenvinli ise, müellif, Sekkâkî, Yûnus ve Sîbeveyhi'nin görüşünü tercih ederek (ي)'nin hazfini savunmuştur. (فَأَقْضَ مَا أَنْتَ قَاضٍ) örneğinde (ي) harfi hazfedilmiştir. el-Halîl'in görüşü ise (ي) harfinin isbatıdır.⁴⁷⁸ Tenvinli değilse, (ي)'nin isbatı daha yaygındır. Örneğin, (جَاءَ الْقَاضِي) örneğinde (ي) harfi sabit kalmıştır. Bazen de (ي)'nin hazfî az olarak görülür. Örneğin, (وَهُوَ) örneğinde, tenvinli olmamasına rağmen (ي) harfi sabit olmuştur.⁴⁷⁹

Maksûr İsimlerde Vakfın Durumu: Maksûr isim, tenvinli değilse, (ل) üzerine vakfedilir. Örneğin, (جَاءَ الْفَتَى) örneğinde (ل) üzerine vakfedilmiştir. Eğer tenvinli ise, tenvin hazfedilip (ل) geri getirilir ve üzerine vakfedilir. Örneğin, (رَأَيْتُ فَنَى) örneğinde tenvin hazfedilerek (ل) üzerine vakfedilmiştir.⁴⁸⁰

Sonunda Hemzenin Bulunduğu İsimlerde Vakfın Durumu: Hemzeden önceki harfin sâkin olduğu tüm hemzelerde, ref', nasb ve cer hallerinde vakfedildiğinde, harekeye sessizce dudaklarla işaret etmek anlamına gelen işmâm, harfin harekesini gizli bir sesle sükûndan ayırt edilmeyecek derecede belirtme manasına gelen revm veya sükûn şekillerinden biriyle genel anlamda vakfedilmesi gereklidir. Örneğin, (الْخَبْرُ) örneğinde bu üç şekil de caizdir. Ancak hemze, gizli bir harf olduğundan, Temîm ve Esed kabileleri "hemzeyi" ortaya çıkarmak için vakf halinde hemzenin harekesini ondan önceki sâkin harfe verirler. Örneğin, (هُوَ الْبَطْرُ) örneğinde, bu iki kabile, hemzenin harekesi olan zammeyi ondan önceki sâkin olan (ط) harfine vererek (ط) harfini zammeli okurlar.⁴⁸¹

2.8.3. İmlâ Kuralları

Yazıda doğabilecek karışıklıkların önüne geçmek, yanlış okumayı engellemek, anlamayı ve okumayı kolaylaştırmak, ayrıca herkesin aynı şekilde yazıp okumasını sağlamak amacıyla belirlenmiş imla kuralları bulunmaktadır. İsmâüddin ve İbnü'l-Hâcib⁴⁸² hattı "hece harfleriyle lafzı resmetmek" şeklinde tanımlamışlardır.⁴⁸³ Vasıl veya kat' hemzesi, kelimenin başında yer aldığı anda, müellifin belirttiği gibi (ل) olarak yazılır.⁴⁸⁴ Kelimenin başındaki kat' hemzesinin bulunduğu kelimedeyse, (ل)'nin harekesi fetha veya zamme ise (ل)'nin üstüne, kesre

⁴⁷⁸ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 122; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 4/207; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 13.

⁴⁷⁹ el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 4/207; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 13.

⁴⁸⁰ İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 4/172; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 13; el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-Durûs*, 2/126-129.

⁴⁸¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/177; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 13.

⁴⁸² İbn Hâcib, *eş-Şâfiye*, 103.

⁴⁸³ el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiye*, 3/312; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 20.

⁴⁸⁴ Ebü'l-Feth Osmân b. Cînî el-Mevsilî, *Ukûdü'l-Hemz*, (Dimaşk: Darü'l-Fikr, 1988), 57; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 22.

ise (ل)'nin altına yazılır.⁴⁸⁵ Hemze, kelimenin sonunda yer aldığındaki, eğer ondan önceki harf sâkin veya şeddeli (و) ise tek başına yazılır. Örneğin, (جُرْءٌ, النَّبِوءُ) örneklerinde hemze tek başına yazılmıştır.⁴⁸⁶ Eğer hemzeden önceki harf harekeli olursa, kendisinden önceki harfin harekesi ne ise o harekenin harf şekliyle yazılır. Örneğin, (يَقْرَأُ) örneğinde önceki harfin harekesi fetha olduğundan, harekenin harf şekli olan (ل) ile yazılmıştır.⁴⁸⁷

Hemze, kelimenin ortasında yer aldığındaki, (يَأْمُرُ) örneğinde olduğu gibi, sâkin olup fethadan sonra gelirse veya (مَسْأَلَةٌ) örneğinde olduğu gibi, fethalı olup sâkin ve sahîh bir harften sonra gelirse ve ondan sonra tesniyye elifi gelmezse, (ل) şeklinde yazılır.⁴⁸⁸ Eğer hemze, (جُرْءُ) örneğinde olduğu gibi mazmûm olarak, sâkin harften sonra gelirse veya ondan önceki harf şeddeli olmayıp mazmûm ise (يُؤَاخِذُ) gibi bu iki durumda hemze (و) olarak yazılır.⁴⁸⁹ Hemze, harekeli bir harften sonra meksûr olursa (يَوْمِيذٍ) gibi⁴⁹⁰ veya önceki harf sâkin, kendisi de meksûr ise (أَسْئَلَةٌ) gibi, bu durumlarda hemze (ي) şeklinde yazılır. Hemzeden önceki harf meksûr, kendisi de sâkin ise (لَنْتَرَرَ) gibi veya önceki harf meksûr, kendisi de kesrenin dışında bir hareke ile harekelenmişse (رِنَّةً) gibi, bu durumlarda da hemze (ي) şeklinde yazılır.⁴⁹¹ Hemze, (ل)'ten sonra meftûh olarak gelirse, (تَسَاءَلِ) gibi veya sâkin (و)'dan sonra meftûh veya mazmûm ise (أَسْبَغَ وَضُوءَهُ) gibi, veya sâkin ve sahîh bir harften sonra meftûh olarak gelirse, (جُرْءَانِ) gibi, veya (و)'dan önce mazmûm gelirse, (مَرْغُوسٍ) örneğinde olduğu gibi hemze tek başına yazılır.⁴⁹²

Sülâsî bir kelimedede bulunan (ل)'nin aslı (ي) harfi ise, (رَمِي) gibi veya rübâî bir kelimedede bulunursa (كُفْرِ) gibi, bu durumlarda (ل) harfi (ي) şeklinde yazılır.⁴⁹³ Aynı şekilde, aslı Acem olan (إلى, على, حتى, بلى) gibi isimlerde, (مَتَى لَدَيْ أَتَى أُولَى) gibi mebnî olan isimlerde, (كِسْرَى) gibi harflerde (ل) harfi (ي) şeklinde yazılır.⁴⁹⁴ İsmüddin'in belirttiği gibi muhaffef (ن)'dan çevrilen (ل), âlimlerin çoğunluğuna göre (ل) şeklinde yazılır.⁴⁹⁵ Yine müellifin ifade ettiği gibi, hemze kelimenin ortasında yer aldığındaki (مَائَةٌ) gibi (م) harfinin yanına (ل) ilave edilir. Aynı şekilde, cem'î vâv'ından sonra (صَرَبُوا) gibi (و) harfinden sonra yazıda (ل) eklenir.⁴⁹⁶ (عَمْرُو) lafzı âlem

⁴⁸⁵ İbrahim Abdulalim, *el-İmla ve 't-Tarkim fî Kitabeti 'l-'Arabiyye*, (Mısır: Mektebetü Garib, yy.), 43.

⁴⁸⁶ el-İsferâyînî, *Mizânü 'l-Edeb*, 21.

⁴⁸⁷ el-İsferâyînî, *Mizânü 'l-Edeb*, 21.

⁴⁸⁸ el-İsferâyînî, *Mizânü 'l-Edeb*, 21.

⁴⁸⁹ Muhammed Harun Abdusselam, *Kava'idü 'l-İmla*, (Kahire, Mektebetü 'l-Encül, 1993), 13-15.

⁴⁹⁰ İbn Cinnî, *Ukûdü 'l-Hemz*, 6.

⁴⁹¹ Abdusselam, *Kava'idü 'l-İmla*, 16-18.

⁴⁹² Abdusselam, *Kava'idü 'l-İmla*, 19-20.

⁴⁹³ el-İsferâyînî, *Mizânü 'l-Edeb*, 21.

⁴⁹⁴ Abdusselam, *Kava'idü 'l-İmla*, 23-27.

⁴⁹⁵ el-İsferâyînî, *Mizânü 'l-Edeb*, 21.

⁴⁹⁶ el-İsferâyînî, *Mizânü 'l-Edeb*, 21.

olduğunda, kelimenin (عَمَرَ) kelimesine karışmayı önlemek için kelimenin sonuna (و) harfi yazılır.⁴⁹⁷

2.9. ESERDE KULLANILAN ÖRNEKLER

Bir dilbilgisi kitabının örneklerden yoksun olamayacağı ve sarf öğretiminin de örneksiz verilemeyeceği genel bir gerçektir. Sarf kitaplarında kullanılan örnekler, kuralları soyut olmaktan çıkarıp somut bir biçime dönüştürerek, konunun anlaşılmasını ve akılda kalmasını sağlar. Bu nedenle, örnekler, dilbilgisi kitaplarının vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. İncelenen *Mizânü'l-Edeb* adlı eser de, sunduğu örneklerle konuyu ele alarak bu açıdan bir kaynak sunmaktadır. Bu başlığın altında, eserin sarf bölümünde yer alan örnekler, çeşitli yönleriyle ele alınmaktadır.

2.9.1. Örneklerin Türü

Dilbilimcileri, birçok teorik bilgiyi zihinde somutlaştırmak amacıyla örnekleme yöntemine başvurmuşlardır. Anlatılmak istenen bilginin, muhataba doğru ve etkili bir şekilde aktarılmasının yöntemlerinden biri de örneklendirmedir. Sarf ilmiyle ilgili klasik ve modern kaynaklar incelendiğinde, bu alandaki öğretim ve incelemenin temelde örnek kelimeler üzerinden şekillendiği açıkça görülmektedir. Dolayısıyla, örneklerin sarf ilmindeki rolü tartışılmaz bir öneme sahiptir. Bu bağlamda incelenen *Mizânü'l-Edeb* adlı eser, örnekler açısından son derece zengin bir içerik sunmaktadır. Eserin temel amacı, öğrencilere sarf ilminin temel kurallarını öğretmek olduğu için bu amaç doğrultusunda çok sayıda örnek kullanılmıştır. Konunun öğrencilerin zihninde tam anlamıyla yerleşebilmesi için genellikle yapı olarak basit ve yalın kelimeler seçilmiştir. Ayrıca, cümle örnekleri genellikle bir âyetten alıntı şeklinde sunulmuştur.⁴⁹⁸ Bu nedenle, çalışmamızda örnekler kısmını; örnek verme kalıpları, kalıp ve anlam bakımından kapalı örnekler ile şaz örnekler şeklinde başlıklara ayırmış bulunmaktayız.

2.9.2. Örnek Verme Kalıpları

Müellifimiz, örnek verirken şu yöntemi izlemektedir: Öncelikle ele alacağı konudaki kavramların tanımını yapar, ardından konuyla ilgili şart ve kaideleri açıklar. Son olarak, konunun okuyucunun zihninde daha iyi yer etmesi amacıyla "örneğin" ifadesiyle başlayarak konuya dair örnekler sunar.⁴⁹⁹ Bazen de teşbih anlamına gelen (ك) harfini örneklerin başına

⁴⁹⁷ el-İsferâyîni, *Mizânü'l-Edeb*, 21; Abdusselam, *Kava'idü'l-İmla*, 37-38.

⁴⁹⁸ el-İsferâyîni, *Mizânü'l-Edeb*, 2-22.

⁴⁹⁹ el-İsferâyîni, *Mizânü'l-Edeb*, 3-4-5-9-11-14-20.

ekleyerek örnekler verir.⁵⁰⁰ Diğer durumlarda ise, bu yöntemlere başvurmadan, "bu şekilde gelmiş" veya "geliyor" gibi kalıpları kullanarak örnekler sunar. Bunun yanı sıra, bazı örneklerde, nadir olan durumlara işaret etmek amacıyla (قَلِيلٌ, قَلٌّ, نَادِرٌ) gibi ifadelerle "azdır" anlamını belirten terimler kullanır.⁵⁰¹

İsâmüddin, dil alanında yapılan bazı hataların hata olduğunu vurgulamak amacıyla "böyle söylenilmez" anlamına gelen (لَا يُقَالُ) ifadesini kullanır. Sigaların çekimlerinde ise (قَالَ) veya (إِلَى آخِرِهِ) gibi ifadeler kullanır.⁵⁰² Çekimlerin bilindiği varsayımıyla, İsâmüddin, sözü gereksiz yere uzatmadan yalnızca örneklerin önemli kısımlarına yer vermiştir. Bu örneklerden hareketle, İsâmüddin'in örnek verirken kendisinden önceki müelliflerden etkileneceği onların kullandığı teknikleri benimsediği söylenebilir.

2.9.3. Mana ve Kalıp Bakımından Anlaşılması Kapalı Olan Örnekler

Daha önce de vurguladığımız gibi, İsâmüddin, Arapçaya olan vukufiyetini göstermek amacıyla eserlerinde genellikle okuyucuyu zorlayan bir üslup benimsemektedir. Ancak, bu üslup, çalışmamıza konu olan *Mizânü'l-Edeb*'in diline genel olarak yansımamıştır. Bununla birlikte, aşağıda belirtileceği üzere, el-Cürcânî'nin *el-Miftah fi's-Sarf* eserinde olduğu gibi, eserde mübtedilere ilişkin garip ve anlam açısından kapalı bazı örnekler de bulunmaktadır. Zencânî'nin *İzzî*'sinde ise, genel olarak söz konusu garip ve manaca kapalı örneklere yer verilmemiştir. Müellifin bu örneklerle ilgili başka kaynaklardan yararlandığına dair herhangi bir bilgi de sunulmamaktadır. Aşağıda, bu tür örneklerin kalıpları ve anlamları incelenecektir.

2.9.3.1. Sülâsî İsim Örnekleri

İsâmüddin, Cürcânî⁵⁰³ gibi sülâsî mücerred isimlerin veznini on olarak kabul etmiştir. Bu vezinler, (فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ) şeklindedir. Bu vezinlerin kalıpları ise (فَلَسٌ, فَرَسٌ, كَتَفٌ, عَضُدٌ, حَبْرٌ, عَنَبٌ, إِبِلٌ, فُقُلٌ, صُرْدٌ, عُنُقٌ) gibi örneklerle belirlenir ve ilk iki harfin hareketlerine göre şekillenir. Örneğin, (صُرْدٌ) kalıbı, ilk harfi zammeli, ikinci harfi ise fethalı olan bir kelimedir ve anlamı "iri kafalı kuş"tur.⁵⁰⁴ (عَنَبٌ) kalıbı, ilk harfi kesralı, ikinci harfi ise fethalı olan bir kelimedir ve anlamı "üzüm"dür. (فَرَسٌ) kalıbı ise birinci ve ikinci harfi fethalı olan bir yapıdır. (كَتَفٌ) kalıbı ise ilk harfi fethalı, ikinci harfi ise kesralı bir kelimedir ve anlamı

⁵⁰⁰ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 3-5-9-11-14.

⁵⁰¹ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 3-5-7-16-17-20.

⁵⁰² el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 18-19.

⁵⁰³ el-Cürcânî *el-Miftah fi's-Sarf*, 30.

⁵⁰⁴ İbrahim Mustafa vd, *el-Mu'cem*, 1/512.

"omuz" ya da "kürek kemiği"dir.⁵⁰⁵ (إِبْنُ) kalıbı, birinci ve ikinci harfi kesralı olan bir yapıdır. (فُقْلُ) kalıbı ise ilk harfi zammeli, ikinci harfi ise sükûnlu bir kelimedir ve anlamı "kilit"tir. (عُنُقُ) kalıbı, birinci ve ikinci harfi zammeli olan bir yapıdır ve anlamı "boyun" ya da "ağza yakın dar kısım"dır.⁵⁰⁶ (جَبْرُ) kalıbı, ilk harfi kesralı, ikinci harfi ise sükûnlu bir kelimedir ve anlamı "mürekkap"tir.⁵⁰⁷ (فُلْسُ) kalıbı, ilk harfi fethalı, ikinci harfi ise sükûnlu bir kelimedir.⁵⁰⁸ Anlamı "balık pulu" ya da "para birimi"dir.⁵⁰⁹ (عَضْدُ) kalıbı, ilk harfi fethalı, ikinci harfi ise zammeli olan bir kelimedir ve anlamı "kuvvet" veya "pazu"dur.⁵¹⁰ Müellif ve Cürçânî, ilk harfi zammeli, ikinci harfi kesralı olan ve "çakal" anlamına gelen⁵¹¹ (دُئِلُ) kelimesinin kalıbını, Sekkâkî'nin aksine, sülâsî isimlerin vezinlerinden saymamıştır.⁵¹²

2.9.3.2. Rubâî İsim Örnekleri

İsâmüddin'in ifade ettiği gibi, rubâî mücerred isimlerin altı vezni vardır. Bu vezinler, (فَعْلَلُ, فَعْلَلُ, فَعْلَلُ, فَعْلَلُ, فَعْلَلُ, فَعْلَلُ) şeklindedir. Cürçânî ise (فَعْلَلُ) veznini saymayarak bu isimlerin veznini beş olarak kabul etmiştir.⁵¹³ Bu vezinlerin örnekleri olan (جَعْفَرُ, دِرْهَمُ, بُرْتُنُ, زَبْرُجُ, قِمَطْرُ) kelimelerdeki birinci ve üçüncü harfin harekelerine göre belirlenir. Örneğin, (جَعْفَرُ) kalıbı, birinci ve üçüncü harfi fethalı olan bir kelimedir ve anlamı "dere" ya da "çay"dır.⁵¹⁴ (جَعْفَرُ) kelimesi, ilk harfi ve üçüncü harfi zammeli olduğu için rubâî mücerred isimlerin altı vezninden kabul edilmektedir.⁵¹⁵ (بُرْتُنُ) kalıbı, birinci ve üçüncü harfi zammeli olan bir kelimedir ve anlamı "yırtıcı hayvan pençesi"dir.⁵¹⁶ (بُرْتُنُ) kelimesi, ilk harfi ve üçüncü harfi zammeli olduğu için rubâî mücerred isimlerin altı vezninden kabul edilmektedir.⁵¹⁷ (زَبْرُجُ) kalıbı, birinci ve üçüncü harfi kesralı olan bir kelimedir ve anlamı "süs" veya "zinet"tir.⁵¹⁸ (زَبْرُجُ) kelimesi, ilk harfi ve üçüncü harfi kesralı olduğu için rubâî mücerred isimlerin altı vezninden kabul edilmektedir.⁵¹⁹ (قِمَطْرُ) kalıbı, birinci harfi kesralı, üçüncü harfi ise sükûnlu

⁵⁰⁵ İbrahim Mustafa, *el-Mu`cem*, 2/776.

⁵⁰⁶ İbrahim Mustafa, *el-Mu`cem*, 2/732.

⁵⁰⁷ İbrahim Mustafa, *el-Mu`cem*, 1/151.

⁵⁰⁸ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-'ilmiyye, 2011), 77; el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 3.

⁵⁰⁹ İbrahim Mustafa, *el-Mu`cem*, 2/700.

⁵¹⁰ İbrahim Mustafa, *el-Mu`cem*, 2/606.

⁵¹¹ İbrahim Mustafa, *el-Mu`cem*, 1/268.

⁵¹² el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 3.

⁵¹³ el-Cürçânî *el-Miftâh fi's-Sarf*, 32.

⁵¹⁴ İbrahim Mustafa, *el-Mu`cem*, 1/120.

⁵¹⁵ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 3.

⁵¹⁶ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-Luga ve Sihâhü'l-'Arabiyye*, (Beyrut: Daru'l-'ilm, 1987), 5/2078; Ebü'l-Abbâs Hatîbü'd-Dehş Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî, *el-Misbahü'l-Münir*, (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye,) 1/41.

⁵¹⁷ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 3.

⁵¹⁸ el-Cevherî, *es-Sihâh*, 1/318; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîd*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2005), 191.

⁵¹⁹ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 3.

olan bir kelimedir ve anlamı "hızlı ve kuvvetli deve"dir.⁵²⁰ Rubâî ismin vezinlerinden birisi de, (قَمَطْرُ) kelimesinin birinci harfî kesralı, üçüncü harfî ise sükûnlu olmasından dolayı, rubâî mücerred isimlerin altı vezninden kabul edilmektedir.⁵²¹ (جُحْدَبُ) kalıbı, birinci harfî zammeli, üçüncü harfî ise fethalı olan bir kelimedir ve anlamı "kısa"dır.⁵²² Rubâî ismin vezinlerinden birisi olan (جُحْدَبُ) kelimesi, ilk harfî ve üçüncü harfî fethalı olduğu için rubâî mücerred isimlerin altı vezninden kabul edilmektedir.⁵²³ (جَنْدَلُ) kalıbı, birinci ve üçüncü harfî fethalı olan bir kelimedir ve anlamı "taş"tır.⁵²⁴ (جَنْدَلُ) kelimesi, şekil olarak rubâî vezinlerden gibi görünse de, aslında (جَنْدَلُ) kelimesinin kısaltması olduğundan rubâî vezinlerden kabul edilmez.⁵²⁵

2.9.3.3. Humâsî İsim Örnekleri

Îsâmüddin ve Cürcânî Humâsî mücerred isimlerin (فَعْلَلٌ, فَعْلَلٌ, فَعْلَلٌ, فَعْلَلٌ) şeklinde dört tane vezni vardır. Îsâmüddin, bu vezinlerin örnekleri olarak (قَرَطْعُبُ, قَدْغَمْلُ, جَحْمَرَشُ, سَفْرَجَلُ) kelimelerini zikretmiştir. (سَفْرَجَلُ) kalıbı, birinci, ikinci ve dördüncü harfî fethalı, dördüncü harfî ise sükûnlu olan bir kelimedir ve anlamı "ayva" veya "ayva ağacı"dır.⁵²⁶ (قَرَطْعُبُ) kalıbı, birinci harfî kesralı, ikinci ve dördüncü harfleri sükûnlu, üçüncü harfî ise fethalı olan bir kelimedir ve anlamı "bez parçası"dır.⁵²⁷ (قَدْغَمْلُ) kalıbı, birinci harfî zammeli, ikinci harfî fethalı, üçüncü harfî sükûnlu, dördüncü harfî ise kesralı olan bir kelimedir ve anlamı "iri ve şişman deve"dir.⁵²⁸ Bu örneklerde bulunan tüm harfler asil harfler olması nedeniyle, bu kelimeler Humâsî mücerred isimler olarak kabul edilmiştir.

2.9.4. Kullandığı Şâz Örnekler

Şâz kelimesinin sözlük anlamı, "tek başına kalan her şey"dir.⁵²⁹ Şâz kavramı, Arap dilinde terim olarak, az ya da çok kullanılmasına bakılmaksızın, dil kurallarına, yaygın kullanıma ve kıyâsa muhalif olan kelime ve bina şeklinde ifade edilir.⁵³⁰ Örneğin, (قَوْدُ) kelimesi, i'lâl kuralı gereği olarak (و) harfinin (ل) harfine kalbedilmesi gerekir. Nitekim sarf

⁵²⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 5/118.

⁵²¹ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 3.

⁵²² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/353; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, 22.

⁵²³ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 3.

⁵²⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 11/128.

⁵²⁵ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 3.

⁵²⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 2/272; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, 582.

⁵²⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 12/74.

⁵²⁸ el-Cevherî, *es-Sihâh*, 5/1800.

⁵²⁹ el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, 6/215.

⁵³⁰ el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 124; Soner Gündüzöz, "Şâz", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/384.

kuralına göre, (و) harfi harekeli ve ondan önceki harf fethalı olduğunda, (و) harfi (ل) harfine kalp edilir.⁵³¹ Bu örnekte, (و) harfi (ل) harfine kalp edilmeden sabit kalması şâz olarak kabul edilmiştir. İsm-i tafdîlin müzekker için kıyâsı (أَفْعَلٌ) vezninde, müennes için ise (فُعْلَى) vezninde olması gerekir. Kıyâs olarak, ism-i tafdîl kelimelerinin (أَخْبِرُ) ve (أَشْرُ) vezni üzerine gelmesi beklenirken, ancak Arapçada (خَيْرٌ) ve (شَرٌّ) başında hemzenin düşmesi şeklinde gelmesi şâz olarak kabul edilmiştir.⁵³² İsmüddin, İbn Cinnî (ö. 392/1002) gibi Arap dilinde kullanımı az olan kelimeleri, kıyâsa uygun olup olmaması fark etmeksizin nâdir kavramıyla ifade eder. Arapça'da düzenli bir şekilde devam eden ve herhangi bir temel kaideye uygun olan kullanımlar ise muttarid kavramı ile tanımlanır ve kıyâs gibi kuralların oluşturulmasına temel olarak kabul edilir. Bunların dışındaki kullanımlar ise şâz sayılmıştır.⁵³³

Sarf ilminde şâz kelimeler üç kısma ayrılır. Birincisi, kıyâsa ve kaideye uygun, ancak kullanımda yeri bulunmayan kelimelerdir. Örneğin, muzâri fiiller olan (يَذَرُ, يَدَعُ) kelimelerinin mâzilerinin kıyâs açısından (وَزَرَ, وَدَعَ) olarak gelmesi gerekir. Müellif, Zencânî gibi, bu kelimelerin mâzilerinin bu şekilde gelmesi gerektiğini belirtmiştir. Ancak fasih Araplar tarafından (وَزَرَ, وَدَعَ) kalıpları kullanılmamıştır. Dolayısıyla, bu kalıplar her ne kadar gramer açısından kıyâsa uygun olsalar da pratikte kullanılmadıkları için şâz kabul edilmiştir.⁵³⁴

İkincisi, kıyâs ve kaidede kuralı olmamasına rağmen dilde kullanılan kelimelerdir. Örneğin, (اسْتَنَوَقَ) kelimesi, kullanımda olmasına rağmen kıyâsa aykırı olduğundan şâz olarak kabul edilmiştir. Bir kelime kıyâsa aykırı bir şekilde kullanılmışsa, bu kullanıma tabi olmak gerekir. Ancak başka kelimeleri bu örneğe kıyâs ederek kullanmak doğru değildir.⁵³⁵ Bu örnekte ve buna benzer fiillerde, kıyâs olarak (و) harfinin (ل) harfine dönüşerek (اسْتَنَاقَ) denilmesi gerekir. Nitekim sarf kuralına göre, (و) harfi harekeli ve ondan önceki harf fethalı olduğunda, (و) harfi (ل) harfine kalp edilir. Ancak, (اسْتَنَوَقَ) şekli yaygınlık kazanmıştır.

Üçüncüsü, kıyâs ve kaideye uygun olmadığı gibi kullanımda karşılığı olmayan kelimelerdir. Örneğin, aynel fiil olarak (و) harfi bulunan bir kelimenin ism-i mef'ûl formatına aktarıldığında, (و) harfinin sabit kalması, (تَوْبٌ مَصْنُوءٌ) örneğinde olduğu gibi hem kıyâsa hem de kullanıma aykırıdır. Nitekim Arap dil kurallarına göre, evcef-i vâvî fiillerin ism-i mef'ûl örneğinde bulunan (مَصْنُوءٌ) kelimesinde, birinci (و) harfinin harekesi, ondan önceki sâkin harfe nakledilir. Daha sonra, iki sâkin aynı anda bulunduğu için, Sîbeveyhî'ye göre birinci (و)

⁵³¹ ez-Zencânî, *Tasrîfu'l-İzzî*, 150-151.

⁵³² es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 51.

⁵³³ Ebü'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Hasâis*, (Kahire: Daru'l-Hadis, 2007), 1/97.

⁵³⁴ Ebü'l-Meâlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdilvehhâb ez-Zencânî, *Tasrîfu'l-İzzî*, (Macmûatu es-Sarf). (Diyarbakır: Mektebetu Seyda, 2014), 149.

⁵³⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/98-99.

harfi, Ahfeş'e göre ise ikinci (و) harfi hazfedilerek (مُصَوَّن) denilmektedir.⁵³⁶ Dolayısıyla, (مُصَوَّن) hem kıyâsa hem de istimale aykırı olduğundan şâz olarak kabul edilmiştir. İsmâüddin'in zikretmiş olduğu ve herhangi bir kıyâsa uymayan bazı örnekler şunlardır:

1. Örnek: Sülâsî fiillerin altı babından üçüncüsü hem mâzînin hem de muzârinin aynel fiili olan (فَعَلَ يَفْعُلُ) babıdır. Bu babın oluşması, aynel fiilinin veya lâmel fiilinin altı boğaz harflerinden (ا Elif, ه He, ح Ha, ع Ayn, غ Ğayn) birinin olmasına bağlıdır. (أَبَى يَأْبَى) örneğinde, aynel fiili (ب) harfi, lâmel fiili ise (ي) harfidir. Dolayısıyla, aynel fiilinin veya lâmel fiilinin altı boğaz harflerinden biri olma şartı yerinde olmadığı halde üçüncü babın vezninde gelmesi, kıyâsa aykırı ve şâzdır.⁵³⁷

2. Örnek: (مَرْجَعٌ مَصِيرٌ) Sülâsî fiilden kıyâsî olarak, başında fazladan bir (م) harfi bulunan mîmli masdarın yapılması, eğer fiil başında illetli harf bulunan mu'telü'l-fâ ise, aynel fiilinin kesralı gelmesi gerekir. (مَرْجَعٌ مَصِيرٌ) örneklerinde iki fiil de sahih olup, mîmli masdarlarının (مَرْجَعٌ مَصِيرٌ) şeklinde gelmesi gerekirdi. Buna rağmen, aynel fiillerinin kesralı gelmeleri, kıyâsa aykırı ve şâzdır.⁵³⁸

3. Örnek: (سَلِيقٌ فِي سَلِيقَةٍ) Ecvef ve muzaaf olmayan (فَعِيلَةٌ) vezninden ism-i mensûp yapıldığında illet harfinin hazfedilip, ikinci harfin fethalı olması gerekir. Dolayısıyla kıyâsî olarak (سَلِيقٌ) olması gerekirken, (سَلِيقٌ) örneğinde ism-i mensûp yapılmış ancak illet harfi hazfedilmemiş ve ikinci harf fethâ edilmediğinden, bu durum kıyâsa aykırı ve şâz olarak kabul edilmiştir.⁵³⁹

4. Örnek: (فُرْشِيٌّ فِي فُرْشٍ) vezninden ism-i mensûp yapıldığında (ي) harfinin sabit kalması kıyâsî bir durumdur. Bu vezinden ism-i mensûp yapıldığında kıyâsî olarak (فُرْشِيٌّ) olması gerekirken, burada (ي) harfi hazfedilmiş ve (فُرْشِيٌّ) olarak kullanılmıştır. Bu durum, kıyâsa aykırı ve şâz olarak kabul edilmiştir.⁵⁴⁰

5. Örnek: (صَنْعَانِيٌّ صَنْعَاءٌ) gibi gayr-ı munsarif memdûd isimler ism-i mensûp yapıldığında, kelimenin sonunda bulunan hemzenin (و) harfine kalbedilip (صَنْعَاوِيٌّ) olarak gelmesi kıyâsî bir durumdur. Ancak burada, hemzenin (ن) harfine kalbedilerek (صَنْعَانِيٌّ) olarak gelmesi, kıyâsa aykırı ve şâz olarak kabul edilmiştir.⁵⁴¹

6. Örnek: (سِنِينَ) kelimesi, camid isminin (و ن) veya (ي ن) harfleri ile kıyâsî olarak cemedilmesinin şartı, ismin âlem, müzekker ve akıl sahibi olmasıdır. Ancak (سَنَةً) kelimesi, müennes bir cins isimdir. Kıyâs olarak, müennes olan (سَنَةً) kelimesinin (سَنَوَاتٍ) şeklinde, yani

⁵³⁶ ez-Zencânî, *Taşrifü'l-İzzî*, 155-156.

⁵³⁷ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 5.

⁵³⁸ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 8.

⁵³⁹ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 10.

⁵⁴⁰ Taşkendî, *Şerhu Bâbi's-şarf*, 27.

⁵⁴¹ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 10.

(ا ت) ile cemedilmesi gerekir. Fakat burada, (سِنَّةٌ) kelimesi (سِنِينَ) olarak, (ي ن) harfleri ile cemedilmiştir. Bu durum kıyâsa aykırı ve şâz kabul edilir.⁵⁴²

7. Örnek: (قَتْلَاءُ أَسْرَاءَ) kelimelerinin müfredinin vezni (فَعِيلٌ) olup, (مَفْعُولٌ) anlamına gelmektedir. (مَفْعُولٌ) anlamını taşıyan (فَعِيلٌ) vezni cemi yapıldığında, (فَعْلَى) vezni üzerinde cemedilmesi kıyâsidir. Ancak (قَتْلَاءُ أَسْرَاءَ) örneği, katledilen, esir tutulan mefûl anlamında geldiğinden, (قَتْلَى أَسْرَى) olarak cemedilmesi gerekir. Fakat burada, (فَعْلَاءُ) vezni üzerinde cemedilmiş olması kıyâsa aykırı ve şâz kabul edilir.⁵⁴³

8. Örnek: (فَوَارِسُ) kelimesi, (فَاعِلٌ) vezninde olan camid bir isimdir ve kıyâsi olarak (فَوَاعِلٌ) vezninde gelmesi gerekir. (فَاعِلٌ) vezninde olan sıfatlar ise eğer (فَاعِلَةٌ) manasında iseler, (فَوَاعِلٌ) vezninde gelirler. (فَاعِلَةٌ) vezninde olan sıfatlar (örneğin حَائِضٌ) veya camid isimler (örneğin, كَاثِبَةٌ) gibi, yine (فَوَاعِلٌ) vezninde gelir. Fakat (فَاعِلٌ) vezninde olan sıfatlar, (فَاعِلَةٌ) manasında olmadığında, kıyâsa göre (فُعَالٌ), (فُعِلٌ) veya (فَعْلَةٌ) vezninde cemedilmesi gerekir. Örneğin, (جَاهِلٌ) sıfatı, kıyâs olarak (جُهَالٌ), (جُهْلٌ) veya (جَهْلَةٌ) gibi cemedilmelidir. Ancak, (فَوَارِسُ) örneğinde, (فَارِسٌ) kelimesi sıfat olup, (فَاعِلَةٌ) manasında olmadığı halde, kıyâsa aykırı bir şekilde (فَوَاعِلٌ) vezni üzerinde gelmektedir. Bu kullanım hem dil bilgisi kurallarıyla hem de kıyâsla uyumsuz olduğundan şâz olarak kabul edilir.⁵⁴⁴

9. Örnek: (اِتَّخَذَ) fiili, (اِفْتَعَلَ) babına ait bir fiildir. Bu babın fâel fiili, kıyâsî olarak (و) veya (ت) harflerinden birini içermelidir. Bu durumda, fâel fiilinin (ت) harfine kalb edilip, iki (ت) harfinin birbirine idgam edilmesi, dil bilgisi kuralları açısından caiz ve kıyâsî olarak doğru kabul edilir. Ancak (اِتَّخَذَ) fiilinin fâel fiili (و) veya (ت) harflerinden biri değildir; aslında bu fiilin mücerredî (أَخَذَ) fiilidir. (أَخَذَ) fiilinin fâel fiili, hemze (أ) olup, bu fiilin (ت) harfine kalb edilmesi ve iki (ت) harfinin birbirine idgam edilmesi dil bilgisi kurallarına ve kıyâsa aykırıdır. Dolayısıyla, (اِتَّخَذَ) fiilinin bu şekilde kullanımı şâz kabul edilir, çünkü bu kullanım hem kıyâsî kurallara hem de dilin yaygın kullanımına aykırıdır.⁵⁴⁵

10. Örnek: (قَوْدٌ) ve (صَيْدٌ) kelimeleri (و) veya (ي) harflerinin harekeli olduğu ve onlardan önceki harfin fetha olduğu durumlarda, dil bilgisi kuralına göre bu harflerin (ا) harfine kalbedilmesi gerekir. Yani, kıyâsî olarak (صَادٌ) ve (قَادٌ) şeklinde gelmesi beklenir. Fakat (قَوْدٌ) ve (صَيْدٌ) örneklerinde (و) ve (ي) harflerinin (ا) harfine kalbedilmeden sabit kalması, dil bilgisi kurallarıyla çelişir. Bu durum (قَوْدٌ) ve (صَيْدٌ) kelimelerinin kullanımı kıyâsa aykırı ve şâz olarak kabul edilir.⁵⁴⁶

⁵⁴² el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 10.

⁵⁴³ Taşkendî, *Şerhu Bâbi's-Sarf*, 32.

⁵⁴⁴ Taşkendî, *Şerhu Bâbi's-Sarf*, 33.

⁵⁴⁵ Taşkendî, *Şerhu Bâbi's-Sarf*, 46.

⁵⁴⁶ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 17.

11. Örnek: (نِيَامٌ) kelimesi, aslında (نَوْمٌ) kelimesinin bir türevidir. Bu kelimenin (و) harfi, (ي) harfine kalbedilmiştir. Ancak, bu kalp işleminin herhangi bir dil kuralına dayalı bir gerekçesi yoktur ve (و) harfinin (ي) harfine dönüşmesi, Arap dil bilgisi kurallarına aykırıdır. Bu nedenle, (نِيَامٌ) kelimesi şâz olarak kabul edilir. Yani, dildeki standart kuralların dışına çıkılarak yapılmış bir kullanım örneğidir. (نِيَامٌ)'da (و) harfi, kıyâsî olarak sabit kalması gereken bir harf olmasına rağmen (ي) harfine kalbedilmiştir, bu da kelimenin şâz olmasına sebep olmuştur.⁵⁴⁷

2.9.5. İstişhâd

İstişhâd kelimesi, sözlükte ş-h-d kökünden türetilmiş ve istifâl babında bir masdar olup, tanık olmak, onaylamak, şahitlik etmek, görmek, izlemek ve bir işi tam ve kesin olarak bildirmek gibi anlamlar taşır.⁵⁴⁸ Terim olarak ise “bir kelimenin veya ifadenin anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacıyla, kesin doğruluğu bilinen nazım ve nesirden örnekler vermek” anlamına gelir.⁵⁴⁹ Suyûti ise istişhâd şu şekilde tanımlar: Fesâhat sahibi ve hafızası sağlam bir Arap'tan, sahih ve doğru senetle gelen bir örnek Arapça bir kelime ya da cümle kullanımı, bir kaidenin doğruluğunu, naklî bir delille ispat etmektir.⁵⁵⁰ Başka bir tanıma göre istişhâd, bir fikrin doğruluğunu kanıtlamak amacıyla önemli eserlerden örnekler sunmak, âyet, hadis, şiir, atasözü ya da deyimler gibi delillerle bir konuyu ispatlamaktır.⁵⁵¹ Diğer bir tanıma göre ise istişhâd, bir kelimenin anlamı, kullanımı ve doğruluğunu tespit etmek amacıyla nazım ve nesir metinlerinden örnekler sunmaktır.⁵⁵² Bu tanımların ortak noktası, Arapça'da bir kelimenin doğru olduğunu, sağlam bir delil ile ispat etmek olduğunu göstermektedir. İstişhâd yöntemi, özellikle nahiv, sarf, lügat, meâni, beyân ve bedî gibi ilimlerde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. İstişhâd konusu olan sözler, lafız açısından lügat, sarf ve nahiv ilimlerinde; anlam açısından ise meâni, beyân ve bedî ilimlerinde ele alınır.⁵⁵³ Kısa bir metin olması hasebiyle İsmâüddin'in bu eseri güvenli kaynaklardan herhangi bir açıklama yapmadan yalnızca semâ delilinden olan Kur'ânı Kerim ile istişhâd

⁵⁴⁷ Taşkendi, *Şerhu Bâbi's-Sarf*, 50.

⁵⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisân'ül-'Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993), 3/238; Zeynü'd-din, Muhtârü's- Sihâh, 169; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cem*, 1/497.

⁵⁴⁹ Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed el-Efgânî, *Fî Usûli'n-Nahv*, (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1987), 6.

⁵⁵⁰ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İktirâh fî İlmi Usûli'n-Nahv* (Kahire: Mektebetü'l-Adab, 2017), 26.

⁵⁵¹ Nusreddin Bolelli, *Nahiv Sarf ve Terimleri*, (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2006), 286.

⁵⁵² İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/396.

⁵⁵³ Efgânî, *Fî Usûl'in-Nahv*, 17.

getirmiştir, diğer kaynaklardan istiṣhâd getirmemiştir. İstiṣhâd kelimesine yakın anlamlar taşıyan “el-ihcâc” ve “el-istidlâl” kelimeleri de bazı durumlarda istiṣhâd yerine kullanılmaktadır.

2.9.5.1. Nahiv ve Sarf İlminde İstiṣhâd

Her bilim dalı, nesnel verilere dayanmalı ve bu verilerin dayandığı açık kaynaklar ile deliller herkes tarafından kabul edilebilir olmalıdır. Aksi takdirde güvenilir sonuçlar elde edilemez. Sosyal bilimlerde deliller, akli ve nakli olmak üzere iki gruba ayrılır. Örneğin, Arapça lügatında deliller konusu, istiṣhâd çerçevesinde ele alınır. İstiṣhâd, akli bilimler kapsamında değil, nakli bilimler kapsamında tartışılır. Diğer sosyal bilimlerde olduğu gibi, Arap dilinde de nakli ilimlerden uzak durulması mümkün değildir. Bu nedenle, istiṣhâd konusu Arapça için önemli ve vazgeçilmezdir. Günümüze kadar Kur’ân-ı Kerim’deki garip kelimelerin açıklanması ve tefsir edilmesi amacıyla istiṣhâdın kullanıldığı açıkça görülmektedir. Arap dilinde, istiṣhâd konusuyla ilgili kaynakların çok az olması, özellikle hicri birinci asırda yazılmış eserlerin yok olma tehlikesi nedeniyle, bu konunun tespit edilmesinde önemli zorluklar yaratmıştır. Ancak, bu kaynakların büyük bir kısmı hicri ikinci asırda ortaya çıkmıştır. İstiṣhâd konusunu ele alan eserlerin çoğu, Kur’ân, edebiyat ve tabakat gibi türlerde yer almaktadır. Özellikle, istiṣhâdın ilk kez, Kur’ân-ı Kerim’deki anlaşılması güç kelimelerin açıklanmasında, Arap şiirinden ve edebiyatından örneklerle desteklenerek kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum, sonraları yazılan eserlerde de açıkça belirtilmiştir.⁵⁵⁴

Nahiv ve sarf denildiğinde akla gelen deliller İbnî Cinnî’nin görüşüne göre semâ, icmâ ve kıyas’tır. Suyûtî *el-İktirâh* adlı eserinde, nahvin delillerini semâ, icmâ, kıyâs ve istiṣhâb olarak sıralamaktadır.⁵⁵⁵ Bu deliller arasında en önemlisi semâ delilidir. Zira dil kurallarını belirlemede semâ delilinden birçok şekilde faydalanılır. Semâ delilinin dayandığı temel unsurlar ise şunlardır: Araplara güvenilen Arapların nazım, nesir ve vecizeleri, Kur’an-ı Kerim ve Peygamber Efendimiz (s.a.v)’in hadisleri. Dil konusu söz konusu olduğunda, semâ deliline başvurulması gereklidir. Nahiv ve sarf ilminin bir diğer delili ise icmâdır. İcmâ, Basra ve Küfe ekollerinin bir konuda ortak bir çözüm bulmasıdır.⁵⁵⁶ İcmâ’nın geçerli olabilmesi için mutlaka bir nakli delilin varlığı önemlidir; aksi takdirde, icmâ’nın delil olarak kabul edilmediği hususunda bir görüş birliği bulunmaktadır. Nahiv ve sarf ilminin üçüncü delili

⁵⁵⁴ M. Resit Özbek, “*Arap Dilinde İlk İstiṣhâd*”, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (1989), 370-371.

⁵⁵⁵ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 11.

⁵⁵⁶ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 50.

kıyastır. Kıyâs, daha önce nakledilmemiş bir delilin, daha sonra nakledilen bir delille karşılaştırılarak delil olarak kabul edilmesidir. Araplarda nahiv ve sarf ilmi büyük bir öneme sahiptir; hatta nahiv ve sarf için “Arapların sözlerinin istikrarından çıkan kıyas ilmidir” denilerek, bu bilimlerin önemi vurgulanmaktadır.⁵⁵⁷ Diğer iki delilin reddedilemeyeceği gibi, kıyâs da Arap dili için hayati bir öneme sahiptir. Zira kıyâsı reddeden, nahiv ve sarf ilmini reddetmiş olur. Bu önemi açıklamak için İbnü’l-Enbarî şu şekilde demiştir: “Nahiv ve sarf ilminde kıyas reddedilemez, çünkü nahiv ve sarf ilminin tamamı kıyasla inşa edilmiştir.”⁵⁵⁸

2.9.5.2. Kur’ânı Kerîm ile İstîşhâd

Kur’ân-ı Kerîm, dil biliminde önemli bir referans kaynağı olarak kabul edilir. Kelimelerin anlamları, yapıları ve kullanımları açısından dil kurallarının belirlenmesinde ilk sırada yer alır. Kur’ân, sadece dinî bir metin değil, aynı zamanda Arap dilinin temelini oluşturan bir kaynak olarak da değerlendirilir. Dil bilimciler, Arapçanın doğru kullanımını anlamak için genellikle Kur’ân-ı Kerîm’deki örnekleri göz önünde bulundurur. Bu durum, kelimelerin tespit edilmesi, dilin kurallarının belirlenmesi ve doğru kullanımlarının öğretilmesinde istişhâd olarak ilk başvurulacak kaynağı oluşturur. Dil bilimciler arasında Kur’ân’ın bu açıdan referans kaynağı olarak kabul edilmesinde bir ihtilâf bulunmamaktadır. Ancak, şâz kırâatlerle ilgili bir görüş ayrılığı vardır. Basra ekolü, şâz kırâatleri kullanmayı ve bunlarla istişhâd etmeyi genellikle kabul etmemiştir. Bunun yerine, yalnızca Kur’ân’ın en yaygın kabul edilen ve dilin kurallarına uygun kırâatlerine başvurmuşlardır. Diğer birçok dilci ise şâz kırâatleri de dilin zenginliğini ve çeşitliliğini yansıtan birer örnek olarak kabul etmiş ve bunları dilin kuralları konusunda istişhâd etmekte kullanmışlardır.⁵⁵⁹

İsâmüddin’in sarf konularında Kur’ân-ı Kerîm ile istişhâd yaparken, kırâat-ı seba veya şâz gibi özel kırâat türlerine dair herhangi bir açıklama ve değerlendirme yapmamıştır. Bunun yerine, genellikle doğrudan âyetleri referans alarak, Arap dilinin kurallarına ve sarf bilgilerine dair örnekler sunmuştur. Kur’ân-ı Kerîm’in doğru kırâatleri, belirli şartları yerine getirdiğinde sahîh kabul edilir. Bu şartlar üç ana başlık altında incelenebilir: Bir kırâatin sahîh olabilmesi için, Hz. Peygamber’e (s.a.v) isnadının doğru ve güvenilir bir şekilde, çok sayıda râvi aracılığıyla yapılması gerekir. Bu, kırâatin mütevâtir olmasını ve dolayısıyla doğru kabul edilmesini sağlar. Mütevâtir kırâatlar, birçok râvi tarafından aktarıldığı için yanlışlık ihtimali yok denecek kadar azdır. Aynı şekilde Kırâatin, Kur’ân-ı Kerîm’in ümm mushafındaki hattına

⁵⁵⁷ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 56.

⁵⁵⁸ Özbalıkcı, “*Arap Dilinde İlk İstishâd*”, 65.

⁵⁵⁹ Efgânî, *Fî Usûl’in-Nahv*, 24.

uygun olması gereklidir. Bu, Kur'an'ın ilk yazılı versiyonuna sadık kalmak anlamına gelir. Bir kırâat, bu hattı takip etmiyor ve değişiklik gösteriyorsa, o kırâat şâz olarak kabul edilebilir. Bunlarla birlikte Kırâat, dilin kurallarına aykırı ise bu da şâz bir kırâat olarak kabul edilir. Dili doğru kullanmak, Kur'an'ın anlaşılabilirliği ve dilin özgünlüğü açısından önemlidir.⁵⁶⁰

"Şâz Kırâatler: Sıhhat şartlarından en az birini taşımayan kıraat şâz kabul edilmiştir. "Şâz kırâat, yaygın ve kabul gören kırâatlerden farklılık gösteren ve daha az bilinen, bazen de dil bilgisi kurallarına uymayan bir okuma şeklidir.⁵⁶¹ İsmüddin, Sekkâkî gibi⁵⁶² bir âyetle istihad ortaya koyduğunda, tamamını vermek yerine yalnızca istişâda konu olan kelime veya cümleyi kullanmayı tercih etmektedir. Bu yöntemin amacının, konunun gereksiz yere uzamasını engellemek ve sarf ilminin daha çok kelime yapısıyla, dolayısıyla cümleden ziyade kelime yapısına odaklanan bir disiplin olmasından kaynaklandığını düşünmekteyiz. İsmüddin, bu eserin nahiv ve belâgat kısımlarında da Kur'an âyetlerine şâhid olarak başvurmuştur. Ayrıca, sarf bölümünde yer alan şâhidleri, Kur'an âyetlerinden alınan müfred kelime veya cümleler şeklinde irâd etmiştir. İsmüddin'in şâhid olarak sunduğu bazı âyetlerin, hangi yönleriyle istişâd edildiğini örnekler üzerinden şu şekilde açıklayabiliriz:

1. Âyet: (مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ)⁵⁶³ "Sizi şu yakıcı ateşe sokan nedir?" İdgâmın vacip olabilmesi için, aynı cinsten iki harekeli harfin bir kelimedede bir araya gelmesi gerektiği bir şarttır. İsmüddin, âyetteki (سَلَكَكُمْ) kelimesinde, idgâmın vücupluk şartlarının zahiren yerinde olduğunu, ancak hakikatte (سَلَكَ)'nin fiil, (كُمْ)'in ise zamir olmasından ötürü iki ayrı kelime olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle müellif, bu âyeti, idgâmın şartlarından biri olan "aynı cinsten iki harekeli harfin bir kelimedede bulunmaması" ilkesine dayanak olarak getirmiştir.⁵⁶⁴

2. Âyet: (وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ)⁵⁶⁵ "Bizi mümin kullarının birçoğundan değerli kılan Allah'a hamdolsun! Dediler." İki sâkin harf bir araya geldiğinde, eğer birinci sâkin harf med harfi ise, birinci sâkin harf hafzedilir. Bu âyetle (قَالَا) kelimesinin son harfi (l) sâkindir ve (الْحَمْدُ) kelimesinin ilk harfi lam da sâkindir. Bu iki sâkin harf karşılaştığında, med harfi olan (l) telaffuzda hafzedilir. İsmüddin, âyetle (قَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ) cümlesini bu duruma örnek olarak getirmiştir.⁵⁶⁶

⁵⁶⁰ Ebü'l-Hayr Şemsüddin b. el-Cezerî Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-Aşr*, (Beyrut: Kutubi'l-İlmîyye, 2002), 1/10.

⁵⁶¹ Efgânî, *Fî usûl'in-Nahv*, 30.

⁵⁶² es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 60-61.

⁵⁶³ Müddessir, 74/42.

⁵⁶⁴ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 15.

⁵⁶⁵ Neml, 27/15.

⁵⁶⁶ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 14.

3. Âyet: ⁵⁶⁷ (وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ) “İncil’deki örnekleri ise bir ekindir: Çiftçileri mutlu etmek üzere filiz verir, onu güçlendirir, kalınlaşır ve kendi sapları üzerinde durur.” (ج) harfi, mahreç itibariyle (ش) harfine yakın olması sebebiyle, Kırâat-i Seb‘a imamlarından Ebû Amr b. Âlâ’nın iki râvisinden biri olan es-Sûsî (ö. 261/874), (ج) harfinin (ش) harfine kalp edilmesi ve bu iki harfin birbirleriyle idgâm edilmesinin caiz olduğunu belirtmiştir. (أَخْرَجَ شَطْأَهُ) âyetinde önce, (ج) harfi (ش) harfine kalp edilerek (أَخْرَشَ شَطْأَهُ) olmuştur. Ardından, birinci (ش) harfinin harekesi hafzedildikten sonra, ikinci (ش) harfi idgâm edilerek (أَخْرَشَّطْأَهُ) şekline gelmiştir. İsmâüddin, âyetteki (أَخْرَجَ شَطْأَهُ) cümlesini bu duruma örnek olarak getirmiştir.⁵⁶⁸

4. Âyet: ⁵⁶⁹ (وَقَالَتْ أَخْرِجْ عَلَيْنِي) “Yûsuf’a, karşılıklarına çık! Dedi.” İki sakin harfin yanyana bulunması durumunda, ikinci sâkin harf zamme, fetha veya kesre ile harekelenir. Ancak asıl olan, bu harfin kesre ile harekelenmesidir.⁵⁷⁰ Bazen ise ârizî durumlardan dolayı zamme de caizdir. Örneğin (هُمْ) ve (كُم) gibi zamirlerde bulunan (م) harfleri olan cemi’ mîminden sonra sâkin bir harf gelirse, cemi’ mîmi zamme ile de harekelenir. (لَهُمُ الْبُشْرَى فِي) âyetinde olduğu gibi, cemi’ mîm, zamme ile harekelenmiştir. Bir diğer örnekte ise, ikinci kelimedede asli bir zamme bulunduğunda birinci harf de zamme ile harekelenir. Ebû Amr Zebbân b. el-Âlâ (ö. 154/771), Ya‘kûb el-Hadramî (ö. 205/821), Âsım b. Behdele (ö. 127/745) ve Hamza b. Habîb (ö. 156/773) dışında kalan kıraat imamaları, (قَالَتْ أَخْرِجْ) âyetindeki (ت) harfini zammeli okumuşlardır.⁵⁷¹ İsmâüddin, bu âyetteki (قَالَتْ أَخْرِجْ) cümlesinde, ikinci kelimedede (ر) harfinin harekesinin asli bir zamme olması nedeniyle burada zammenin caiz olduğunu ifade etmek için bu cümleyi örnek olarak getirmiştir.⁵⁷²

5. Âyet: ⁵⁷³ (تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ) “O gece melekler ve ruh, rablerinin onlara verdiği izinle her bir iş için iner dururlar.” (تَفَعَّلَ، تَفَاعَلَ، تَفَعَّلَ) bablarından olan muzârî fiillerinde, iki (ت) harfi bir araya geldiğinde, fiilin kıyâsî olarak iki (ت) harfinin sabit kalması veya hazfinin caiz olduğu kabul edilir.⁵⁷⁴ Âyetteki (تَنَزَّلُ) fiilinin aslı (تَنَزَّلُ) olup, başındaki (ت) harfi caizi olarak hafzedilmiştir. Nitekim Tefa’ul bâbının muzârî çekiminde fiilin başına (ت) harfi iki defa geldiği için bazen birinin atıldığı görülmektedir. İsmâüddin, âyetteki (تَنَزَّلُ) kelimesini, bu duruma örnek olarak getirmiştir.⁵⁷⁵

⁵⁶⁷ Fetih, 48/29.

⁵⁶⁸ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 16.

⁵⁶⁹ Yûsuf, 12/31.

⁵⁷⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/154.

⁵⁷¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/155.

⁵⁷² el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 14.

⁵⁷³ Kadr, 97/4.

⁵⁷⁴ ez-Zencânî, *Tasrîfü'l-İzzî*, 137.

⁵⁷⁵ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 20.

7. Âyet: (لَهُ أَصْحَابٌ يَدْعُونَهُ إِلَى الْهُدَىٰ ائْتِنَا) ⁵⁷⁶ “Arkadaşlarının ise «Bize gel!» diye doğru ve mustakim yola çağırdıkları zihni karışmış kimse gibi gerisin geri (inkârcılığa) mı döndürüleceğiz?” Kural olarak, hemze sâkin olduğunda, hemzeden önceki harfin harekesi fetha ise (ل) harfine, zamme ise (و) harfine, kesra ise (ي) harfine kalb edilir. ⁵⁷⁷ Bu âyetteki (اِئْتِنَا) kelimesindeki hemze sâkin olup, ondan önceki (الْهُدَىٰ) kelimesindeki (د) harfi fethalı olduğundan, hemze (ل) harfine kalb edilmiştir. İsmâüddin, bu âyetteki (إِلَى الْهُدَىٰ اِئْتِنَا) cümlesini, yukarıdaki kural gereği (اِئْتِنَا) kelimesindeki hemzenin (ل) harfine kalb edildiğine dair örnek olarak getirmiştir. ⁵⁷⁸

9. Âyet: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ) “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü’l-emre de.” Bir kelimedede iki sâkin harf karşılaştığında, birinci sâkin harf med harfi olduğunda, kural olarak med harfi hazfedilir. ⁵⁷⁹ Bu âyette geçen (أُولِي) kelimesinde bulunan med harfi olan (ي), (الْأَمْرِ) kelimesinin başındaki (ل) harfiyle karşılaştırmıştır. Bu iki sâkin harf karşılaştığında, med harfi olan (ي) yazıda sabit bırakılmış, ancak seslendirmede hazfedilmiştir. İsmâüddin, âyetteki (أُولِي الْأَمْرِ) cümlesini, bu durumu örnek olarak getirmiştir. ⁵⁸⁰

10. Âyet: (كَلَّا لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ) ⁵⁸¹ “Hayır, hayır! Eğer vazgeçmezse mutlaka onu perçeminden yakalayıp sürükleriz!” Mansûp ile tenvin edilen herhangi bir ismin (ل) harfiyle vakfedilmesi, icmâ ile vaciptir. ⁵⁸² Bu âyetteki (لَنَسْفَعًا) kelimesi nasb ile tenvin edilmiştir, dolayısıyla vakfedeceğimiz zaman (ل) harfiyle vakfedilir. İsmâüddin, âyetteki (لَنَسْفَعًا) kelimesini bu kuralı örnek olarak getirmiştir. ⁵⁸³

11. Âyet: (قُلْ أَغْفِرَ اللَّهُ تَأْمُرُونِي أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ) ⁵⁸⁴ “De ki: “Ey cahiller! Bana Allah’tan başkasına ibadet etmemi mi teklif ediyorsunuz?” İki sâkin harf karşılaştığında, birisinin harekelenmesi veya düşürülmesi gerekir. Ancak bir kelimedede idgâm edilen harf, lîn harfinden sonra geldiğinde iki sâkinin karşılaşması caizdir. ⁵⁸⁵ Bu âyetteki (تَأْمُرُونِي) kelimesinde, idgâm edilen (ن) harfi, lîn harfi olan (ي) harfinden sonra gelmiş, dolayısıyla birisinin harekelenmesi

⁵⁷⁶ En’âm, 6/71.

⁵⁷⁷ el-İsferâyînî, *Mizânü’l-Edeb*, 14.

⁵⁷⁸ el-İsferâyînî, *Mizânü’l-Edeb*, 14.

⁵⁷⁹ el-İsferâyînî, *Mizânü’l-Edeb*, 14.

⁵⁸⁰ el-İsferâyînî, *Mizânü’l-Edeb*, 14.

⁵⁸¹ Alak, 96/15.

⁵⁸² el-İsferâyînî, *Mizânü’l-Edeb*, 21.

⁵⁸³ el-İsferâyînî, *Mizânü’l-Edeb*, 21.

⁵⁸⁴ Zümer, 39/ 64.

⁵⁸⁵ el-İsferâyînî, *Mizânü’l-Edeb*, 14.

veya düşürülmesine gerek yoktur. İsmüddin, âyetteki (تَأْمُرُونِي) cümlesini, bu durumu örnek olarak getirmiştir.⁵⁸⁶

12. Âyet: (صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ)⁵⁸⁷ “*Nimetine erdirdiklerinin yoluna; gazaba uğramışların yoluna da, haktan sapmışların yoluna da değil!*” Bir kelimeye (خ, ط, ق, ع, غ) gibi kalın harflerden biri varsa, (س) harfi (ص) harfine dönüşebilir. (صِرَاطَ) kelimesinde, kalın harflerden (ط) bulunmasından dolayı (س) harfi (ص) harfine dönüşmüştür. İsmüddin, bu âyetteki (صِرَاطَ) kelimesinde (س) harfinin (ص) harfine ibdal edilmesini örnek olarak getirmiştir.⁵⁸⁸

⁵⁸⁶ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 14.

⁵⁸⁷ Fâtiha, 1/7.

⁵⁸⁸ el-İsferâyînî, *Mizânü'l-Edeb*, 20.

SONUÇ

İsâmüddin, İsferâyîn şehrinde doğmuş ve erken yaşlardan itibaren eğitim hayatına başlamıştır. Eğitimine, köklü bir âlim ve devlet adamı yetiştiren bir aileden gelen babası Muhammed b. Arabşâh ve büyük dedesi Dâvûd el-Hâfi'den başlamıştır. Ancak esas ilmi eğitimi, dönemin tanınmış âlimlerinden Nureddîn Abdurrahmân el-Câmî'den Herât'ta almıştır. Yıllarca Herât'ta ilmi faaliyetlerde bulunan İsâmüddin, burada önemli medreselerde ders vermiş ve Horasan bölgesinde birçok öğrenci yetiştirmiştir.

Çok yönlü bir âlim olan İsâmüddin, dil ilimlerinden nahiv, sarf ve belâgat gibi alanlarda müstakil eserler vererek bu alanlarda önemli katkılarda bulunmuştur. Ayrıca vaz', mantık, kelam, tefsir ve fıkıh gibi farklı disiplinlerde de şerh ve hâşiye türü eserler kaleme almıştır. Bu çeşitlilik, onun çok yönlü bir âlim olduğunu gösterir. Özellikle nahiv, sarf ve belâgat konularındaki çalışmaları, ilmi çevrelerde büyük bir üne kavuşmasına vesile olmuştur. *Haşiyetü'l-İsâm 'ale'l-Câmi*, *Şerhu'l-Kâfiye fi'n-Nahv*, *el-Atvel*, *Şerhu Risâleti'l-İsti'âre* ve *Şerhu'l-İsâm 'ale'l-Ferîde* gibi eserleri, İsâmüddin'in en tanınmış ve etkili çalışmaları arasında yer almaktadır.

Mîzânü'l-Edeb adlı eser, İsâmüddin el-İsferâyînî'nin İslamî ilimler ve Arap dili alanında klasik kaynaklar arasında önemli bir yere sahiptir. Eserde, dil bilimsel üç ana disiplin olan sarf, nahiv ve belâgat konuları ayrıntılı bir şekilde ele alınmış olup, bu çalışmada özellikle sarf ilmi bölümü üzerinde yoğunlaşmıştır. Mîzânü'l-Edebte, diğer sarf kaynaklarında karmaşık ve parçalı bir yapıda sunulan konular, sade ve anlaşılır bir üslupla düzenlenmiş ve sarf ilmi bağımsız bir disiplin olarak sunulmuştur.

İsâmüddin'in söz konusu eseri, Arapça dil bilgisi üzerine bir inceleme sunarak, sarf ilminin önemini vurgulayan temel bir kaynak olarak kabul edilebilir. Eserin sarf ilmi bölümü, Arapçanın dil bilgisel yapısını, kelime türetimini ve sözcüklerin cümle içerisindeki yapı ve formlarını sistematik bir şekilde incelemektedir. Ayrıca, fiil çeşitleri ve çekim kuralları, Arapçanın dil bilgisel karmaşıklığını açıklarken, bu kuralların dilin farklı bağlamlarda nasıl işlediğini de aktarmaktadır. Müellifin bu konudaki açıklamaları hem dil öğrencileri hem de dil bilimciler için bir referans kaynağı oluşturarak, Arapçanın yapısal özelliklerini inceleme fırsatı sunmaktadır.

İsâmüddin, eserinde sarf konularını işlerken, Sîbeveyhi ve el-Müberred gibi önceki âlimlerin aksine, konuları iç içe geçirmemiş, her birini ayrı başlıklar altında ve daha sistematik bir şekilde sunmuştur. Ayrıca, eser boyunca konuları açıklarken, Abdulkâhir el-

Curcânî, Sekkâkî, Teftâzânî gibi önde gelen âlimlerin görüşlerine yer vermiş ve Basra ile Kûfe ekollerinin dil bilimine yönelik yaklaşımlarını eserine yansıtmıştır. Bu yaklaşım, eserin klasik Arap dil bilgisi alanındaki önemli görüşleri ele aldığını ve geleneksel dil bilgisi anlayışına katkıda bulunduğunu göstermektedir.

İbnî Cinnî'ye göre, nahiv ve sarf ilimlerinde delil olarak başvurulacak unsurlar arasında sema, icma ve kıyas öne çıkmaktadır. Suyûtî ise el-İktirah adlı eserinde bu delillere istishabı da eklemiştir. Ancak bu deliller arasında en önemlisi sema delilidir, çünkü lügat ile ilgili kuralları koyarken en çok bu delilden faydalanılır. Sema delilinin başlıca kaynakları arasında, Arapçaya güvenilen Arapların nazım, nesir ve vecizeleri, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in hadis-i şerifleri yer alır. Dil ile ilgili meselelerde sema delilinin rolü büyüktür. İsmâüddin, istişhâd ederken yalnızca Kur'an-ı Kerim'in ayetlerine başvurmuş ve getirdiği örneklerde sade ve anlaşılır bir üslup benimsemiştir. Bu sayede, sarf kurallarının okuyucunun zihninde kolayca yerleşmesini amaçlamış ve konuları öğretici bir biçimde sunmuştur.

Müellif, eserinde Kur'an-ı Kerim'in ayetlerinden istişhâd etmiş ve böylece dini ile dilsel referansları uyum içinde sunmaya özen göstermiştir. Basra ekolü dışındaki birçok dil âlimi, şâz kıraatlerle de istişhâd etmeyi uygun görmüştür. Ancak İsmâüddin, istişhâd ederken bu ayetlerin şâz kıraatlerine yer vermemiştir. İsmâüddin, âyetle istişhâd yaparken, ayetin tamamını vermek yerine sadece istişhâda konu olan ilgili kelimeyi zikretmiştir.

İsmâüddin, sarf ilminin kök ve türevleri üzerine yaptığı analizlerle Arapçanın zengin kelime dağarcığını ve anlam derinliğini ortaya koymaya çalışmıştır. Müellif, kelimenin aslını ve köklerinden nasıl türediğini detaylandırırken, bu türevlerin birbirleriyle olan ilişkilerini ve farklı anlamlar kazanma süreçlerini de ele almıştır. Bu durum, okuyucuya kelimenin mastarının ne olduğunu, anlamlarının ve yapılarının nasıl değiştiğini anlama konusunda yardımcı olmuş, aynı zamanda dil ekolleri arasındaki farklı görüşleri de anlamalarına katkı sağlamıştır. Örneğin, İsmâüddin, masdarın asıl olup olmadığı konusunda Basra ve Kûfe âlimleri arasındaki ihtilafa değinmiştir. Basra ekolüne göre masdarın asıl olduğunu ve fiilin de ondan türediğini aktarmıştır. Buna karşılık, Kûfe ekolüne göre fiilin asıl, masdarın ise ondan türemiş olduğunu ifade etmiştir. İsmâüddin, masdarı “fiilin kendisinden alındığı hadesin ismidir” şeklinde tanımlayarak Basra âlimlerinin görüşünü benimsemiştir. Bu yaklaşımıyla masdarın dil yapısında temel bir unsur olarak kabul edildiği görüşünü desteklemiştir.

İsmâüddin, Sülâsî mücerredin beşinci babı olan (فعل يفعل) babının yalnızca karakter ve mizaç anlamlarını ifade etmek için kullanıldığını belirtmiştir. Kesrete delalet eden cemin

tasğîr edilemeyeceğini aktarmıştır. Tenvinli bir kelime üzerine vakfedildiğinde, eğer kelime mazmûm veya mecrûr ise tenvinin hazfedilmesi gerektiğini savunmuştur. Mürekkepten isimlerde sadece ilk parçanın tasğîr edileceğini ileri sürmüştür. Müellif, söz konusu meselelerde Sekkâkî'nin görüşü doğrultusunda hareket etmiştir.

İsâmüddin, (دُئِلْ) kelimesinin kalıbını sülâsî isimlerin vezinlerinden saymamış, ancak Sekkâkî bu kelimeyi vezinlerden saymıştır. İsâmüddin, sülâsî mücerredin on tane vezni olduğunu ifade etmiş, Sekkâkî ise on iki vezni olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda Sîbeveyhi'nin görüşü doğrultusunda ismi tasğîrin vezinlerinin (فُعَيْلٌ، فُعَيْلٌ، فُعَيْلٌ) olduğunu aktarmıştır. Sekkâkî'ye göre ise bu kalıplar (فُعَيْلٌ، فُعَيْلٌ، فُعَيْلٌ) vezinleridir. Dolayısıyla, müellif, zikredilen konularda Sekkâkî'nin görüşlerine muhalefet etmiştir.

İsâmüddin, sülâsî mücerred bâblarını altı olarak sayarak Sekkâkî ve Curcânî'nin görüşlerine katılmıştır. Dolayısıyla, bu bâpları beş olarak kabul eden Zencânî'ye katılmamıştır. İsim vezinleri konusunda her vezin için örnekler vererek Sekkâkî ve Curcânî'nin üslubunu takip etmiş ve bu konuya yer vermeyen Zencânî'nin üslubunu benimsememiştir. Ayrıca, Teftâzânî ve İbn Mâlik'in (دَحْرَج) mülhakları olarak kabul ettiği altı babı sülâsî mezîd olarak kabul etmiş ve bu konuda onlara katılmamıştır.

İsâmüddin, ismi tasğîr konusunda bu ismin taklîl için de kullanılabileceğini ifade ederek Basralıların görüşlerine katılmış ve Kûfelilerin görüşünü reddetmiştir. Aynı zamanda, (نَابٌ) kelimesinin tasğîrinde (ا) 'in sadece aslı olan (و) harfine döndürüleceğini ifade etmekle, yine Kûfe ekolünün görüşünü kabul etmeye yanaşmamıştır. İdgâm konusunda ise idgâm isimlendirmesini tercih etmiştir. Dolayısıyla, burada Kûfelilerin görüşlerine katılarak Basralıların görüşünü reddetmiştir.

İsâmüddin, mürekkep kelimelerin ismi mensûb yapıldığında sadece birinci kelimeye nisbet edileceğini aktararak el-Cermî ve Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin görüşlerini benimsememiştir. Yine, sülâsî fiilleri asıl, rubâî ve humâsî fiilleri ise fer' kabul ederek Ferrâ ve Kisâî'nin görüşlerini desteklemiştir. Bu yaklaşımıyla, rubâî ve humâsîyi bağımsız sınıflar olarak ele alan Sîbeveyhi ve Cumhur'un görüşlerine karşı çıkmıştır. İsim vezinleri konusunda ise İsâmüddin, Sekkâkî ve Abdulkâhir el-Curcânî gibi bir taksim yaparak her bir vezin için örnekler sunmuştur.

İsâmüddin'in ele aldığı bazı örneklerin, el-Cürçânî'nin el-Miftah fi's-sarf adlı eserinde olduğu gibi garip ve manaca kapalı örneklerden olması, Zencânî'nin İzzî adlı eserinde genel anlamda bu tür örneklere yer vermemesi nedeniyle ona muhalefet ettiği görülmektedir. Aynı

zamanda, ismi-tafdîl kalıbında mutlaka üstünlük manasının olması gerektiğini ifade etmesi, bu konuda Müberred'e muhalefet ettiğini göstermektedir. Ayrıca, kesrete delalet eden cemin olağan haliyle tasgîr edilemeyeceğini belirtmesi, İbn Hâcib'a; (ي) harfinden önceki harfin sakın olduğunda (ي) harfinin (و) harfine kalp edilmeyeceğini ifade etmesi, Zeccâc'a ve Yûnus b. Habîb ed-Dabbî'ye; hemzenin isimlendirmesinde vasıl hemzesi tabirini kullanması ise Halil el-Ferâhîdî'ye muhalefet ettiğini göstermektedir. İsmâüddin'in, Arap dilinde kullanımı az olan kelimeleri nâdir kavramı ile ifade etmesi, İbn Cinnî'den; ismi mensûbun isimlendirmesinde nisbet ismini kullanması, İbnü'l-Hâcib'den etkilendiğini ortaya koymaktadır.

Müellif, Arap dili alanında uzmanlaşmış dil bilimcilerinin ve ekollerinin görüş, tercih ve değerlendirmelerine yer vermiştir. Bu bağlamda, İsmâüddin, diğer bazı âlimlerin aksine otuz yedi sarf babını kabul ederek sarf ilminde özgün bir perspektif geliştirmiştir. Aynı şekilde, sülâsî mücerred fiillerden ismi failin yalnızca (فاعِلٌ) vezninde geldiğini belirtmiştir. Sarf âlimleri, bu vezin üzerine gelmeyen isimleri ve ayrıca mübalağa ifade eden ismi fâili de ismi fâilden saymışlardır. İsmâüddin ise Nahiv âlimlerinin görüşü doğrultusunda hareket etmiş ve mübalağa ifade eden ismi fâili ayrı bir siga olarak kabul etmiştir. Dolayısıyla, Nahivcilerin görüşünü benimseyerek bu konuda sarf âlimlerine muhalefet etmiştir.

İsmâüddin, klasik ilmî metinlerin düzenlenmesinde kullanılan bâb sisteminin bir örneğini sunmaktadır. Eserin içeriği, sarf, nahiv, belâgat gibi dil bilgisi konularını kapsayan belirgin bölümlere ayrılmış ve her bölüm sistematik bir şekilde ele alınmıştır. Özellikle sarf babı, çoğu konuları kapsamlı bir şekilde işlenmiş ve her konu örneklerle açıklanarak okuyucuya bilgi sunulmuştur.

Bu çalışmada, eserin nahiv bölümü üzerine yapılan çalışmalara katkı sağlayabileceği, aynı zamanda belâgat bölümüne yönelik yapılacak araştırmalarla eserin akademik çevrelerde daha fazla dikkat çekerek kapsamlı incelemelere öncülük edebileceği öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdulalim, İbrahim. *el-İmla ve't- Tarkim Fî Kitabeti'l-'Arabiyye*. Mısır: Mektebetü Garib, Abdusselam, Muhammed Harun. *Kava'idü'l-İmla*. Kahire: Dâru'd Talai', 2009.
- Bağdâdî, İsmail Paşa. *Hediyyetu'l-'Ârifîn Esmâu'l-Müellifîn Ve Âsâru'l-Musannifîn*. Beyrut: Dâru u İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1951.
- Bolelli, Nusreddin. *Nahiv-Sarf ve Terimleri*, İstanbul: Yasin Yayınevi, 2006.
- Cârim, Ali ve Mustafa Emîn. *en-Nahvu'l-Vadih*. Daru'l-Mısır.
- Cavî, Abdulhak bin Abdulhanan. *Haşiyetü Tedrîcül Edanî*. Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2018.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh Tâcü'l-Luga ve Sihâhü'l-'Arabiyye*. Beyrut: Daru'l-'İlm, 1987.
- Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *et-Temhîd fî 'ilmi't-Tecvîd*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed. *en-Neşr fî'l-Kırâ'âtî'l-'Aşr*, Beyrut: Kutubi'l-'İlmiyye, 2002.
- Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed. *el-Miftah fî's-Sarf*. Beyrut: Müessetü'r-Risale, 1987.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed el-Cürcânî. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-'İlmiyye, 1983.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an Okuma Esasları*. İstanbul: Emin Yayınları, 2018.
- Durmuş, İsmail “İsâmüddîn el-İsferâyînî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 22: 516-517. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail. “Hazîf”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 17: 124. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Durmuş, İsmail. “İstişâd”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 23: 396. İstanbul TDV Yayınları, 2001.
- Ebü'l-Fidâ', el-Melikü'l-Müeyyed 'İmâdüddîn İsmâil b. Alî b. Mahmûd. *el-Künnâş Fî Fennin Nahvi Ve's- Sarfî*. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 2000.
- Efganî, Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed. *fî Usûli'n-Nahv*. Dimaşk: Mudîriyyetu'l-Kutub ve'l-Matbû'atu'l-Câmi'iyeti, 1994.
- Enbârî, Ebu'l-Berekât A. Rahman b. Ebi Vefa. *el-İnşâf fî Mesâ'ili'l-Hilâf Beyne'n-Nahviyyîn El-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2003.
- Esterâbâdî, Radî Muhammed b. el-Hasen. *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 1356.
- Eşmûnî, Ali b. Muhammed b. İsa Ebu'l-Hasan Nureddin en-Nahvî. *Şerhu'l-Eşmûnî ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-'Arabi, 2009.

- Ezherî, Halid b. Abdullah. *Şerhu't-Tasrih âle't-Tavzih*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2000.
- Fahirî, Salih selim. *Tasriful Ef'al* ve'l- Mesadırı ve'l-Müşâkat. Kahire: 1996.
- Ferâhîdî, el-Halîl, Ebû Abdurrahmân b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü'l-'Ayn*. Beyrut: Mektebetü'l-Hi`lal, 1988.
- Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs Hatîbü'd-dehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî. *el- Misbahü'l-Münir*. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye. 1987.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el- Kâmûsü'l- Muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2005.
- Füdeyli, Abdul hadi. *Mebdeu'l-İştikâk fi'l- Lüğati Arabiye*. Necef: Matbaatü'l-Adab, 1387.
- Gündüzöz, Soner. “Şâz”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 38: 384. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ğalâyînî, Mustafa b. Muahammed Selim. *Câmi'u'd-Durûsi'l-'Arabiyye*. Beyrut: el-Mektebetül 'Asriyye, 1993.
- Hamlâvî, Ahmed b. Muhammed. *Şeze'l-'Arf fi Fe'nni's-Sarf*. Riyâd: el-Babî'l-'Arabiyye, 1965.
- Hemedânî, Bahâüddîn Abdullah b. Abdurrahmân b. 'Akîl. *Şerhu İbn 'Akîl ilâ Elfîyyeti İbn Mâlik*. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1995.
- <https://www.nquran.com/ar/>.
- Hudarî, Muhammed bin Mustafa bin Hasan. *Haşiyetü'l Hudarî Ala İbni Akil*. Mısır: el-Babü'l-Helebi, 1940.
- İbn 'Akîl, Bahâüddîn Abdullah b. Abdurrahmân b. 'Akîl el-Hemedânî. *Şerhu İbn 'Akîl ilâ Elfîyyeti İbn Mâlik*. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1995.
- İbn 'Usfûr, Alî b. Mu'min b. Muhammed el-İşbîlî. *el-Mumti'u'l-Kebîr fi't-Tasrîf*. Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1996.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Munsif*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Kadîm, 1954.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân el-Mevsilî. 'Ukûdü'l-hemz. Dımaşk: Darü'l-Fikr, 1988.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman. *el-Hasâis*. Kahire: Daru'l-Hadis, 2007.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *el-Cemhere fi'l-Luğa ve Cemheretü'l-Luğa*. Beyrut: Darü'l-İlm, 1987.
- İbn Hâcib, Cemâlüddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr. *el-Kâfiye fi'n-Nahv*. Kahire: Mektebetü'l-Adab, 2010.
- İbn Hâcib, Cemâlüddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr. *eş-Şâfiye fi İlmi't-Tasrif*. Mekke: Mektebetü'l-Mekki, 1995.

- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh. *Şerhu Katru'n-Neda ve Bellu's-Seda*. Kahire: el-Hadiye Aşere, 1383.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî. *Teshîlü'l-Fevâ'id ve Tekmîlü'l-Makâsîd*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1967.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî. *el-Elfiyye*. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1995.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâî. *Îcâzü't-Ta'rîf fî 'İlmi't-Tasrîf*. Medine: İmadetü'l-Bahsi'l-'Arabiyye, 2002.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Daru Sadır, 1414.
- İbnü'l-'Îmâd, Şihâbuddîn Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed. *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ehbâri men Zeheb*. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İbrahim Mustafa vd. *el-Mu'cemü'l-Vasît*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996.
- İsferâyînî, Ebû İshâk İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. 'Arabşâh. *Mîzânü'l-Edeb*. İstanbul: Tasvir Efkar, 1286.
- İsferâyînî, Ebû İshâk İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. 'Arabşâh. *Hâşiyetü'l-İşâm 'ale'l-Câmi*. Diyarbakır: Mektebetu Seyda, 2014.
- Ka'bî, Mevzet bint Hamed b. Salim. *İstidrâkâtü'l-İsâm fî'l-Atvel 'ale'l-Belâğiyin*. Suudi Arabistan: el-'Amu'l-Câmiyye, 2010.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Kardaş, Nevin vd. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfu'z-zunûn 'an Esâmî'l-Kutub ve'l-Funûn*. Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, 1941.
- Kılıç, Hulusi. "İştikâk". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 23: 439-440. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Meylânî, Muhammed b. Abdurrahim. *Şerhu'l-Muğnî*. Diyarbakır: Seyda Yayınevi, 2015.
- Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Dürûs fî't-Tasrîf. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1995.
- Murâdî, Hasan b. Kasım. *Tevdihü'l-Mekasid ve'l-Mesalik bi-Şerhi Elfiyeti b. Mâlik*. Dimaşk: Daru'l-Fikri'l-'Arabi, 2008.
- Murâdî, Muhammed Halil b. 'Alî. *Silku'd-Durar fî A'yâni'l Karni's-Sânî 'Aşer*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1988.
- Mutarrizî, Ebû'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid b. Alî. *el-Mugrib fî Tertîbi'l-Mu'rib*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî.

- Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî. *el-Muktedab*. Beyrut: `Alimu'l-Kutub, 1910.
- Özbalıkçı, M. Resit. “*Arap Dilinde İlk İstishâd*”, DEÜİFD, sayı, 5, İzmir, 1989.
- Râcihi, Abduh. *et-Tatbîku's-Sarfî*. Beyrut: Dâru'n-Nehdatu'l-`İlmiyye, 2014.
- Rukneddîn, Hasan b. Muhammed b. Şerefşah. *Şerhu's-Şâfiye*. Kahire: Mektebu Sekafetu'd-Diniyye, 2004.
- Sabbân, Ebü'l-İrfan Muhammed b. Ali. *Hâşiyetü's-Sabbân ilâ Şerhi'l-Eşmûnî*. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-`Arabi, 2009.
- Sekkâkî, Yusuf b. Ebibekir b. Muhammed b. Ali. *Miftâhu'l-'Ulûm*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-`İlm, 1987.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. Kahire: Mektebetu Hancî, 1988.
- Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İktirâh fî İlmi Usûli'n-Nahv*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul, 1395/1975.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Behcetül Mardiye*. Diyarbakır: Seyda Yayınevi, 2013.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Hem 'u'l-Hevâmi' fî-Şerhi Cem 'i'l-Cevâmi'*. Mısır: Mektebetü't-Tevfiki, 1327.
- Taşkendî, Kemâleddin Mehmed Efendi. *Şerhu Bâbi's-Sarf min Mizâni'l-Edeb*. Kahire: Vadi'n-Nîl, 1289.
- Teftâzânî, Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'elâ Tasrîfi'z-Zencânî*. Diyarbakır: Seyda Yayınevi, 2018.
- Tûnekî, Mahmûd Hasan. *Mu'cemu'l-Musannifîn*. Beyrut: Daru Tabbâre, 1925.
- www.yazmalar.gov.tr.
- Yetiş, Kazım “*Belâgat*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 5: 385. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım. *el-Cumel fî'n-Nahv*. Ürdün: Dâru'lEmel, 1984.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Mufasssal fî San'ati'l-İ'râb*, (Beyrut: Mektebetü'l-Hi`lal, 1993),
- Zencânî, Ebü'l-Meâlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdilvehhâb. *Tasrîfü'l-'İzzî*. Diyarbakır: Mektebetu Seyda, 2014.
- Zencânî, Ebü'l-Meâlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdilvehhâb. *el-'İzzî fî't-Tasrîf*. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2008.
- Ziriklî, Hayruddîn. *el-A'lâm Kamûsu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Min'el-'Arab ve'l-Mustarebîn ve'l-Musteşrikîn*. Beyrut: Dâru'l-`İlm li'l-Melâyîn, 2002.

Adı ve SOYADI	Hamdullah GÜNDOĞDU
EĞİTİM DURUMU	
Lise	Batman İmam Hatip Lisesi
Lisans	Dicle Üniversitesi, İlahiyat Lisans Tamamlama
Yüksek Lisans	Akdeniz Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Ana Bilim Dalı Devam ediyor
Tez Konusu	İsâmüddîn el-İsferâyînî'nin Mîzânü'l-Edeb Adlı Eserinin Sarf Bölümünün İncelenmesi
Yabancı Dil / Diller	Arapça (D) seviyesi
İŞ DENEYİMİ	
Çalıştığı Kurumlar	Diyanet İşleri Başkanlığı, Vaiz